

Jakub Hadyński
Ewa Kiryluk-Dryjska
Paweł Chmieliński

Program Leader w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich

Warszawa 2015

Redaktor naukowy
Jakub Hadyński

Recenzent
prof. dr hab. Walenty Poczta

Publikacja opracowana w związku z projektem „Program Leader w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich” realizowanym w ramach Planu działania Sekretariatu Centralnego Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014-2015.

Odwiedź portal KSOW - www.ksow.pl

Zostań Partnerem Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich.

Publikacja bezpłatna

© Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi

© Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA

Skład i łamanie:
Krzysztof Kossakowski

Redakcja techniczna:
Leszek Ślipiński

ISBN 978-83-7658-563-5

Wydawca: Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB
ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa, www.ierigz.waw.pl

Nakład 400 egz.

Wydanie I. Ark. 10,25

Spis treści

Wstęp	5
Cel, zakres i metodyka badań	8
1. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich	24
1.1. Rozwój i polityka rozwoju	24
1.2. Rozwój lokalny i zrównoważony	26
2. Cechy, charakter i czynniki rozwoju zrównoważonego	38
2.1. Czynniki rozwoju wsi w kontekście zrównoważenia i wielofunkcyjności	39
2.2. Czynniki zrównoważonego rozwoju	42
2.3. Zrównoważenie rynku pracy na obszarach wiejskich	50
2.4. Wykorzystanie lokalnych przewag i rozwój przedsiębiorczości	52
3. Polityka rozwoju obszarów wiejskich w Unii Europejskiej	57
3.1. Środki o charakterze strukturalnym skierowane na rozwój obszarów wiejskich	57
3.2. Znaczenie polityki rozwoju obszarów wiejskich w UE	60
3.3. Ewolucja polityki rozwoju obszarów wiejskich Wspólnoty Europejskiej	62
4. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w kontekście programu Leader	77
5. Wyniki badań ankietowych i dobre praktyki w programie Leader	85
5.1. Wyniki badań ankietowych przedstawicieli lokalnych grup działania	85
5.1.1. Opinie przedstawicieli LGD na temat wdrażania i przyszłości programu Leader	85
5.2. Wyniki badań ankietowych potencjalnych beneficjentów programu Leader	99
5.2.1. Zainteresowanie respondentów problematyką rozwoju gminy	99
5.2.2. Ocena postrzegania programu Leader przez potencjalnych beneficjentów	108
5.2.3. Porównanie wybranych cech demograficznych, ekonomicznych i społecznych respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader lub lokalnej grupie działania	118
5.3. Dobre praktyki w zakresie realizacji idei zrównoważonego rozwoju w programie Leader	129
5.3.1. Projekt 1. Organizacja szkoleń, warsztatów podnoszących świadomość ekologiczną oraz promujących segregację odpadów komunalnych	129
5.3.2. Projekt 2. Organizacja czasu wolnego i wspieranie rozwoju dzieci z obszaru LGD Leader Suchy Las	134

5.3.3. Projekt 3. Targi Rzemiosła, Usług i Twórczości Artystycznej „Świniański Kogel-Mogel”	137
6. Podsumowanie i rekomendacje, co do wdrażania programu Leader w perspektywie finansowej 2014-2020	140
Literatura	147
Spis tabel	156
Spis rysunków	157
Aneks I. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski	161
Aneks II. Ankieta część 1 i 2	164

Wstęp

Problematyka zrównoważonego rozwoju staje się ważnym zagadnieniem nauk ekonomicznych, politycznych oraz po części innych obszarów badań. Każda z tych dziedzin nauki rozpatruje kwestie zrównoważenia rozwoju w inny sposób i wykorzystuje odmienne metody pomiaru. Koncepcja racjonalnego gospodarowania zasobami wskazuje na konieczność realizowania wielu celów jednocześnie, w tym przede wszystkim o charakterze ekonomicznym, społecznym i ekologicznym, uwzględniających przestrzeganie wartości kulturowych, etycznych, z poszanowaniem przestrzennych różnic w tym zakresie. Wynika to bezpośrednio z wzrastającej świadomości ekologicznej społeczeństwa oraz przekonania, że maksymalizacja wyłącznie celów ekonomicznych producentów, bez uwzględnienia aspektów ekologicznych i społecznych, prowadzi do ograniczania zasobów naturalnych, potrzebnych dla przyszłego funkcjonowania gospodarki.

Coraz bardziej popularne stają się postulaty oszczędnego gospodarowania nieodnawialnymi zasobami przyrody, zachowania równowagi w ekosystemach, troski o środowisko naturalne i jego bioróżnorodność. Z tego powodu coraz większe znaczenie ma realizacja koncepcji zrównoważonego rozwoju (**Runowski** 2001; 2005).

W literaturze odnaleźć można szereg różnych definicji rozwoju zrównoważonego, które odnoszą się, z jednej strony do aspektów ekologicznych, z drugiej zaś do kwestii społeczno-gospodarczych (m.in. **Sadowski** 2012, **Fiedor** 2001, **Kozłowski** 1989, **Piontek** 2002; **Wiatrak** 2003; **Zatorska-Sadurska** 1995). Naukowcy, jak i praktycy gospodarczy poświęcają coraz więcej uwagi tej koncepcji, przyjmując, że nowe kierunki rozwoju gospodarczego powinny zachować równowagę między nowoczesnością a potrzebami ochrony tego, co wiąże się z tradycją, kulturą, krajobrazem wiejskim, środowiskiem naturalnym, czyli szeroko rozumianymi dobrami publicznymi (**Kłodziński** 2001). Geneza idei zrównoważonego rozwoju wiąże się z efektami w zakresie zwiększania produktywności ziemi, stagnacją liczby ludności i przechodzeniem w coraz większym stopniu na przemysłowe lub półprzemysłowe technologie produkcji żywności. Zrównoważony i trwały rozwój stał się jedną z podstawowych zasad, na których opierają się strategie rozwoju wsi. Odnoszą się one do potrzeby uwzględniania w procesach rozwojowych interesów obecnych i przyszłych pokoleń, zwłaszcza w zakresie zachowania walorów środowiska przyrodniczego i naturalnych zasobów produkcyjnych (**Brundtland** 1987).

Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w Unii Europejskiej jest przedmiotem zainteresowania zarówno wspólnej polityki rolnej, jak i polityki spójności. Wspólnota od dawna podtrzymuje ten kierunek działań, łączący wsparcie rozwoju gospodarczego z poprawą jakości życia ludności wiejskiej. Przy czym szczególnie istotne zdaje się podejście kompleksowe, poprzez programy zintegrowane, uwzględniające szerokie spektrum problemów obszarów wiejskich, czego przejawem jest między innymi program Leader.

Lokalne grupy działania (LGD), utworzone w programie Leader są wciąż nowym zjawiskiem społeczno-ekonomicznym. Ich zadaniem jest aktywizacja mieszkańców wsi, czego rezultatem ma być rozwój obszarów wiejskich. Nadal jednak efekty programu są niedostatecznie zbadane, choć temat ten podejmuje w badaniach coraz większe grono naukowców (m.in. **Furmankiewicz** 2006, 2013; **Furmankiewicz, Janc**, 2011; **Furmankiewicz, Królikowska** 2010; **Furmankiewicz, Stefańska** 2010; **Hanke** 2008; 2009; **Hanke, Psyk-Piotrowska** 2006; **Hadyński** 2006; **Halamska, Michalska, Śpiewak** 2010; **Kamiński** 2007, 2008; 2011; **Chmieliński** 2011, 2012; **Psyk-Piotrowska, Zajda** 2013). Lokalne grupy działania nadal funkcjonują w warunkach małego doświadczenia i ograniczonych możliwości określenia spodziewanych skutków realizacji lokalnych strategii rozwoju. Z tej perspektywy niezbędne staje się podejmowanie badań na rzecz identyfikacji kierunków aktywności lokalnych grup działania oraz spodziewanych efektów, zwłaszcza na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Z racji lokalnego charakteru tych jednostek stają się one interesującym polem badań nad oddziaływaniem instrumentów polityki publicznej na różne aspekty rozwoju oddolnego. Ważne jest również opracowanie informacji na temat efektów programu Leader w Polsce, co może stanowić przyczynek do pełniejszego określenia efektów realizacji strategii rozwoju obszarów wiejskich.

Lokalne grupy działania w Polsce są podmiotami, dla których w kolejnym okresie programowania pomocy Unii Europejskiej przewidziano istotne środki kierowane na rozwój obszarów wiejskich. Nowa perspektywa finansowania jawi się jako szansa ich dalszego rozwoju, ale wymaga wiedzy o skutkach działań już przeprowadzonych zarówno ze strony beneficjentów, jak instytucji publicznych. Prace związane z wdrażaniem programu Leader wskazują, że wiedza na temat jego efektów może być istotnym czynnikiem stymulującym rozwój obszarów wiejskich (**Hadyński, Borucka** 2015). W tym odniesieniu niezbędne jest przeprowadzenie analiz z zakresu efektów programu Leader, funkcjonowania LGD, co jest szczególnie istotne w perspektywie finansowej Unii Europejskiej w latach 2014-2020.

Zarysowany obszar problemowy był przesłanką do wyznaczenia podstawowego celu badań, a mianowicie próby oceny efektów programu Leader oraz identyfikacja dobrych praktyk w zakresie realizacji idei zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

Na tym tle przedstawiono wyniki badań ankietowych przeprowadzonych z przedstawicielami lokalnych grup działania (LGD) w Polsce oraz skierowanych do potencjalnych beneficjentów programu Leader, czyli osób zamieszkujących i działających w obszarach wdrażania lokalnych strategii rozwoju (LSR) (łącznie 693 ankiety). Wyniki badań wskazały na najważniejsze aspekty w postrzeganiu rozwoju obszarów wiejskich w ramach programu Leader. Ukazały zrealizowane kierunki programu Leader w latach 2007-2013 oraz ocenę ich skuteczności, w kontekście idei rozwoju zrównoważonego. Analizowano także stopień rozpoznawalności i postrzeganie programu Leader wśród mieszkańców i jego potencjalnych beneficjentów. Na tej podstawie oceniono perspektywy wdrażania programu w latach 2014-2020.

Praca składa się z ośmiu zasadniczych części. W pierwszej przedstawiono cel, zakres i metodykę badań. Druga dotyczy definiowania zrównoważonego rozwoju. Kolejna część koncentruje się na czynnikach rozwoju zrównoważonego. W rozdziale czwartym poruszono problematykę wdrażania polityki rozwoju obszarów wiejskich w Unii Europejskiej. W rozdziałach: piątym i szóstym zaprezentowano wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród mieszkańców obszarów wiejskich oraz reprezentantów lokalnych grup działania. Następna część dotyczy perspektyw programu Leader w świetle wyników badań. Opracowanie kończą wnioski oraz rekomendacje dotyczące wdrażania programu Leader.

Cel, zakres i metodyka badań

Głównym celem badań w projekcie była próba oceny efektów programu Leader oraz identyfikacja dobrych praktyk w zakresie realizacji idei zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Cele szczegółowe obejmowały również upowszechnienie wiedzy i informacji na temat rozwoju obszarów wiejskich i polityki państwa w tym zakresie.

Założenia i cele autorów zostały osiągnięte przez wykonanie badań ankietowych, skierowanych do przedstawicieli lokalnych grup działania na oraz potencjalnych beneficjentów programu Leader. W okresie od stycznia do marca 2015 r. przeprowadzono w sumie 713 ankiet, z tego 600 wśród potencjalnych beneficjentów, tj. przedstawicieli jednostek i podmiotów obejmujących mikroprzedsiębiorstwa, organizacje społeczne, samorządy lokalne i rolników. Ankiety skierowane do przedstawicieli lokalnych grup działania przesłano do wszystkich 335 partnerstw wrażliwych program Leader. Wypełnione ankiety uzyskano z 113 lokalnych grup działania, co stanowi niemal 34% ogólnej ich liczby.

Badania pozwoliły również na zidentyfikowanie i przedstawienie dobrych praktyk opisujących projekty, mające znaczenie dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Prowadzone prace przyczyniły się do sformułowania wniosków dotyczących efektów realizacji programu Leader w kontekście idei zrównoważonego rozwoju. Podsumowaniem przeprowadzonych badań było przygotowanie publikacji oraz zorganizowanie spotkania audytoryjnego, w dniu 25 marca 2015 r. w Instytucie Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PIB w Warszawie. Upowszechnione w ten sposób wyniki badań mają wpływać na podnoszenie kompetencji mieszkańców obszarów wiejskich, lokalnych i regionalnych instytucji publicznych oraz organizacji pozarządowych.

Zakres czasowy, do którego odwołują się badania, obejmuje lata 2009-2014, a zakres terytorialny obszar funkcjonowania LGD w Polsce.

Szczegółowe zadania planowane do realizacji w ramach projektu wynikają ze zidentyfikowanych potrzeb, które określono na podstawie obserwacji realizacji programu Leader oraz wyników przeprowadzonych już badań ankietowych w wybranych LGD na terenie Polski (**Hadyński** 2013). Podstawą ich identyfikacji były także konsultacje, w których udział brali przedstawiciele wybranych lokalnych grup działania z terenu Wielkopolski. Na tej płaszczyźnie określono przebieg działań w projekcie oraz wstępną propozycję zakresu merytorycznego prac.

W badaniu przyjęto, że zrównoważony rozwój obszarów wiejskich to równoczesne respektowanie celów ekonomicznych, ekologicznych i społecznych (Matuszczak 2013). Z tego punktu widzenia postawiono pytania badawcze, które odnoszą się do celów określonych w projekcie.

Etapy postępowania badawczego

Proces prac badawczych realizowany był etapowo, a zakres badań odnosił się do przyjętego w projekcie harmonogramu. Poszczególne **etapy** przedstawiają się następująco:

Pierwszy (1) obejmował przygotowanie raportu metodologicznego wraz z ankietami.

Drugi (2) dotyczył opracowania schematu doboru próby badawczej.

Trzeci (3) polegał na przeprowadzeniu badań ankietowych, a poprzedzały go badania testowe formularza ankiety. Jednocześnie był początkiem prac nad publikacją.

Czwarty (4) dotyczył opracowania wyników badań.

Przyjęte postępowanie badawcze obejmujące podstawowe etapy, przedstawiało się następująco:

Etap 1. sprowadzał się do studiów literaturowych, stanowiących podstawę do określenia przyjętych pytań badawczych. W tym celu dokonano przeglądu dostępnej literatury przedmiotu z zakresu programu Leader, zrównoważonego rozwoju (Borys 2011; Sztumski 2006; 2008) i perspektyw polityki rozwoju obszarów wiejskich w Unii Europejskiej na lata 2014-2020.

Wykorzystane źródła obejmowały dane i raporty urzędów centralnych – instytucji wdrażających program Leader¹ oraz innych instytucji regionalnych, Głównego Urzędu Statystycznego (Bank Danych Regionalnych, roczniki statyczne, informacje z Narodowego Spisu Powszechnego oraz Powszechnego Spisu Rolnego), EUROSTATu (European Statistical Office). Na ich podstawie dokonano analizy istotnych problemów poznawczych z punktu widzenia przyjętych pytań badawczych.

Podsumowaniem tego etapu było przygotowanie ankiet i sformułowanie wstępnych tez i oczekiwań, co do rezultatów projektu.

¹ Sprawozdanie z realizacji Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013. Sprawozdanie za 2013r. Nr 8/2013 PROJEKT Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, 00-930 Warszawa.

Etap 2. dotyczył doboru próby badawczej. Zaplanowano przeprowadzenie ankiet diagnozujących wybrane efekty w obszarach wdrażania programu Leader. Przewidziano realizację dwóch ankiet. Pierwsza z nich (ankieta część 1) skierowana była do przedstawicieli reprezentujących organy wykonawcze LGD (członków zarządu, kierowników biur, pracowników odpowiedzialnych za wdrażanie programu Leader). Rezultatem było przeprowadzenie 113 ankiet w lokalnych grupach działania. W ramach badań (ankieta część 2) adresowanych do potencjalnych beneficjentów programu Leader, zaplanowano przeprowadzenie 600 ankiet w obszarach wybranych LGD, przy zachowaniu kryteriów wyboru obszarów określonych w metodyce. W efekcie przeprowadzono 600 ankiet wśród potencjalnych beneficjentów (po weryfikacji zostało 595).

W zakresie wyboru obszarów lokalnych grup działania, gdzie zostały przeprowadzone ankiety, przyjęto kryteria dotyczące:

- i. zaawansowania rozwoju społeczno-gospodarczego (wskaźnik LHDI),
- ii. zróżnicowania regionalnego na poziomie makroregionów (poziom NUTS 1),
- iii. wielkości (liczba gmin / liczba mieszkańców),
- iv. lokalizacji (oddalenie lub sąsiedztwo dużego ośrodka miejskiego).

Ad. i.

W odniesieniu do rozwoju społeczno-gospodarczego, z uwagi na często wskazywane w literaturze nadmierne uproszczenie (**Stiglitz, Sen, Fitoussi** 2013) wskaźnika PKB (zwłaszcza w aspekcie społecznym), w badaniach przyjęto zmodyfikowany Wskaźnik Rozwoju Społecznego (Human Development Index HDI) zaproponowany w Krajowym Raporcie o Rozwoju Społecznym. Polska 2012. Rozwój regionalny i lokalny (2012). Wskaźnik ten dostosowany jest do pomiaru rozwoju mniejszych jednostek terytorialnych i określany, jako Lokalny Wskaźnik Rozwoju Społecznego (Local Human Development Index LHDI) (złożony z komponentów: zdrowie, edukacja, zamożność). Dobór próby, w odniesieniu do tego kryterium, polegał na analizie statystycznej wskaźnika LHDI obliczonego dla powiatów w Polsce (**Arak i in.** 2012), co pozwoliło zakwalifikować poszczególne powiaty do jednej z trzech grup rozwoju charakteryzowanych wartościami LHDI, przy czym:

- w grupie I znalazły się powiaty o bardzo wysokim (62,8-99,8) i wysokim (44,2-62,7) poziomie LHDI,
- w grupie II zidentyfikowano powiaty o średniej wartości tego wskaźnika (32,2-44,1),
- w grupie III wyróżniono tereny o niskim (22,4-32,1) i bardzo niskim (5,2-22,3) LHDI.

Tabela 1. Powiaty o najwyższym i najniższym Lokalnym Wskaźniku Rozwoju Społecznego (2010 r.)

Powiat	LHDI najwyższy	Powiat	LHDI najniższy
Warszawa	87,63	Poddębicki	27,51
Piaseczyński	80,75	Włocławski	27,14
Pruszkowski	72,92	Biański	27,11
Warszawski Zachodni	72,48	Parczewski	26,71
Kraków	72,05	Rypiński	26,62
Poznań	71,52	Zwoleński	26,48
Rzeszów	71,22	Krasnostawski	26,39
Sopot	69,78	Włoszczowski	26,23
Gdynia	69,55	Nowomiejski	26,15
Legionowski	69,09	Makowski	26,12
Opole	68,82	Piotrkowski	25,97
Olsztyn	68,62	Ostrołęcki	25,28
Białystok	68,10	Żuromiński	25,26
Wrocław	66,53	Lipski	24,86
Gdańsk	65,92	Zamojski	24,45
Siedlce	64,76	Łęczycki	24,07
Lublin	64,57	Lipnowski	24,02
Kielce	64,08	Szydłowiecki	23,73
Zielona Góra	63,43	Opolski	23,46
Krosno	63,37	Moniecki	23,31
Poznański	62,67	Skierniewicki	23,24
Grodziski	62,38	Janowski	22,78
Nowy Sącz	62,30	Opatowski	22,67
Tarnobrzeg	61,58	Przysuski	21,30
Otwocki	61,54	Kolneński	20,47
Tychy	61,52	Chełmski	20,46
Lubiński	61,45	Łomżyński	18,69
Katowice	61,03	Pińczowski	18,11
Bielsko-Biała	60,71	Kazimierski	17,91
Leszno	60,11	Suwalski	17,24

Źródło: Arak P., Ivanov A., Peleah M., Płoszaj A. Rakocy K., Rok J. Wyszowski K., Krajowy Raport o Rozwoju Społecznym. Polska 2012. Rozwój regionalny i lokalny, Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego - Biuro Projektowe UNDP w Polsce.

Dane zawarte w tabeli 1. przedstawiają listę powiatów charakteryzujących się najwyższymi oraz najniższymi wartościami LHDI. W podobny sposób dokonano hierarchizacji wszystkich powiatów w kraju, a rozróżnienie to pozwoliło na dobór poszczególnych LGD do badań, z uwzględnieniem sytuacji społeczno-ekonomicznej na obszarze ich funkcjonowania.

Ad. ii.

Drugie kryterium odnosiło się do zróżnicowania regionalnego na poziomie makroregionów wg klasyfikacji NUTS 1 (tabela 2).

Tabela 2. Podział kraju wg klasyfikacji NUTS 1 i NUTS 2

Kod	Poziom 1 NUTS 1 (region)	Poziom 2 NUTS 2 (województwo)
PL1	REGION CENTRALNY	
PL11		Łódzkie
PL12		Mazowieckie
PL2	REGION POŁUDNIOWY	
PL21		Małopolskie
PL22		Śląskie
PL3	REGION WSCHODNI	
PL31		Lubelskie
PL32		Podkarpackie
PL33		Świętokrzyskie
PL34		Podlaskie
PL4	REGION PÓLNO-CNO-ZACHODNI	
PL41		Wielkopolskie
PL42		Zachodniopomorskie
PL43		Lubuskie
PL5	REGION POŁUDNIOWO-ZACHODNI	
PL51		Dolnośląskie
PL52		Opolskie
PL6	REGION PÓLNO-CNY	
PL61		Kujawsko-pomorskie
PL62		Warmińsko-mazurskie
PL63		Pomorskie

Źródło: Rozporządzenie Komisji (UE) nr 31/2011 z dnia 17 stycznia 2011 r. zmieniające załączniki do rozporządzenia (WE) nr 1059/2003 Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) (Dz. Urz. UE L 13 z 18.01.2011), Rozporządzenie (WE) nr 1888/2005 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 26 października 2005 r. zmieniające rozporządzenie (WE) nr 1059/2003 w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) z powodu przystąpienia Czech, Estonii, Cypru, Łotwy, Litwy, Węgier, Malty, Polski, Słowenii i Słowacji do Unii Europejskiej.

Mając na uwadze regionalne zróżnicowanie rozkładu wskaźnika LHDI, dokonano wyboru powiatów, w których występują lokalne grupy działania reprezentujące każdy z sześciu makroregionów. Przyjęto więc, że do badań szczegółowych wyodrębnione zostaną LGD, których obszar funkcjonowania znajduje się w powiatach reprezentujących poszczególne z wyróżnionych 3 poziomów rozwoju (tj. bardzo wysoki, średni i niski poziom LHDI) przy uwzględnieniu kryterium reprezentacji każdego z sześciu makroregionów wg. klasyfikacji NUTS1. W ten sposób wyodrębniono powiaty reprezentujące:

- bardzo wysoki wskaźniki LHDI - powiaty: piaseczyński, poznański, lubiński, wrocławski,
- średni poziom LHDI - powiaty: gorlicki, kozienicki, jasielski, żywiecki,
- niski wskaźnik LHDI - powiaty: wrocławski, nowomiejski, pińczowski, ostrołęcki.

Ad. iii.

Kolejne kryterium obejmowało wielkość lokalnej grupy działania. Jako podstawowy wskaźnik przyjęto liczbę gmin tworzących obszar jej funkcjonowania, a w sytuacji wyboru obszarów LGD, które posiadają tę samą liczbę gmin, kryterium uzupełniającym była liczba ich mieszkańców. Z uwzględnieniem wcześniej przyjętych kryteriów (i, ii) zidentyfikowano w ten sposób duże (powyżej 4 gmin) i małe (od 1 do 4 gmin) lokalne grupy działania, z których ostatecznie, po uwzględnieniu kolejnego kryterium (iv), wybrano po trzy jednostki.

Ad. iv.

Ostatnie kryterium wyboru LGD do badań ankietowych dotyczyło ich położenia względem dużego ośrodka miejskiego. Zastosowano tu metodę analizy graficznej, mierząc odległość w kilometrach od siedziby lokalnej grupy działania do dużego miasta. Za duży ośrodek miejski przyjęto uznawać miasto, w którym liczba mieszkańców przekracza 100 000 (dane za 2013 rok). Natomiast niewielka odległość od miasta oznacza, oddalenie siedziby lokalnej grupy działania do 25 km.

Przyjęte kryteria umożliwiły końcowy wybór LGD, na terenie których przeprowadzone zostały pogłębione badania. Były to: LGD Dorzecza Zgłowiączki, LGD Puszczy Kozienickiej, LGD Poniemie, LGD Starorzecze Odry, LGD Suchy Las, LGD Partnerstwo Dorzecza Kocierzanki i Koszarawy. Następnie wybrane lokalne grupy działania podlegały wstępnym analizom pod względem podstawowych parametrów społeczno-gospodarczych charakteryzujących obszar, realizowanych projektów i spełniania przyjętych w badaniu kryteriów. Na tej podstawie ustalono, że Lokalna Grupa Działania Starorzecze Odry nie realizuje już programu Leader, a jej działalność została zawieszona. W związku z tym dokonano uzupełniającej analizy cech lokalnych grup działania zlokalizowanych na obszarze makroregionu południowo-zachodniego, pod kątem przyjętych w badaniu kryteriów. W rezultacie do badania zakwalifikowano lokalną grupę działania Lider A4 (Stowarzyszenie LIDER A4), obejmującą gminy: Kąty Wrocławskie, Kobierzyce, Siechnice, Żórawina.

Tabela 3 przedstawia charakterystykę wybranych do badań ankietowych lokalnych grup działania z uwzględnieniem charakterystyki wszystkich przyjętych kryteriów, a graficzną prezentację rozmieszczenia wybranych obszarów LGD przedstawia rysunek 1. W ten sposób w polu obserwacji znalazły się LGD odzwierciedlające różnice w regionalnych uwarunkowaniach rozwoju społeczno-ekonomicznego, reprezentujące każdy z 6 makroregionów, o zróżnicowanej wielkości obszaru funkcjonowania (i liczby mieszkańców) oraz odległości od dużych aglomeracji.

Tabela 3. Charakterystyka wybranych lokalnych grup działania pod względem przyjętych do badań kryteriów

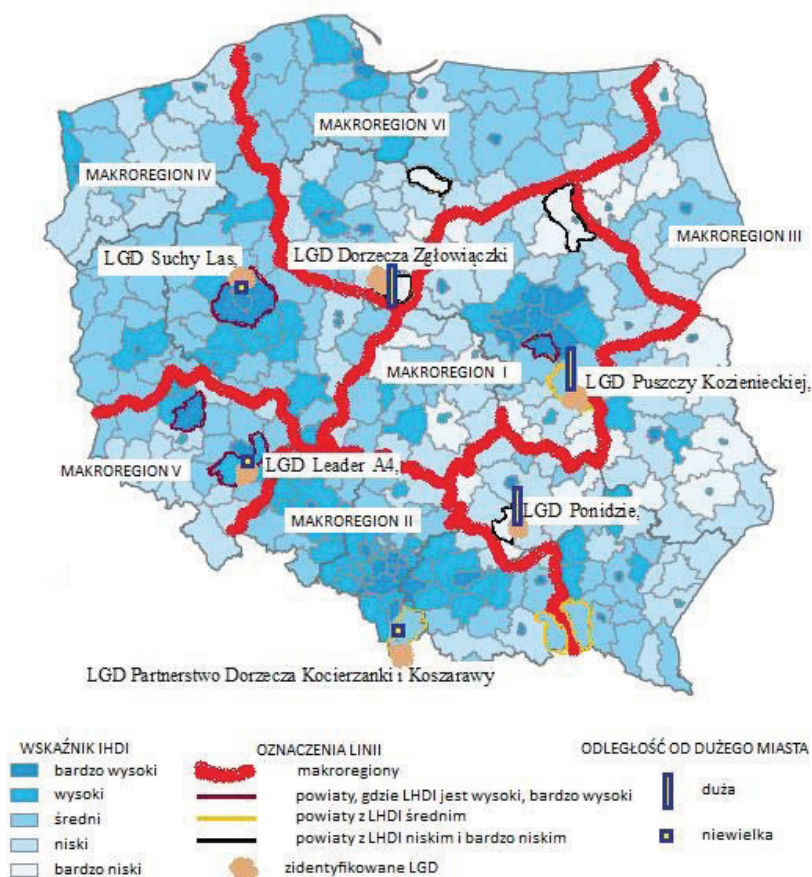
Obszar	Kryterium			
	i: zaawansowanie rozwoju społeczno-gospodarczego (wskaźnik LHDI)	ii: zróżnicowanie regionalne (poziom NUTS 1)	iii: wielkość (liczba gmin / liczba mieszkańców)	iv: lokalizacja (oddalenie lub sąsiedztwo dużego ośrodka miejskiego*)
LGD Dorzecza Zgłowiączki	Niski: powiat włocławski, LHDI: 27,14	Region północny, makroregion VI	Duża: 10 gmin / 75 074	Duża: Chocień-Włocławek 27 km
LGD Puszczy Kozienieckiej	Średni: powiat kozienicki, LHDI: 39,87	Region centralny, makroregion I	Duża: 7 gmin / 62 168	Duża Kozienice-Radom 41 km
LGD Poniemie	Niski: powiat pińczowski, LHDI: 18,11	Region wschodni, makroregion III	Duża: 5 gminy / 42 455	Duża: Pińczów – Kielce 41 km
LGD Lider A4	Wysoki: powiat włocławski, LHDI: 52,71	Region południowo-zachodni, makroregion IV	Mała: 4 gminy / 51 391	Niewielka: Koberzyce-Wrocław 24 km
LGD Suchy Las	Wysoki: powiat poznański, LHDI: 62,67	Region północno-zachodni, makroregion IV	Mała: 1 gmina / 13 305	Niewielka: Suchy Las-Poznań 12 km
LGD Partnerstwo Dorzecza Kocierzanki i Koszarawy	Średni: powiat żywiecki, LHDI: 40,86	Region południowy, makroregion II	Mała: 4 gminy / 21 503	Niewielka: Żywiec-Bielsko Biała 22 km

*liczba mieszkańców w 2013 roku wg GUS BDL 2014 wynosiła: Radom 218 963, Włocławek 115 204, Kielce 200 236, Wrocław 631 263, Poznań 549 082, Bielsko-Biała 173 861.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Lokalne Strategie Rozwoju LGD Dorzecza Zgłowiączki, LGD Puszczy Kozienieckiej, LGD Poniemie, LGD Lider A4, LGD Suchy Las, LGD Partnerstwo Dorzecza Kocierzanki i Koszarawy*, <http://www.viamichelin.de>, *GUS Bank Danych Lokalnych 2014*.

W toku badań dokonano analizy cech poszczególnych gmin wchodzących w skład wybranych do badania lokalnych grup działania, ze szczególnym uwzględnieniem ich powierzchni, liczby ludności, lokalnego rynku pracy oraz dochodów budżetów gmin w przeliczeniu na jednego mieszkańca (tabela 4). Cechy te w dużej mierze decydują o rozwoju ekonomicznym gminy lub całego regionu, a odpowiedni potencjał gospodarczy wpływa na podwyższenie standardu życia, lepszą sytuację socjalną czy też bezpieczeństwo publiczne. Analiza ta umożliwiła określenie ogólnego potencjału ekonomiczno-społecznego badanych lokalnych grup działania, co stanowiło punkt odniesienia do określenia grupy badawczej, umożliwiającej analizę znajomości programu, preferencji, jak również oczekiwań mieszkańców obszarów wiejskich, co do realizacji każdego z ładów zrównoważonego rozwoju oraz do określenia możliwych dalszych kierunków działalności lokalnych grup działania (Hadyński i in. 2015).

Rysunek 1. Wybrane do badania obszary LGD wg przyjętych kryteriów

Źródło: opracowanie własne na podstawie Arak P., Ivanov A., Peleah M., Płoszaj A. Rakocy K., Rok J. Wyszowski K., Krajowy Raport o Rozwoju Społecznym. Polska 2012. Rozwój regionalny i lokalny, Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego - Biuro Projektowe UNDP w Polsce.

Analizie poddano zbiór sześciu lokalnych grup działania, leżących na obszarze województw, w sześciu makroregionach:

- LGD Dorzecza Zgłowiączki (województwo kujawsko-pomorskie),
- LGD Puszczy Kozienskiej (województwo mazowieckie),
- LGD Poniemie (województwo świętokrzyskie),
- LGD Lider A4 (województwo dolnośląskie),
- LGD Suchy Las (województwo wielkopolskie),
- LGD Partnerstwo Dorzecza Kocierzanki i Koszarawy (województwo śląskie).

Tabela 4. Charakterystyka gmin wchodzących w skład Lokalnych Grup Działania

Lokalna Grupa Działania	Gmina	Powierzchnia w km ²	Liczba ludności	Wskaźnik bezrobocia ^a	Dochody budżetu gminy na mieszkańca
LGD Dorzecza Zgłowiączki	OGÓLEM	1 232	61 916	<i>średnia: 16,7</i>	<i>średnia: 3 133</i>
	Boniewo	78	3 508	19,8	3 557
	Brześć Kujawski	143	6 870	15,5	3 069
	Chocień	100	8 073	20,4	3 415
	Chodecz	121	4 313	17,9	3 104
	Fabianki	76	9 687	14,6	2 590
	Izbica Kujawska	130	5 111	15,3	2 819
	Lubanie	69	4 646	12,8	3 174
	Lubień Kujawski	149	6 137	16,9	3 254
	Lubraniec	146	6 644	17,3	3 359
	Włocławek	220	6 927	16,5	2 993
LGD Puszczy Kozienickiej	OGÓLEM	906	43 823	<i>średnia: 13,0</i>	<i>średnia: 3 095</i>
	Garbatka	74	5 239	17,3	2 690
	Głowaczów	186	7 409	14,7	3 411
	Gniewoszków	84	4 031	12,2	2 945
	Grabów nad Pilicą	125	3 950	11,6	2 823
	Kozienice	234	12 284	12,0	3 923
	Magnuszew	141	6 831	10,9	3 198
	Sieciechów	62	4 079	12,3	2 678
LGD Pomidzie	OGÓLEM	613	40 611	<i>średnia: 7,3</i>	<i>średnia: 3 181</i>
	Działoszyce	106	5 252	8,0	2 871
	Kije	100	4 501	8,0	3 230
	Michałów	112	4 788	6,1	4 413
	Pińczów	213	21 421	7,8	2 718
	Złota	82	4 649	6,4	2 673
LGD Lider A4	OGÓLEM	521	56 038	<i>średnia: 3,5</i>	<i>średnia: 4 081</i>
	Kąty Wrocławskie	169	15 896	3,0	3 537
	Kobierzyce	149	18 232	3,4	6 239
	Siechnice	83	12 126	3,8	3 840
	Żórawina	120	9 784	3,8	2 706
LGD Suchy Las	Suchy Las	117	15 971	2,5	5 902
LGD Partnerstwo Dorzecza Kocierzanki i Koszarawy	OGÓLEM	155	22 201	<i>średnia: 7,8</i>	<i>średnia: 3 127</i>
	Gilowice	28	6 121	7,4	2 862
	Łękawica	43	4 458	8,4	3 160
	Ślemień	45	3 502	8,5	3 743
	Świnna	39	8 120	7,0	2 746

a – udział bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym

Źródło: Hadyński, J., Kiryluk-Dryjska, E., Chmieliński, P., Beba, P. (2015). *Efekty programu Leader w świetle badań ankietowych. Raport podsumowujący badania w projekcie Program Leader w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich. Projekt zrealizowano na zlecenie FAPA 2014. Fundacja Centrum Inicjatyw Edukacyjnych, Poznań.*

Obszar badanych LGD obejmuje 31 gmin wiejskich lub miejsko-wiejskich, o łącznej powierzchni 3 544 km², które zamieszkuje 240 560 osób. Największą lokalną grupą działania, zarówno pod względem powierzchni, jak i liczby ludności, jest LGD Dorzecza Zgłowiączki, w skład której wchodzi 10 gmin. Natomiast najmniejszą jest Lokalna Grupa Działania Leader Suchy Las, składająca się z jednej gminy (**Hadyński i in.** 2015).

LGD Dorzecza Zgłowiączki obejmuje gminy: Boniewo, Brześć Kujawski, Chocień, Chodecz, Fabianki, Izbica Kujawska, Lubanie, Lubień Kujawski, Lubraniec i Włocławek, których łączna powierzchnia wynosi 1 232 km², gdzie zamieszkuje 61 916 osób. Największą gminą na analizowanym obszarze jest Włocławek (220 km²), a najmniejszą gmina Lubanie (69 km²). Najludniejszą gminą są Fabianki, w której zamieszkuje prawie 10 tysięcy osób, czyli co szósty mieszkaniec LGD. Są to gminy w dużej mierze wiejskie, co zasadniczo wskazuje na wiejski charakter tego regionu. W 2013 r. na obszarze wskaźnik bezrobocia wyniósł 16,7% i był znacząco wyższy w stosunku do pozostałych LGD, gdzie w tym samym czasie kształtował się na poziomie średnio 7,8%. W LGD Dorzecza Zgłowiączki dochody budżetowe ogółem gmin, w przeliczeniu na jednego mieszkańca, kształtowała się w 2013 roku na poziomie 3 133 zł. W podziale na poszczególne gminy wartości te wahały się, od 2 590 zł w gminie Fabianki, do 3 557 zł w gminie Boniewo.

Lokalna Grupa Działania Puszczy Kozienickiej obejmuje swoim zasięgiem 7 gmin: Garbatka, Głowaczów, Gniewosów, Grabów nad Pilicą, Kozienice, Magnuszew oraz Sieciechów, które administracyjnie tworzą powiat kozienicki, leżący w województwie mazowieckim. LGD z powierzchnią 906 km² stanowi drugą, największą pod względem wielkości jednostkę. Charakteryzuje się dużym zróżnicowaniem wewnętrznym, gdyż największa gmina Kozienice ma powierzchnię 234 km², a najmniejsza – Sieciechów zaledwie 62 km². Również pod względem liczby ludności odnotowano znaczące różnice pomiędzy poszczególnymi gminami. Badany obszar zamieszkuje 43 823 osób, przy czym co czwarta osoba jest mieszkańcem gminy Kozienice (12 284). W 2013 roku, według danych GUS (2015), wskaźnik bezrobocia, liczony jako udział bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym, wyniósł przeciętnie 13%, przy czym w gminie Garbatka był on prawie dwa razy większy, niż w gminie Magnuszew. W 2013 roku w LGD Puszczy Kozienickiej dochody budżetu gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca, ukształtowały się na poziomie niewiele niższym, niż w poprzednio analizowanej jednostce i wynosiły średnio 3 095 zł. Gmina Kozienice charakteryzowała się najwyższym poziomem tego wskaźnika, który wyniósł prawie 4 tys. zł, natomiast gmina Sieciechów najniższym, wynoszącym 2 678 zł.

Teren objęty działalnością LGD Ponidzie pokrywa się z granicami administracyjnymi powiatu pińczowskiego, położonego w południowej części województwa świętokrzyskiego, w dolinie rzeki Nidy. Obszar zajmuje 613 km² powierzchni i obejmuje terytorium pięciu gmin: Działoszyce (106 km²), Kije (100 km²), Michałów (112 km²), Pińczów (213 km²) oraz Złota (82 km²), zamieszkiwanych przez 40 611 mieszkańców. Największą, zarówno pod względem wielkości, jak i liczby ludności, gminą jest Pińczów, w której mieszka ponad połowa mieszkańców LGD Ponidzie. Według GUS (2015) wskaźnik bezrobocia na terenie powiatu pińczowskiego w 2013 roku wyniósł 7,3 %. LGD Ponidzie charakteryzuje się drugimi co do wielkości (wśród analizowanych LGD) dochodami budżetu gminy na jednego mieszkańca, wynoszącymi 3 181 zł. Jednocześnie obserwuje się znaczne zróżnicowanie regionalne tego wskaźnika.

Obszar LGD Lider A4 leży na obszarze województwa dolnośląskiego. Swoim zasięgiem obejmuje cztery gminy: Kąty Wrocławskie, Kobierzyce, Siechnice oraz Żórawina, których łączna powierzchnia wynosi 521 km² i gdzie zamieszkuje 56 038 osób. Najliczniejszą gminą są Kobierzyce, a najmniej osób mieszka w Żórawinie. Jest to teren, który cechuje jeden z najwyższych, wśród analizowanych jednostek, poziom dochodów budżetu gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca, wynoszący ponad 4 tys. zł, przy czym w gminie Kobierzyce wynosi on aż 6 239 zł na osobę. Lokalna Grupa Działania Lider A4 w 2013 roku charakteryzowała się niskim poziomem wskaźnika bezrobocia (3,5%), przewyższającym jedynie LGD Suchy Las.

Najmniejszą analizowaną LGD jest Lokalna Grupa Działania Suchy Las, leżąca na terenie województwa wielkopolskiego. W jej skład wchodzi tylko jedna gmina wiejska Suchy Las. Według danych statystycznych z roku 2013 obszar LGD wyniósł 117 km², a zamieszkiwało go 15 971 mieszkańców. Gmina Suchy Las charakteryzowała się najniższym poziomem wskaźnika bezrobocia spośród analizowanych jednostek, wynoszącym 2,5 %. Szczególnie korzystnie w gminie kształtuje się poziom dochodów budżetu gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca. Wynosi on aż 5 902 zł, co jest najwyższym poziomem odnotowanym wśród analizowanych lokalnych grup działania.

Obszar LGD Partnerstwo Dorzecza Kocierzanki i Koszarawy leży w południowej części województwa śląskiego i obejmuje gminy wiejskie: Gilowice, Łękawica, Ślemień i Świnna. Omawiana jednostka jest jedną z mniejszych LGD o powierzchni zaledwie 155 km². Badany obszar zamieszkuje 22 201 mieszkańców. Znaczna część z nich to mieszkańcy gminy Świnna. Na przeciętnym poziomie kształtuje się wskaźnik bezrobocia wynoszący 7,8 %.

W LGD Partnerstwo Dorzecza Kocierzanki i Koszarawy dochody budżetowe ogółem gmin, w przeliczeniu na jednego mieszkańca, wyniosły 3 127 zł.

Wybór do badań, zróżnicowanych pod względem podstawowych cech lokalnych grup działania, daje szansę na uwzględnienie różnic w potencjale działania poszczególnych LGD, a także na określenie czy wielkość, obszar działania i cechy społeczno-ekonomiczne przekładają się na postrzeganie jej działalności przez przedstawicieli społeczności lokalnych, jako potencjalnych beneficjentów programu Leader (**Hadyński i in.** 2015).

Etap 3 polegał na pozyskaniu danych o charakterze pierwotnym. W tym celu, w okresie od stycznia do marca 2015 roku, zrealizowano własne badania ankietowe. Ankieta została przygotowana specjalnie na potrzeby projektu, zawierała pytania o charakterze zamkniętym, jak i otwartym. Pytania te dotyczyły kwestii zarówno zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, jak i działalności LGD oraz realizacji programu Leader. Ankiety poddano testowaniu, konsultowano, korygowano.

Badania prowadzone były w oparciu o kwestionariusz ankiety. Przyjęto, że jest to metoda zbierania danych, która umożliwia w sposób relatywnie najpełniejszy uzyskać dane o charakterze jakościowym.

Ankiety pozwoliły zebrać dane, które następnie poddano analizom statystycznym w celu uzyskania zbiorczych wyników. Kwestionariusz ankiety podzielony został na dwie części: pierwszą (cz. 1) i drugą (cz. 2) (patrz Aneks II), które zostały przeznaczone dla różnych kategorii beneficjentów programu Leader. Część pierwsza (cz.1) skierowana była do lokalnych grup działania. Natomiast część druga (cz. 2) adresowana została do potencjalnych beneficjentów programu Leader.

Ankieta zbudowana była z pytań merytorycznych i metryczki. Pytania ankietowe ukierunkowane zostały na analizy jakościowe w zakresie znajomości i postrzegania programu Leader oraz rozwoju obszarów wiejskich. Zawarte w ankiecie pytania pozwoliły zidentyfikować przykłady dobrych praktyk i doświadczeń z realizacji projektów zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w ramach osi Leader. Respondenci w ankiecie wskazywali na tego typu działania, co było podstawą do szczegółowej analizy i opisu wybranych praktyk.

W metryczce zawarte zostały pytania o najważniejsze dane identyfikujące respondentów ze względu na przyjęte kryteria. W przypadku mieszkańców obszarów wiejskich był to zestaw informacji społeczno-demograficznych, a w odniesieniu do badanych obiektów (LGD) dane charakteryzujące te podmioty.

Ankieta (cz.1) przeprowadzona została z przedstawicielami reprezentującymi organy wykonawcze działających w Polsce LGD. Badanie zrealizowano bezpośrednio w siedzibach lokalnych grup działania, jak również telefonicznie oraz drogą elektroniczną. Wywiady realizowane drogą telefoniczną nie zawsze pozwoliły na uzyskanie pełnych informacji i odpowiedzi na zamieszczone w ankiecie pytania. Problem ten wynikał z zamieszczenia w ankiecie pytań opisowych, które w formie wywiadu telefonicznego istotnie przedłużały udzielanie odpowiedzi. Wymagały od respondenta czasu, wiedzy i dobrej woli, co w kilku przypadkach skutkowało odmową wypełnienia dalszej części ankiety. Ostatecznie zdecydowano przesłać ankietę drogą elektroniczną do lokalnych grup działania, czego rezultatem było uzyskanie łącznie 113 ankiet (w badaniu wzięło udział blisko 34% wszystkich LGD). W toku weryfikacji uzyskanych odpowiedzi w ankiecie, do dalszych analiz zakwalifikowano 98, które charakteryzowały się pełnym zakresem udzielonych odpowiedzi oraz najwyższą jakością zgromadzonych danych.

Dane uzyskane z badania ankietowego, przeprowadzonego wśród przedstawicieli LGD, pozwoliły na udzielenie odpowiedzi na podstawowe pytania badawcze: jakie są dotychczasowe efekty programu Leader na rzecz realizacji idei rozwoju zrównoważonego? oraz jakie są kierunki realizacji programu Leader w Polsce? Uzyskanie na nie odpowiedzi umożliwiło określenie kierunków realizacji programu Leader w Polsce, ocenę ich efektów przez LGD oraz oszacowanie możliwości wdrażania programu w perspektywie finansowej 2014-2020.

Ankieta (cz.2) skierowana została do mieszkańców obszarów wiejskich, przedstawicieli jednostek i podmiotów będących potencjalnymi beneficjentami programu Leader, w szczególności były to: mikroprzedsiębiorstwa, organizacje społeczne, samorządy lokalne i rolnicy. Pytania w ankiecie odnoszone były częściowo do poziomu gminy, ponieważ podczas testowania ankiety, na pytanie o znajomość programu Leader, większość respondentów udzieliła odpowiedzi negatywnej i nie potrafiła wymienić jego celów (w gminie Suchy Las 78%, w Gminie Krzywiń 92% badanych osób). Wynika z tego, że zadanie pytania o "obszar LGD" w większości przypadków nie pozwoli uzyskać precyzyjnych odpowiedzi, podobnie jest w przypadku pytania o sytuację "w najbliższej okolicy" lub "w miejscu zamieszkania". Założono, że pytania dotyczące określenia sytuacji "w gminie" należącej do LGD będą interpretowane, jako cząstkowy wskaźnik rozwoju całego obszaru LGD. Jednocześnie ankietę zrealizowano, w miarę możliwości, równomiernie w gminach wchodzących w skład wybranych do badania LGD. Tabela 4 przedstawia zestawienie zrealizowanych ankiet w badaniu, skierowanych do potencjalnych beneficjentów.

Tabela 5. Usystematyzowanie badanych jednostek w klasyfikacji NUTS 1 i NUTS 2

Kod	Poziom 1 NUTS 1 (region)	Poziom 2 NUTS 2 (województwo)	Poziom lokalnych grup działania	Poziom gmin	Liczba przeprowadzonych ankiet
PL1	REGION CENTRALNY				
PL11		Łódzkie			
PL12		Mazowieckie	LGD Puszczy Kozienieckiej	Sieciechów Garbatka Magnuszew Grabów n/P Głowaczów Gniewoszów Kozienice	8 5 22 23 18 12 12 Suma 100
PL2	REGION POŁUDNIOWY				
PL21		Małopolskie			
PL22		Śląskie	LGD Partnerstwo Dorzecza Kocierzanki i Koszarawy	Świnna Ślemienia Gilowice Łękawica	26 29 26 26 Suma: 107
PL3	REGION WSCHODNI				
PL31		Lubelskie			
PL32		Podkarpackie			
PL33		Świętokrzyskie	LGD Ponidzie	Pińczów Działoszyce Michałów Kije Złota	23 23 25 26 0 Suma: 97
PL34		Podlaskie			
PL4	REGION PÓŁNOCNO-ZACHODNI				
PL41		Wielkopolskie	LGD Suchy Las	Suchy Las	106 Suma: 106
PL42		Zachodniopomorskie			
PL43		Lubuskie			
PL5	REGION POŁUDNIOWO-ZACHODNI				
PL51		Dolnośląskie	LGD Lider A4	Kąty Wrocławskie Kobierzyce Siechnice Żórawina	28 23 19 15 Suma: 85
PL52		Opolskie			

PL6	REGION PÓŁNOCNY				
PL61		Kujawsko-pomorskie	LGD Dorzecza Zgłowiączki	Chodecz Lubień Kujawski Izbica Kujawska Lubraniec Brześć Kujawski Chocień Boniewo Włocławek Fabianki Lubanie	15 17 19 11 0 24 14 0 0 0 0 Suma: 100
PL62		Warmińsko-mazurskie			
PL63		Pomorskie			

Źródło: opracowano na podstawie badań własnych oraz: Rozporządzenie Komisji (UE) nr 31/2011 z dnia 17 stycznia 2011 r. zmieniające załączniki do rozporządzenia (WE) nr 1059/2003 Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) (Dz. Urz. UE L 13 z 18.01.2011), Rozporządzenie (WE) nr 1888/2005 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 26 października 2005 r. zmieniające rozporządzenie (WE) nr 1059/2003 w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) z powodu przystąpienia Czech, Estonii, Cypru, Łotwy, Litwy, Węgier, Malty, Polski, Słowenii i Słowacji do Unii Europejskiej.

W badaniu przyjęto, że w gminach na obszarze wybranych lokalnych grup działania zostanie przeprowadzonych 600 ankiet (cz. 2) skierowanych do potencjalnych beneficjentów programu Leader. Badanie zostało przeprowadzone przede wszystkim w formie wywiadu bezpośredniego. Zmodyfikowano pierwotne założenie zrealizowania ankiety w formie wywiadu telefonicznego, co wynikało ze specyfiki pytań, zwłaszcza tych, które wymagały wyboru odpowiedzi spośród wymienionych propozycji. Wszystkie 600 ankiet przeprowadzili bezpośrednio ankieterzy. Ogólny wskaźnik zwrotu ankiet dla zakładanej liczebności próby (600 ankiet) wyniósł 99%, tj. 595.

Celem badania ankietowego, przeprowadzonego wśród mieszkańców obszarów wiejskich z terenów działania LGD, była przede wszystkim ocena postrzegania programu Leader przez jego potencjalnych beneficjentów. Część pytań ukierunkowanych na ocenę kapitału ludzkiego, badanie aktywności beneficjentów oraz stopnia ich zainteresowania problematyką rozwoju gminy, miała przyczynić się także do oceny możliwości wdrażania programu Leader w kolejnej perspektywie finansowej 2014-2020.

Etap 4. Zgodnie z zasadami metodologii nauk społecznych, zgromadzone dane ilościowe oraz jakościowe, zostały poddane analizie statystycznej (por. **Majewski** 2005). Dane ilościowe

we i jakościowe potraktowano jako komplementarne, wzajemnie się weryfikujące i uzupełniające. Dzięki tak zastosowanej metodyce możliwe było uzyskanie założonych celów badania. Zastosowano techniki analizy opisowej, analizy statystycznej danych ilościowych, analizy zależności zmiennych o charakterze społeczno-demograficznym. Na podstawie przeanalizowanych danych ilościowych i jakościowych sformułowano odpowiedzi na postawione pytania badawcze.

Uzyskane informacje pozwoliły na przeanalizowanie skutków oddziaływania programu na poziomie podstawowym, obejmującym potencjalnych beneficjentów programu Leader. Umożliwiły również uzyskanie szczegółowych obserwacji odnośnie opinii i ocen programu przez jego odbiorców. Badania jakościowe, jak i ilościowe, zostały zrealizowane przy wykorzystaniu narzędzi badawczych przygotowanych z uwzględnieniem specyficznych potrzeb projektu oraz reguł i uwarunkowań wynikających z dobrej praktyki badawczej, regulującej m.in. sposób zadawania pytań, pozwalający na uzyskanie szczerych i pełnych odpowiedzi, a także pozwalający na uniknięcie błędów i nieścisłości wynikających z konstrukcji narzędzi badawczych.

1. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich

1.1. Rozwój i polityka rozwoju

Stosowanie pojęcia rozwój w literaturze naukowej jest relatywne i uzależnione od przyjmowanych kryteriów. Definicje rozwoju wynikają z odmiennych interpretacji tego procesu, w zależności od doktryny teoretycznej, bądź aktualnej sytuacji społeczno-gospodarczej. Rozwój dotyczy różnych dziedzin w zmiennych konfiguracjach, co do przedmiotu, jak i podmiotu badań. Przechodząc różne etapy (fazy) rozwój osiąga wyższy poziom (por. **Chojnicki, Czyż** 2004). Efektem zachodzących procesów rozwojowych jest zmiana stanu obecnego na lepszy, przy czym poprawa ta wynika z tego, co uznane zostanie za pożądane i ważne.

Przyjmując, że rozwój to przyrost pewnych wielkości w czasie, w ujęciu ekonomicznym można mówić o przyroście dóbr materialnych lub niematerialnych w różnych aspektach życia społeczno-gospodarczego, które mogą mieć także charakter niemierzalny (por. **Bartkowiak** 2003). Cechą rozwoju jest trwały charakter i niska mobilność podstawowych czynników rozwojowych. Definiowanie pojęcia rozwoju odnosi się zwykle do sfer procesu reprodukcji, czyli dotyczy ujętej w dynamice sfery rzeczowej związanej z tworzeniem PKB, obejmuje kwestie kapitału ludzkiego oraz sfery społecznej, czy zmiany w zakresie stosunków produkcji. Przykładowo wymienia się przyrost wytworzonej lub sprzedanej produkcji, wzrost liczby przedsiębiorstw oraz przyrost miejsc pracy, bądź spadek liczby bezrobotnych. Można mówić o wzroście dochodów ludności i jednostek gospodarczych, w tym budżetów jednostek terytorialnych, ale także wzroście jakości życia, czy zwiększeniu bioróżnorodności (por. **Wigier, Szczepaniak** 2000). R. **Brol** (1998) łączy pojęcie rozwoju z pozytywnymi zmianami wzrostu ilościowego i jakościowego zachodzącymi w otoczeniu człowieka, głównie w skali lokalnej, wynikających z funkcjonujących preferencji i hierarchii wartości (**Gostomczyk** 2003). Wynika z tego, że proces ten ma charakter przestrzenny, dotyczy zmian ilościowych, jakościowych, rozpatrywanych w ujęciu procesowym lub celowym.

Rozwój można rozpatrywać na wielu płaszczyznach, w tym w ujęciu horyzontalnym i wertykalnym. W odniesieniu do różnych poziomów podziału terytorialnego (ujęcie wertykalne) można mówić o rozwoju lokalnym, regionalnym lub szerszej, w odniesieniu do skali krajowej, czy światowej. W ujęciu horyzontalnym przyjęto rozpatrywać rozwój w odniesieniu do sektorów lub branż, czy innych poziomów analitycznych, np. rozwoju obszarów wiejskich. O rozwoju można także mówić w kontekście przedmiotu, określając go jako ekonomiczny,

społeczny, polityczny. Można też mówić o rozwoju zrównoważonym, w którym najbardziej rozpowszechnionym i użytecznym, z punktu widzenia realizacji idei zrównoważenia, jest podział w odniesieniu do kryterium rodzaju. Wyróżnia się tu kategorie rozwoju ekonomicznego, społecznego, przestrzennego i środowiskowego, które stały się współcześnie istotnym kompleksem wdrażania polityki rozwoju w krajach wysokorozwiniętych (por. **Potoczek** 2003; **Piasecki** 2003).

W tym rozumieniu rozwój staje się współczesnym paradygmatem konkurencyjności terytorialnej. Właśnie w takim kierunku władza publiczna określa swoje cele działania i legitymizuje podejmowanie interwencji w sferę społeczno-ekonomiczną. W ten sposób realizuje politykę rozwoju, która dąży do podniesienia jakości życia mieszkańców, a jednocześnie utrwała polityczną przewagę nad innymi opcjami rozwojowymi.

Wskazane wcześniej trudności w definiowaniu rozwoju, sprawiają, że również politykę rozwoju określa się w odmienny sposób, w zależności od kontekstu, podmiotu, przedmiotu, okresu, zakresu i celu. Odnoszona do polityki społeczno-gospodarczej władzy publicznej definiowana jest, jako świadome oddziaływanie władzy publicznej na gospodarkę, w tym na jej dynamikę, strukturę i funkcjonowanie, a także na stosunki ekonomiczne oraz zewnętrzne relacje gospodarcze (**Winiarski** 2000).

Można przyjąć, że ukształtowanie koncepcji polityki zrównoważonego rozwoju, jako pochodnej ogólnej polityki gospodarczej, wywodzi się z doktryny keynesowskiej. Potwierdza to współczesny model sprawowania władzy publicznej, w którym redystrybucja zasobów i redukcja dysproporcji rozwojowych jest celem nadrzędnym. Władza publiczna identyfikuje problemy i dysponuje mechanizmami umożliwiającymi efektywniejsze wykorzystanie czynników produkcji, poprzez decyzje o zakresie i strukturze redystrybucji dochodu. Zadania władzy w tym zakresie sprowadzają się do zaspokajania obecnych i przyszłych potrzeb mieszkańców, czemu służą m.in. inwestycje kapitałowe, dbałość o środowisko i rozwój społeczny. Kształtowanie warunków wzrostu prowadzi do społeczno-gospodarczej aktywizacji i przyspieszenia rozwoju. Zakres tej polityki obejmuje zachowanie lub przywrócenie równowagi pomiędzy komponentami. Z tej perspektywy można przyjąć, że kontekst polityki zrównoważonego rozwoju odnosi się do aspektów na poziomie celów i instrumentów, rozpatrywanych w wymiarze terytorialnym, obejmującym jednostki na wszystkich poziomach podziału administracyjnego.

1.2. Rozwój lokalny i zrównoważony

W kontekście celu i zakresu niniejszej pracy, związanych z programem Leader, interesujące są dwie podstawowe kategorie rozwoju, mianowicie rozwój terytorialny, ze szczególnym odniesieniem do rozwoju lokalnego oraz zrównoważony.

Zagadnienie rozwoju lokalnego jest stosunkowo nową dziedziną nauki, której początki wiążą się z elementami polityki regionalnej, wprowadzonymi w Wielkiej Brytanii w latach 30. XX w. Skutki wielkiego kryzysu i upowszechnienie idei ingerencji władzy publicznej w kształtowanie procesów gospodarczych, wpłynęło w latach 60 i 70. XX w. na upodmiotowienie polityki regionalnej oraz stworzyło warunki dla rozwoju lokalnego. Pojęcie to rozwijało się wraz z definiowaniem rozwoju terytorialnego i tworzeniem podstaw polityki regionalnej. Stąd przyjmuje się, że rozwój lokalny, będąc uzupełnieniem koncepcji rozwoju terytorialnego, jest pochodną polityki rozwoju regionalnego (Maik 1995). Uznaje się, że rozwój lokalny to nurt wiedzy, której zakres obejmuje:

- Obszar, czyli przestrzeń, w której rozpatruje się zmiany w sferze społeczno-gospodarczej i środowisku naturalnym.
- Ludzi, grupy społeczne i ogół społeczeństwa zamieszkującego dany obszar.
- Gospodarkę lokalną i związane z tym gospodarowanie przestrzenią, wpływające na pozostałe elementy.

Wszystkie te kategorie powinny się równoważyć i być uwzględniane w procesie kształtowania polityki rozwoju terytorialnego. W tym ujęciu można także mówić o gospodarce lokalnej, jako zbiorze organizacji, podmiotów gospodarczych, konsumentów, mieszkańców, organów władzy (samorząd), które funkcjonują na terenie gminy lub powiatu, gdzie występują różnego typu sieci powiązań i korelacji pomiędzy nimi, będącymi efektem współpracy i konkurencji.

Ogólnie, rozwój lokalny jest długotrwałym procesem rozwoju społeczno-gospodarczego, kreowanym i wykonywanym przez gminne lub powiatowe władze samorządowe, w którym lokalne czynniki rozwoju wykorzystywane są dla realizacji określonych interesów (Parysek 2001). Charakteryzuje go proces pozytywnych zmian, zarówno ilościowych, jak i jakościowych na poziomie najniższych jednostek podziału administracyjnego. Dotyczy wzrostu produkcji, zatrudnienia, inwestycji, rozmiarów funkcjonującego kapitału, dochodów, spożycia i innych wielkości ekonomicznych. Obejmuje też zjawiska społeczne, między innymi w zakresie wzrostu poziomu kwalifikacji siły roboczej, a także zmian struktury społecznej (por. Krysiak-Sochacka 2003).

W tabeli 6 przedstawiono cechy rozwoju lokalnego oraz podstawowe cele określone przez różnych autorów.

Tabela 6. Cechy rozwoju lokalnego

Autor	Cechy	Cele
J. Parysek	-proces społeczny związany z aktywnością społeczności lokalnych -proces długotrwały w zakresie przygotowania, zarówno zasobów do ich gospodarczego wykorzystania, jak i ludzi do współuczestniczenia w rozwoju -proces pracochłonny i nowatorski, niekiedy wręcz innowacyjny	-aktywizacja lokalnych postaw prorozwojowych, -tworzenie instytucji społecznych zaangażowanych w rozwój
R. Rezsóhazy	-zharmonizowane, systematyczne działanie -proces społeczny w wymiarze lokalnym -przyczyniają się do ogólnego postępu	-służy zaspokajaniu potrzeb społecznych miejscowej ludności
E. J. Blakely, T.K. Bradshaw	-proces angażowania władzy lokalnej (lub/oraz innych organizacji) -stworzenie lokalnych możliwości (powstania) zatrudnienia w dziedzinach korzystnych dla całej społeczności lokalnej	-stymulowanie lub przynajmniej utrzymanie działalności gospodarczej lub zatrudnienia - wykorzystanie miejscowych zasobów naturalnych, ludzkich oraz instytucjonalnych
R. Brol	-złożony proces rozwoju społecznego, gospodarczego i przestrzennego -proces tworzenia na szczeblu gminy nowych wartości -zaspakajanie lokalnego i ponadlokalnego popytu	-zatrudnienie, nowe firmy i miejsca pracy
A. Sztando	-pożądane, pozytywne przeobrażenia ilościowych, jakościowych i strukturalnych właściwości danego układu będącego wyodrębnioną strukturą społeczno-terytorialną, posiadającą zbiór charakterystycznych dla siebie cech gospodarczych, przestrzennych i kulturowych, wyrażającą własne potrzeby oraz hierarchię wartości	-pozytywne zmiany ilościowe, jakościowe i strukturalne w ujęciu terytorialnym

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. J. Parysek, Podstawy gospodarki lokalnej, Wyd. Nauk. UAM, Poznań 2001. R. Rezsóhazy, Le développement des communautés, CIACO Editeur, Louvain-la-Neuve 1988. J.E Blakely, T.K Bradshaw, Planning local economic development. Theory and practice, SAGE publications nr 04, 2002. R. Brol, A. Sztando, red. Gospodarka lokalna w teorii i praktyce, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu nr 179, Wrocław 2011. R. Brol: Zarządzanie rozwojem lokalnym. Definicje, cele, zasady i procedury. w: Zarządzanie rozwojem lokalnym. Studium przypadków. Red. R. Brol, AE Wrocław, 1998. Sztando, A. Polityka intraregionalna -pojęcie, podmioty, cele i instrumenty. (w:) red. R. Brol, Problemy rozwoju regionalnego. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Nr 110. 2010.

Można przyjąć, że rozwój lokalny, opisywany przez różnych badaczy, jest procesem pozytywnych zmian społeczno-gospodarczych, którego charakterystykami są: aktywność, rozwój, partycypacja społeczna, charakter oddolny. Cele nadrzędne rozwoju lokalnego odnoszą się tradycyjnie do zapewnienia pracy miejscowej ludności, a także niwelowania bezrobocia i jego skutków. Tym samym wiąże się z polepszaniem bytu materialnego i wzrostem jakości życia mieszkańców. Cecha ta łączy również nowoczesne cele rozwoju terytorialnego, związane z ochroną i zachowaniem środowiska naturalnego, innowacjami, nowymi technolo-

giami oraz rozwojem kapitału ludzkiego. W takim wymiarze rozwój lokalny jest pożądanym kierunkiem zmian, do którego dąży władza publiczna wykorzystując dostępne instrumenty.

W Unii Europejskiej, przykładem politycznych narzędzi wspierania rozwoju lokalnego na obszarach wiejskich jest program Leader. Z założenia realizuje on całościowe podejście do najpoważniejszych problemów, zarówno ekonomicznych, a także społecznych oraz środowiskowych, z jakimi borykają się obszary wiejskie.

W rozwoju obszarów wiejskich, zwłaszcza problemowych, coraz większego znaczenia nabiera ukierunkowanie społeczności lokalnych na poszukiwanie różnego rodzaju form aktywności pozarolniczej. Tereny te często nadal utożsamiane są z sektorem rolniczym, który nadal stanowi istotne, a często główne, źródło dochodu ludności wiejskiej. Jednak obserwacja współczesnych zjawisk rozwojowych wskazuje na promocję alternatywnych kierunków rozwoju obszarów wiejskich, niezwiązanej z rolnictwem, które są szansą ich rozwoju ekonomicznego. Stąd postrzeganie obszarów wiejskich jedynie od strony funkcji rolniczej powinno zdecydowanie zmieniać się w kierunku uwzględniania możliwości zróżnicowania gospodarki wiejskiej. W ostatnim czasie tak się właśnie dzieje. Podstawowym filarem koncepcji rozwoju lokalnego obszarów wiejskich musi być polityka równorzędnego rozwoju sektora pozarolniczego i rolniczego na wsi. Urzeczywistnienie tej idei na szczeblu lokalnym nie jest jednak możliwe bez prowadzenia badań dotyczących warunków jej realizacji. Otóż szersze myślenie o wsi ukształtowało nowe wyzwania dla polityki wiejskiej w zakresie idei wielofunkcyjności, jak również rozwoju zrównoważonego. Na tej płaszczyźnie zachodzą istotne zjawiska społeczne i gospodarcze, które szczególnego charakteru nabywają w jednostkach lokalnych.

Obszary wiejskie bez wątpienia wymagają aktywizacji i rozwiązania ważnych problemów wynikających z przestarzałych struktur społeczno-gospodarczych, które tworzą bariery rozwojowe. Wśród nich, wysokie bezrobocie i zaniechania w sferze infrastruktury społecznej, a także technicznej, wydają się być najważniejszymi barierami rozwoju tych terenów. Aktywizacja terenów wiejskich jest istotnym elementem polityki terytorialnej, która powinna przeciwdziałać pogłębiającym się różnicom w poziomie rozwoju poszczególnych obszarów. Powstaje konieczność stworzenia warunków dla wielowymiarowej ich aktywizacji. W gospodarce dotyczyć to będzie głównie pobudzania przedsiębiorczości mieszkańców obszarów wiejskich w aspekcie społecznym, wykorzystanie istniejącego potencjału lokalnej społeczności i dążenie do wysokiej jakości życia. Podstawą dla realizacji tego modelu jest koncepcja wielofunkcyjności, która z jednej strony zakłada dywersyfikację dochodów ludności wiejskiej, a z drugiej podkreśla znaczenie obszarów wiejskich w zachowaniu walorów krajobrazowych, ochrony środowiska naturalnego oraz dziedzictwa kulturowego (**PROW** na lata 2007 – 2013).

Tworzenie miejsc pracy poza rolnictwem, budowa nowoczesnej infrastruktury społeczno-technicznej, nie są możliwe bez aktywnej współpracy wszystkich partnerów zaangażowanych w proces rozwoju (mieszkańców, władz lokalnych i podmiotów gospodarczych). Przełamywanie ograniczeń rozwoju ma mieć charakter wielokierunkowy, stały i zrównoważony. Zrównoważenie w tym przypadku, determinuje zakres działań i interwencji władzy publicznej w struktury społeczno-ekonomiczne danego obszaru.

Niektórzy badacze kwestii rozwoju zrównoważonego wskazują, że idea ta została upowszechniona wśród społeczeństwa na początku XVII wieku² (por. **Dacko** 2011). Dalszy rozwój cywilizacyjny spowodował, że pojęcie zrównoważonego rozwoju coraz bardziej utrwalalo się w świadomości społeczeństw krajów wysokorozwiniętych. Ostatecznie zrównoważony rozwój zdefiniowano w II połowie XX wieku. Od tamtego czasu idea ta stała się przedmiotem zainteresowania naukowców i polityków. Szczęólnego znaczenia nabrała w kontekście kryzysu energetycznego w latach 70. Ogłoszenie wyników prac prowadzonych pod auspicjami ONZ na konferencji w Sztokholmie w 1972 r. upowszechniło w skali globalnej pojęcie zrównoważonego rozwoju (*sustainable development*). Znamienne w skutkach dla rozwoju tej koncepcji były dalsze prace prowadzone z inicjatywy ONZ i opublikowanie w 1987 r. raportu „*Our Common Future*” premier Norwegii G.H. Brundtland i jednocześnie przewodniczącej Światowej Komisji Środowiska i Rozwoju ONZ. W raporcie przyjęto, że rozwój zrównoważony to zapewnienie zaspokojenia obecnych potrzeb społecznych bez uszczerbku dla możliwości zaspokojenia potrzeb przyszłych pokoleń (**Brundtland** 1987). Podczas konferencji „Środowisko i Rozwój” w Rio de Janeiro w 1992 r. stwierdzono, że „środowisko naturalne służyć ma zaspokojeniu potrzeb współczesnych społeczeństw poprzez rozwój społeczny i ekonomiczny, ale bez naruszania takich możliwości dla przyszłych pokoleń” (**Siekierski** 2003). Ta właśnie definicja rozwoju zrównoważonego wywarła największy wpływ na obecne interpretowanie tego pojęcia (**Dacko** 2011; **Korol** 2007), a idea zrównoważonego rozwoju stała się podstawą do formułowania zaleceń rozwojowych w krajach rozwiniętych (por. **Hadyński** 2015).

W literaturze naukowej istnieje szereg różnych definicji rozwoju zrównoważonego (**Fiedor** 2001; **Hunek** 2000; **Kozłowski** 1989; **Piontek** 2002; **Wiatrak** 2003; **Zatorska-Sadurska** 1995), które są odnoszone z jednej strony do aspektów ekologicznych, z drugiej zaś jako punkt odniesienia wskazują kwestie społeczne i gospodarcze. Przyjmuje się, że jest

² Hans Carl von Carlowitz, zajmując się problemem dewastacji zasobów leśnych i brakiem drewna w Saksonii, będącego skutkiem intensywnego rozwoju przemysłu ciężkiego (górnictwo, hutnictwo, metalurgia), sformułował zalecenia w zakresie gospodarowania obszarami leśnymi, określając, że należy wykorzystywać tyle zasobów, ile w określonym czasie może zostać naturalnie odnowionych, tak by nie zanikały (por. **Dacko** 2011).

to rozwój obejmujący równowagę pomiędzy celami ekonomicznymi (ładem ekonomicznym), społecznymi (ładem społecznym) i jakością środowiska (ładem ekologicznym), czyli rozwojem społeczno-ekonomicznym wraz z zachowaniem zasobów przyrodniczych dla przyszłych generacji (**Fiedor** 2001) i określany jest właśnie, jako zrównoważony. Rozwój zrównoważony można definiować także, jako rozwój, który godzi prawa przyrody i ekonomii poprzez postrzeganie w działaniach gospodarczych (**Kozłowski** 1989):

- prawa celu, według którego uwarunkowania przyrodnicze powinny wyznaczać kierunek rozwoju,
- prawa regionu, tj. dostosowania potrzeb rozwojowych do regionalnych i lokalnych uwarunkowań przyrodniczych i woli lokalnych społeczności,
- prawa skali i jakości, tj. zakazania eksploataowania i zanieczyszczenia środowiska powyżej ekologicznie uwarunkowanych norm.

Według **Zatorskiej-Sadurskiej** (1995) główną cechą zrównoważonego rozwoju jest zmiana systemów wartości i etyki wg koncepcji holistyczno-systemowej, czyli całościowego i zintegrowanego ujmowania zjawisk i ich właściwości. Czynniki decydujące o rozwoju gospodarczym to: zasoby naturalne, technika, technologia, innowacje, czynniki kulturowe, kapitał ludzki, rzeczowy i finansowy. Elementy te występując w obfitości, stymulują rozwój gospodarczy, a gdy wystąpi ich niedobór, stają się barierą rozwoju gospodarczego (**Kamerschen, McKenzie, Nardinelli** 1991).

Można przyjąć, że zrównoważony rozwój jest zjawiskiem pożądanym, związanym ze wzrostem zarówno ilościowym, jak i postępem jakościowym, które zachodzą w określonym obszarze. Obejmuje działania mające na celu zaspokojenie potrzeb mieszkańców w odniesieniu do preferencji i hierarchii wartości właściwych dla tego obszaru. Z uwzględnieniem jego podstawowych komponentów, zrównoważony rozwój umożliwia realizację interesów ogólnospołecznych, dokonywanych przy wykorzystaniu lokalnych zasobów i czynników rozwoju. Powinien również wpływać na zaspokajanie potrzeb indywidualnych. Oznacza to, że proces ten powinien być programowany, sterowany, wdrażany i modyfikowany przez struktury publiczne i prywatne, współpracujące z nimi instytucje właściwego szczebla oraz reprezentantów społeczeństwa lokalnego.

W Unii Europejskiej także uwzględniono parytet trzech elementów rozwoju zrównoważonego i związane cele polityk wspólnotowych z rozwojem gospodarczym oraz działaniami w zakresie wspierania postępu społecznego, przy uwzględnieniu kwestii zachowania i ochrony środowiska przyrodniczego (**Piontek** 2002; **Borys** 2005; **Poskrobko** 2010). W 1999 r. przyjęto Europejską Perspektywę Rozwoju Przestrzennego (ESDP), której celem

było zapewnienie zrównoważonego i trwałego rozwoju terytorium Wspólnoty. Zapisano w niej, że rozwój obszarów wiejskich ma być związany ze zrównoważonym rolnictwem, rolnictwem (uznanym za jeden z celów polityki przestrzennej). W debatach podkreślano konieczność włączania kwestii środowiskowych do szerszej polityki. Taki kierunek dominował w kolejnych latach, czemu sprzyjało rozszerzenie Unii Europejskiej. Związane to było z włączeniem znacznych zasobów środowiskowych w nowych krajach członkowskich. Problemy ochrony i zachowania środowiska przyrodniczego są ważne, lecz nie będą w najbliższej przyszłości ważniejsze niż wspieranie indywidualnych rolników. Niemniej uznanie tego komponentu, obok kwestii społecznych i środowiskowych, za najważniejszy w procesie rozwoju, uznać można za warunek wstępny do zrównoważenia rozwoju obszarów wiejskich i podniesienia jakości życia ich mieszkańców (**Bryden** 2001). Idee te wdrażane są także w zakresie polityki rozwoju obszarów wiejskich, stąd zrównoważony rozwój dotyczy rozwoju wielofunkcyjnego (**Buttoud** 2001).

W ujęciu współczesnych kierunków rozwoju regionalnego istotne jest przybliżenie zakresu pojęciowego związanego z rozwojem zrównoważonym, jako pewnego rodzaju odniesienia, do którego powinny odwoływać się współczesne strategie rozwoju lokalnego.

Główne aspekty związane ze zrównoważonym rozwojem sprowadzają się do wyróżnienia zestawu podstawowych komponentów (por. kwestie rozwoju terytorialnego: **Korenik** 2003, **Parysek** 2001, **Mikołajewicz** 1995; **Szczupak Binecki** 2003; **Duczowska-Małysz i in.** 2002), na które składa się:

I. Aspekt środowiskowy

Środowisko naturalne to teren, przestrzeń, zasoby, walory, jakość środowiska przyrodniczego, stan i potencjał infrastruktury, ochrony środowiska i świadomość ekologiczna. Środowisko przyrodnicze to jeden najważniejszych komponentów rozwoju zrównoważonego. Często zasoby te występują jako czynnik ograniczający możliwości rozwoju w pozostałych aspektach. Wynika to z faktu, że oprócz samego ich występowania ważna jest ich jakość, możliwości wykorzystania i wartość pod względem technologicznym i technicznym. Zasobem lokalnym jest między innymi rzeźba terenu, która często determinuje rozwiązania technologiczne czy techniczne, w tym możliwości rozwoju infrastruktury. Wśród walorów naturalnych można wskazać zasoby wód powierzchniowych oraz podziemnych. Postęp cywilizacyjno-kulturowy powoduje wzrost zużycia wody, większą ilość ścieków, a tym samym zapotrzebowanie na ich oczyszczanie. Zasoby wodne o dobrej jakości niewątpliwie mogą być

czynnikiem przyciągającym inwestorów, są czynniki warunkujące rozwój regionu, rolnictwa, miast, przemysłu. Kolejną kategorią są warunki klimatyczne, które mogą mieć decydujące znaczenie dla rozwoju poszczególnych sektorów gospodarki (np. warunki klimatyczne mają kluczowe znaczenie dla rolnictwa czy budownictwa). Podobne znaczenie mają warunki glebowe. Gleby, jako czynnik rozwoju lokalnego, są brane pod uwagę w aspekcie rozwoju gospodarki rolnej. Na rozwój lokalny mogą mieć także wpływ flora i fauna, zwłaszcza w kontekście rozwoju turystyki. Zasoby środowiska przyrodniczego są istotną oraz strategiczną zaletą w rozwoju nie tylko lokalnym, ale także ogólnie terytorialnym (**Szewczuk i in.** 2011). Walory przyrodnicze mogą mieć zatem ogromne znaczenie dla określonych terenów, które jawią się wówczas jako atrakcyjne do zamieszkania, wypoczynku czy inwestowania.

Istotnym elementem rozwoju zrównoważonego, w kontekście rozpatrywania komponentu środowisko naturalne i przestrzeń, są kwestie lokalizacji obszaru, który wpływa na jego dostępność. Ważnym elementem jest także struktura obszarowa analizowana z punktu widzenia układu miast, które mają decydujące znaczenie dla procesów rozwojowych. Wpływ ośrodków miejskich na otoczenie odnosić można do dwóch kategorii. Pierwsza związana jest z rozprzestrzenianiem rozwoju, druga natomiast dotyczy wymiany zasobów i czynników produkcji. W tym układzie siła oddziaływania miast jest różna i przede wszystkim związana z jego wielkością, a także uzależniona od innych cech rozwojowych, w tym położenia. W obszarach położonych w sąsiedztwie miast zachodzą przyspieszone procesy rozwojowe względem terenów od nich oddalonych (por. **Rakowska, Wojewódzka-Wiewiórska** 2010). Kwestie te wiążą się z nowymi priorytetami rozwoju regionalnego, dotyczącymi wspierania ośrodków wzrostu gospodarczego, które stał się podstawą wdrażania polityki spójności Unii Europejskiej w latach 2014-2020.

II. Aspekt społeczny

Na komponent społeczny składają się zasoby społeczne, w tym pracy, kapitał ludzki i społeczny, jakość, warunki życia i potrzeby społeczności lokalnych, aktywność społeczna i poziom przedsiębiorczości, poziom nauki, techniki oraz kultury. W rozwoju zrównoważonym zasoby społeczne odgrywają szczególną rolę. W ujęciu zasobów pracy mają miejsce trzy warianty: nadmiar zasobów pracy, względna równowaga oraz ich niedobór. Najbardziej pożądana jest równowaga popytu i podaży, lecz najczęściej spotykaną sytuacją na lokalnych rynkach pracy jest duże bezrobocie. Trudno taką sytuację zniwelować, zwłaszcza na terenach, w których miał miejsce długo nie ustępujący kryzys gospodarczy i bezrobocie strukturalne.

(por. **Szewczuk i in.** 2011). Podstawowe cechy charakteryzujące ten czynnik dotyczą struktury ludności wg płci, wieku, wykształcenia i pozostałych danych demograficznych.

Istotna w rozwoju może być także współpraca terytorialna o wielokierunkowym charakterze. Ten rodzaj działań sprzyja pozyskaniu inwestorów, a tym samym umożliwia transfer nowoczesnych technologii, uzyskanie kredytu inwestycyjnego na dogodnych warunkach, fundusze pomocowe lub strukturalne. Może to być forma wsparcia merytorycznego i politycznego. Efektywna współpraca powinna opierać się na konkretnym programie oraz poznaniu intencji obu stron (**Szewczuk i in.** 2011).

III. Aspekt gospodarczy

Niewątpliwie jednym z najważniejszych elementów zrównoważonego rozwoju są inwestycje infrastrukturalne, mające szczególne znaczenie, zarówno dla mieszkańców, jak i potencjalnych inwestorów. Teren atrakcyjny dla inwestorów to taki, który posiada przede wszystkim dobrze rozwiniętą infrastrukturę techniczną, jej odpowiednią dostępność, wydajność i jakość. Niedorozwój infrastruktury wskazywać może na opóźnienie rozwoju na poziomie lokalnym (**Parysek** 2001).

Następnym elementem rozwoju zrównoważonego, jakim jest rynek lokalny i rynki zewnętrzne wiąże się z innym, a mianowicie popytem na określone dobra oraz usługi, czyli także z potrzebami społeczności lokalnej. Rynek tworzy z jednej strony sfera popytowa, reprezentowana przez przedsiębiorstwa, ale także mieszkańców wraz z ich preferencjami i potrzebami. Z drugiej strony mamy dostosowaną do tych parametrów podaż towarów i usług. Czynnikiem rozwoju lokalnego jest nie tylko rynek lokalny, ale też rynki zewnętrzne. Ukierunkowanie się na rynek zewnętrzny będzie zasadne w sytuacji, gdy zaistnieje możliwość wykorzystania unikatowych lokalnych zasobów, dziedzictwa kultury lokalnej czy określonych tradycji zawodowych. Do czynników rozwoju lokalnego zaliczyć można kapitał finansowy, w tym inwestycyjny, który pośrednio albo bezpośrednio wpływać może na wzrost zatrudnienia. W tym ujęciu wymienia się trzy kategorie kapitału, które są szczególnie istotne dla rozwoju lokalnego (**Parysek** 2001):

- kapitał lokalnych inwestorów, czyli mieszkańców;
- własny lub nagromadzony z różnych źródeł kapitał samorządu terytorialnego;
- kapitał inwestorów zewnętrznych, do których zaliczamy także państwowy.

Rozwój na poziomie lokalnym kształtowany jest przez m.in.: zasoby materialne mieszkańców, chęć inwestowania w tym regionie, wielkość oraz strukturę zasobów kapitałowych, warunki samorządowe, demograficzne, ekologiczne, ekonomiczne oraz kulturowe.

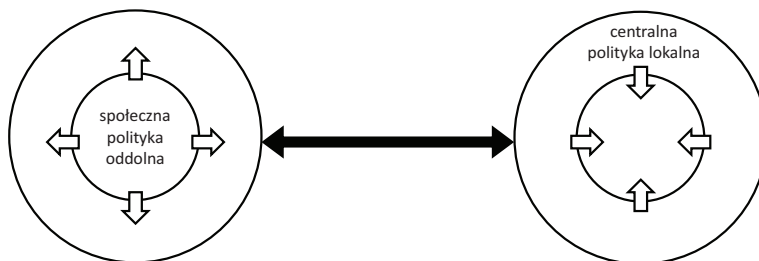
Znaczenie mają też wartości uznawane przez mieszkańców, marketing terytorialny, wspólne interesy społeczności lokalnej oraz podmiotów gospodarczych i właściwości danego obszaru. Wymienione elementy mają duże znaczenie w procesach planowania oraz tworzenia rozwoju lokalnego (por. **Parysek** 2001).

Ważnym elementem zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie lokalnym jest postęp technologiczny, stosowanie innowacji i nowych technologii. Są one następstwem współpracy nauki i gospodarki, często zorganizowanej w formie klastrów. Postęp technologiczny i innowacyjny w bezpośredni sposób wpływają na unowocześnienie gospodarki oraz na efektywność jej procesów rozwojowych, również w odniesieniu do rozwoju lokalnego, przez związek z małymi i średnimi przedsiębiorstwami. Można też wskazać położenie obszaru jako element wpływający na decyzje lokalizacyjne potencjalnych inwestorów, zarówno przedsiębiorców, jak i osób fizycznych migrujących z innych lokalizacji. Przyczynia się to niewątpliwie do rozwoju społecznego i gospodarczego (por. **Szewczuk i in.** 2011).

Podsumowując można przyjąć, że rozwój zrównoważony jest wypadkową wszystkich elementów, a istotną rolę w jego kreowaniu odgrywa władza publiczna. Na poziomie lokalnym jest to samorząd terytorialny, który realizuje zadania własne, aktywizuje oraz organizuje współpracę całej społeczności, a także reprezentuje dane terytorium na zewnątrz, stara się przyciągnąć kapitał i inwestorów. W działaniach tych władzę publiczną wspierają organizacje i jednostki niepubliczne. Oprócz środków pozyskanych ze swojej działalności, podmioty te ubiegają się o fundusze publiczne, w tym płynące z programu Leader, które w znacznym stopniu zasilają budżet jednostek samorządu terytorialnego.

Kształtowanie polityki zrównoważonego rozwoju w krajach wysokorozwiniętych realizowane jest według różnych, dwóch koncepcji reprezentujących odmienne poglądy w zakresie rozwoju społeczno-ekonomicznego (rysunek 2). Pierwszy model dotyczy działań kreowanych lokalnie przez lokalną społeczność, między innymi w formie partnerstwa publiczno-prywatnego. Drugi obejmuje koncepcję polityki kreowanej na szczeblu centralnym. Przyjęte na poziomie krajowym zasady rozwoju zrównoważonego kształtowane są pomiędzy tymi skrajnymi modelami.

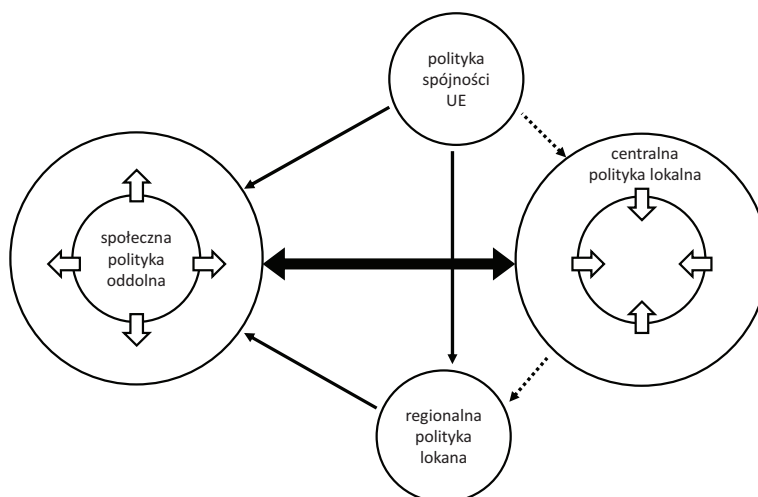
Rysunek 2. Kontinuum rozwoju w modelu centralny – lokalny

Źródło: opracowanie własne.

Przedstawiony (uproszczony) model zrównoważonego rozwoju jest efektem ewolucji modelu centralnego, w którym wraz z rozwojem koncepcji terytorialnych wyodrębniła się koncepcja podejścia oddolnego. Sprzyjało temu rozwinięcie metod stymulowania rozwoju skupionego na zarządzaniu zasobami na coraz niższych poziomach podziału terytorialnego. Jednocześnie duże znaczenie w tym dychotomicznym układzie mają działania polityczne, związane z procesem konwergencji, realizowane na poziomie ponadnarodowym. Wyrazem tego są działania realizowane z poziomu regionalnego, które skierowane są na rozwój lokalny. Jednocześnie istotne znaczenie w krajach Unii Europejskiej mają działania polityczne, zarówno na szczeblu regionalnym, jak i na szczeblu lokalnym (rysunek 3).

Rysunek 3. Kontinuum rozwoju w modelu centralny – lokalny uzupełniony o nowe kierunki polityki rozwoju

Źródło: opracowanie własne.

Na tej podstawie można wyróżnić politykę zrównoważonego rozwoju realizowaną na podstawowych poziomach, a mianowicie:

- Prowadzoną przez władze lokalne;
- Wdrażaną przez władze regionalne;
- Opracowywaną przez władze centralne państwa;
- Programowaną na poziomie Unii Europejskiej.

W pierwszym ujęciu polityka zrównoważonego rozwoju prowadzona jest na najniższym poziomie podziału terytorialnego. W tej skali identyfikacja pola rozwoju społecznego, gospodarczego i przestrzennego jest szczególnie skomplikowana, gdyż jednostka lokalna (gmina) funkcjonuje i rozwija się jako integralna część większej całości, korzysta z dóbr i usług powstałych na innych terenach i jednocześnie dostarcza swoje produkty na rzecz otoczenia oraz wchłania fundusze pochodzące z zewnątrz i przekazuje własne środki na inne obszary (por. **Brol** 1998). W takim układzie polityka ta charakteryzuje się:

- funkcjonowaniem wewnątrz granic obszaru, dla którego wyznaczone są cele rozwojowe,
- inicjatywą władzy publicznej w zakresie stanowienia prawa lokalnego,
- koniecznością zdobycia i utrzymania ww. władzy,
- zaspokajaniem potrzeb mieszkańców obszaru.

Polityka zrównoważonego rozwoju na tym szczeblu niewątpliwie związana jest z procesami społeczno-gospodarczymi zachodzącymi w mezo- i makrootoczeniu, przy czym coraz większe znaczenie mają zjawiska zachodzące w skali globalnej, zarówno w sferze ekonomicznej, ale także społecznej i środowiskowej.

W drugim ujęciu polityka zrównoważonego rozwoju to strategiczne działania podejmowane z inicjatywy władz centralnych we współpracy z podmiotami władz samorządowych. Jest działalnością organów państwa w zakresie oddziaływania na rozwój społeczno-ekonomiczny kraju, będącą istotnym elementem interwencji rynkowej (por. **Tkaczuk** 2000). Wyraźne powiązanie tej polityki można odnaleźć w przepisach prawa. W ten sposób wytycza ramy legislacyjne polityki rozwoju lokalnego, w tym identyfikuje i wpływa na zjawiska różnicowania społeczno-ekonomicznego, kulturowego i pośrednio środowiskowego (ustawa o zasadach prowadzenia polityki rozwoju 2006, Dz.U. 2006 nr 227 poz. 1658).

Na tym tle duże znaczenie ma obecnie polityka spójności prowadzona przez Unię Europejską. W jej zakresie wyznaczono między innymi działania skierowane do jednostek terytorialnych. W tym kontekście należy wspomnieć, że w Traktacie Rzymskim (**Traktaty Rzymskie** 1957) odniesiono się głównie do kwestii gospodarczych, zapisując w preambule

potrzebę wzmocnienia jedności gospodarczej i harmonijnego rozwoju, poprzez zmniejszenie różnic istniejących między poszczególnymi obszarami oraz wsparcie regionów opóźnionych i mniej uprzywilejowanych. Cele i zakres polityki gospodarczej, rozwijanej w latach 60. XX wieku również w niewielkim zakresie dotyczyły polityki zróżnicowanego rozwoju, przy czym istotny w tym zakresie był wzrost znaczenia polityki regionalnej. Zwiększając środki finansowe na tę politykę, podkreślano jej duże znaczenie polityczne, czego skutkiem było większe zainteresowanie rozwojem w ujęciu zrównoważenia. Wiązało się to z działaniami na szczeblu globalnym.

W latach 70. XX w. zaproponowano wdrażanie nowych kierunków polityki rozwoju, związanych ze zrównoważeniem. Instrumentem do tego przeznaczonym była Inicjatywa Leader. Kontynuację tego kierunku polityki podkreślono w **Traktacie z Maastricht**, gdzie zapisano potrzebę wszechstronnego harmonijnego rozwoju prowadzącego do wzmocnienia swojej spójności ekonomicznej i społecznej (**Traktat z Maastricht** 1992, Tytuł XIV Traktatu O Unii Europejskiej artykuł 130a). Przyjęto, że Wspólnota dąży do zmniejszenia różnic w stopniach rozwoju poszczególnych regionów i zmniejszenia zacofania regionów mających najmniej korzystne warunki, w tym obszarów wiejskich. Zapis ten, choć nie tworzył ram instytucjonalnych polityki lokalnej, wskazywał jednak priorytety rozwojowe w ujęciu terytorialnym. W ten sposób nadany kształt polityce regionalnej, dawał przesłanki w zakresie celów rozwoju lokalnego.

Podstawowy cel polityki spójności, realizowany w Unii Europejskiej w okresie 2007-2013, pozostaje zbieżny z zapisami Traktatu Lizbońskiego, gdzie (zgodnie z art. 3) priorytetem było wsparcie spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej oraz solidarność między państwami członkowskimi. Osiągnięcie spójności terytorialnej (art. 174 TWE) zaplanowano poprzez wykorzystanie instrumentów polityki strukturalnej, obejmującej zarówno pojęcie spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej, w tym na poziomie lokalnym, jako jej uzupełnienie i wzmocnienie zarazem. Służyć to miało wspieraniu harmonijnego rozwoju całej Unii, co skutkowało wyrównywaniem poziomu i jakości życia mieszkańców, wzrostem siły konkurencyjnej oraz potencjału gospodarczego.

2. Cechy, charakter i czynniki rozwoju zrównoważonego

Podjęcie do problematyki rozwoju zrównoważonego, jak i polityka w tym zakresie kształtowały się wraz z ewolucją podejścia do wspierania rozwoju sektora rolnego i gospodarki żywnościowej w Unii Europejskiej. Na przestrzeni ostatnich dekad można wyodrębnić trzy podstawowe etapy rozwoju tego sektora, które charakteryzowało: zorientowanie na ilość (okres powojenny), jakość (koniec XX w.) oraz wartość (obecnie). Produkcję o wysokiej wartości dodanej kreuje się nie poprzez redukcję kosztów, ale w coraz większym stopniu poprzez zastosowanie specjalistycznej wiedzy lub umiejętności w procesie wytwórczym, w tym z zastosowaniem nowych trendów i idei. Opiera się na adaptacyjnych umiejętnościach rozwijania i wdrażania nowych, innowacyjnych rozwiązań na każdym etapie łańcucha wartości, a przestrzeganie zasad zrównoważonego rozwoju, czy to w procesie produkcji, czy też w tworzeniu regionalnej marki może stanowić wartość dodaną. Przykładem jest tu produkcja żywności ekologicznej, tworzenie produktów regionalnych, czy też wykorzystanie biosurowców w nierolniczych działach gospodarki. Centralnym elementem tego podejścia, obok wiedzy, pozostaje innowacyjność, której wzrost warunkowany jest przez trzy elementy: proces (który często wymaga specyficznego wykorzystania posiadanych zasobów), otoczenie (regulacje, polityka, współpraca) oraz ludzie (kapitał ludzki warunkujący zdolność do tworzenia i wdrażania innowacji). Polityka wobec sektora rolnego i obszarów wiejskich w Unii Europejskiej w latach 2014-2020 w zdecydowanym stopniu opiera się na promowaniu rozwiązań innowacyjnych, zarówno w produkcji rolniczej, jak i w podejściu do rozwoju społeczno-gospodarczego i przyrodniczego wsi.

Ramy polityki Unii Europejskiej na najbliższe lata tworzy strategia **Europa 2020** (2010), która zakłada rozwój inteligentny, zrównoważony oraz zapobiegający wykluczeniu, tj. promocję gospodarki, wiedzy oraz innowacji, efektywnie wykorzystującej zasoby środowiska naturalnego oraz działania społeczne. Przygotowywane w tym duchu krajowe dokumenty strategiczne także stawiają sobie za cel wzrost innowacyjności oraz transfer wiedzy we wszystkich działach gospodarki. Wskazują na znaczenie nowoczesnej wsi i rolnictwa w przyszłym rozwoju kraju. Wśród krajowych dokumentów programowych, obrazujących te zależności, można wymienić obowiązującą w latach 2014-2020 Krajową Strategię Inteligentnych Specjalizacji (**KSIS 2013**), która określa priorytety gospodarcze w obszarze badań i rozwoju, na rzecz tworzenia innowacyjnych rozwiązań społeczno-gospodarczych, zwiększenia wartości dodanej gospodarki i podniesienia jej konkurencyjności na rynkach zagranicznych. Wska-

zanie inteligentnych specjalizacji na poziomie krajowym i regionalnym jest obligatoryjne dla państw UE i stanowi warunek wsparcia tych obszarów w programach operacyjnych na lata 2014-2020. Mają one pobudzić gospodarkę regionu w oparciu o jego lokalny potencjał, a dużą rolę odgrywają tu zasoby zlokalizowane na obszarach wiejskich. Jest to przykład zmiany w podejściu do kształtowania polityki rozwoju, gdzie po okresie rozwoju infrastrukturalnego, przyszły dobrobyt wsi wiązać należy ze spójnym współrozwojem gospodarki i społeczeństwa wiejskiego, z ochroną i umiejętnym wykorzystaniem zasobów naturalnych i kulturowych. Ukazuje się tu szerszy kontekst koncepcji zrównoważonego rozwoju, jako szerokich ram rozwojowych, w których ład środowiskowy traktowany jest na równi z ładem społecznym i gospodarczym.

2.1. Czynniki rozwoju wsi w kontekście zrównoważenia i wielofunkcyjności

Obszary wiejskie w Polsce w ciągu ostatnich kilkunastu lat, a zwłaszcza po akcesji do Unii Europejskiej, zmieniły się na korzyść. Przy czym, mimo dokonanego postępu, nadal w wielu aspektach konieczne są dalsze znaczące zmiany, ponieważ trudno jest szybko zlikwidować duże, wieloletnie zaniedbania w rozwoju obszarów wiejskich. Dystans, jaki dzieli Polskę do wysoko rozwiniętych krajów UE stopniowo się zmniejsza, ale pozostaje znaczący. Dotychczasowe tempo wielofunkcyjnego rozwoju wsi należy uznać za zadawalające, aczkolwiek w krajowej polityce społeczno-gospodarczej wciąż uwidacznia się zbytnia koncentracja na sprawach rolnictwa, z którego rozwojem utożsamia się rozwój całego systemu wiejskiego. Problemy wsi i rolnictwa należy traktować kompleksowo, gdyż istnieje współzależność między modernizacją rolnictwa i harmonijnym rozwojem obszarów wiejskich w jego ekonomicznym, społecznym, jak również przyrodniczo-krajobrazowym wymiarze. Kształtowanie polityki społeczno-gospodarczej wobec rolnictwa i wsi wymaga nowej filozofii rozwoju, polegającej na zrozumieniu, że dla wsi równie ważne, jak dotychczas rolnictwo jest rozwój innych działalności, a zwłaszcza tworzenie nowych miejsc pracy w dziedzinach pozarolniczych oraz wszelkie działania na rzecz kształtowania wysokiej jakości życia (**Chmieliński, Otłowska 2007**).

Procesy rozwojowe w gospodarce wiejskiej, również w płaszczyźnie wzrostu jej zrównoważenia i wielofunkcyjności, stanowią wypadkową bardzo wielu i różnorodnych czynników, zarówno o charakterze endogenicznym, jak i egzogenicznym. Wśród czynników

endogenicznych należy wyróżnić kapitał ludzki i kapitał społeczny, zasoby przyrodnicze i kulturowe, warunki naturalne do określonych form gospodarowania (m.in. dla turystyki wiejskiej), a także w infrastrukturze technicznej i społecznej. W rozwoju tych dziedzin należy upatrywać jednej z możliwości poprawy sytuacji na terenach wiejskich, przy czym koncepcja rozwoju zrównoważonego wskazuje na określone czynniki kształtujące harmonijną ścieżkę rozwoju.

Największe, w obecnych warunkach, szanse na rozwój wsi należy upatrywać w kapitale ludzkim, którego cechy warunkują oddolne inicjatywy rozwojowe, czyli rozwój lokalny (por. **Chmieliński i in.** 2011). Od jego jakości zależy także powodzenie strategii zrównoważonego rozwoju, ponieważ wiąże się z potrzebą zmiany/wzrostu poziomu świadomości społecznej, a zwłaszcza akceptacji pewnych postaw, charakteryzujących się wrażliwością na stan środowiska przyrodniczego oraz dopuszczających pewne wyrzeczenia lub ograniczenia w konsumpcji zasobów naturalnych oraz większe nakłady pracy na rzecz efektywnego ich wykorzystania.

Sytuację na wsi, w aspekcie jakości kapitału ludzkiego, należy uznać za zadawalającą. Wyraźnie poprawiają się wskaźniki wykształcenia, chociaż należy pamiętać, że w sytuacji ograniczonych możliwości absorpcji wysokokwalifikowanej siły roboczej przez lokalne rynki pracy, uaktywniają się procesy migracji (**Chmieliński, Karwat-Woźniak** 2014). Zjawisko to dotyczy przede wszystkim obszarów położonych peryferyjnie względem miast, które wraz ze strefami podmiejskimi stają się miejscem docelowym migracji wewnętrznych. Z prognoz demograficznych wynika, że w okresie najbliższych kilku lat nadal będzie następowało zwiększenie zbiorowości osób w wieku aktywności zawodowej. Ta sytuacja będzie skutkowałą wzrostem zapotrzebowania na pozarolnicze miejsca pracy. Jednocześnie, w przeciągu najbliższej dekady, należy spodziewać się odwrócenia tendencji demograficznych na obszarach wiejskich i wzmocnienia procesów starzenia się tej społeczności. Ten trend będzie wymagał rozwiązania problemów związanych z zapewnieniem godnych warunków bytu i opieki osób starszych, w tym specjalistycznej opieki medycznej. W warunkach dużych niedoborów w tej dziedzinie, konieczna poprawa w zakresie usług opiekuńczo-leczniczych, wiązać się będzie z relatywnie dużymi nakładami inwestycyjnymi, ale również wpływa na potrzebę tworzenia nowych miejsc pracy (**Karwat-Woźniak, Chmieliński** 2013).

Analizując zmiany w poziomie wykształcenia ludności wiejskiej należy ponadto podkreślić, że pomimo znacznej poprawy, nadal utrzymują się duże dysproporcje w tym zakresie pomiędzy miastem a obszarami wiejskimi. Można stwierdzić, że osoby z wykształceniem wyższym, a nawet średnim na obszarach wiejskich wciąż stanowią relatywną rzadkość. Naj-

częściej takie sytuacje występują na obszarach położonych w znacznym oddaleniu od centrów rozwojowych (na obrzeżach województw). Na tych terenach nakładają się niekorzystne uwarunkowania, m.in. ograniczone zasoby finansowe gospodarstw domowych, będące barierą dostępu do wykształcenia. Ponadto z tych terenów emigrują ludzie młodzi, najlepiej wykształceni. W tej sytuacji niewralgicznym problemem jest wyrównywanie szans edukacyjnych dzieci i młodzieży wiejskich w odniesieniu do ich rówieśników z miast. Jedną z najważniejszych form staje się zapewnienie porównywalnego startu w procesie edukacji poprzez upowszechnienie opieki przedszkolnej na obszarach wiejskich. Ważne jest również budowanie systemu kształcenia ustawicznego, którego oferta odzwierciedlałaby potrzeby zakładów tworzących rynek pracy dla mieszkańców wsi, a więc przyczyniała się do dopasowania strony popytowej i podażowej na rynku pracy. Możliwość przekwalifikowania lub doksztalcenia dawałaby szansę tym, którzy z różnych przyczyn zaniedbali edukację lub na których kwalifikacje zmalało zapotrzebowanie na rynku (**Karwat-Woźniak, Sikorska 2013**).

Obecne tendencje szybkiej ekspansji gospodarczej kilku aglomeracji i ich najbliższego otoczenia, w pewnym stopniu utrudniają rozwój rynków pracy na terenach o gorszej lokalizacji. Tę sytuację łączyć należy z faktem, że obszary te są pozbawione zaplecza usługowego oraz cechują się niedostatecznie wykwalifikowaną siłą roboczą i brakiem dziedzictwa industrialnego. Z tego powodu część terenów wiejskich może pozostać skazana na relatywnie powolny rozwój. Jednocześnie rozwój rolnictwa tradycyjnego na tych terenach, opartego na gospodarstwach rodzinnych, przyczynił się do zachowania wielu elementów krajobrazu wsi. Stanowi to potencjał możliwy do wykorzystania przy określaniu lokalnych szans rozwojowych.

Proces zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich wiąże się z zaistnieniem wielu czynników, a zwłaszcza: indywidualnej przedsiębiorczości mieszkańców, aktywności władz lokalnych, dobrego doradztwa dla podmiotów gospodarczych, odpowiedniego wykształcenia mieszkańców, kompleksowego rozwoju infrastruktury (**Kłodziński 2008**).

W warunkach rosnącego znaczenia pozarolniczej aktywności zawodowej mieszkańców wsi, przyszły rozwój obszarów wiejskich będzie ściśle powiązany z umocnieniem ich funkcji rezydencjalnej (mieszkańcовой), której znaczenie będzie wzrastało wraz z rozwojem infrastruktury komunikacyjnej i komunalnej, warunkującej dostęp do chłonnych rynków pracy w miastach. Badania pokazują, że rozmiary rynku pracy będzie ograniczała nie odległość, a jedynie czas dojazdu do miejsca zatrudnienia. W 2010 roku przeciętna liczba pracujących mieszkańców wsi wyniosła, według BAEL, 6 082 tys., z czego do pracy dojeżdżało 3 453 tys. osób, tj. 56,8% (**GUS, 2011**). Rozwój infrastruktury nie tylko hamuje proces migracji mieszkańców wsi do miast, ale także nasila odwrotne tendencje – przepływ ludności miejskiej na

wieś (jednak przede wszystkim do miejscowości położonych w pobliżu aglomeracji lub przy głównych szlakach komunikacyjnych) i zwiększenie wahadłowej mobilności przestrzennej. Zjawisko migracji wahadłowych mieszkańców wsi będzie się nadal upowszechniało w miarę wzrostu poziomu wykształcenia, natomiast decyzje o stałej migracji uzależnione będą od różnicy w jakości życia między wsią a aglomeracjami miejskimi. Wskazuje na to proces upodabniania się stylu życia mieszkańców tych terenów. Wraz z dostępem do informacji masowej, unifikacji wzorców życia i konsumpcji, aspiracje tych grup stają się podobne. W związku z tym zmienia się również zakres potrzeb uważanych za podstawowe. W ich zakres wchodzi nie tylko zaspokojenie potrzeb bytowych (czyli podstawowa infrastruktura handlowo-usługowa), ale również dostęp do oferty kulturalno-rozrywkowej, opieki medycznej i specjalistycznych usług. Braki w rozwoju wiejskiej infrastruktury substytuowane mogą być poprzez rozwój infrastruktury drogowej i systemów komunikacji zbiorowej tylko do pewnego stopnia. Inwestycje infrastrukturalne pozwoliłyby na rozszerzenie zasięgu oddziaływania centrów rozwoju gospodarczego (uplasowanych w aglomeracjach miejskich) i na łagodzenie skutków bezrobocia strukturalnego na wsi.

Wspieranie rozwoju aktywności gospodarczej mieszkańców wsi w przeważającej mierze zależy od władz lokalnych, które kształtując politykę gospodarczą na szczeblu lokalnym oraz działalność inwestycyjną, tworzą warunki do rozwoju przedsiębiorczości, jak i wpływają na podnoszenie jakości życia społeczności i umocnienie rezydencjalnych funkcji obszarów wiejskich.

2.2. Czynniki zrównoważonego rozwoju

Podstawowe rodzaje działalności społeczno-gospodarczej realizowane na obszarach wiejskich, takie jak rolnictwo i leśnictwo, spełniają istotne funkcje przyrodnicze i kulturowe. Dążenie do trwałego rozwoju obszarów wiejskich powinno być oparte na rozwijaniu ich różnorodności, zarówno poprzez wzbogacanie struktury ich funkcji społeczno-gospodarczych, jak i poprzez kształtowanie i ochronę krajobrazu kulturowego i naturalnego (Bański, Stola 2002).

W Unii Europejskiej głównym narzędziem, określającym działania na rzecz osiągnięcia w pełni zrównoważonego rozwoju, jest długoterminowa Strategia Zrównoważonego Rozwoju UE (KE 2001). Priorytety i cele rozwojowe UE zawarte są także w wielu innych unijnych dokumentach strategicznych. Poza Strategią Zrównoważonego Rozwoju UE temat ten

był jednym z wiodących obszarów tematycznych strategii lizbońskiej, a jego elementy można znaleźć również w kolejnym dokumencie strategii Europa 2020. Do celów głównych Strategii Zrównoważonego Rozwoju Unii Europejskiej zaliczono:

- ochronę środowiska naturalnego,
- sprawiedliwość i spójność społeczną,
- dobrobyt gospodarczy,
- realizację zobowiązań UE w skali międzynarodowej.

Aktualny zestaw wskaźników zrównoważonego rozwoju UE składa się z dziesięciu obszarów tematycznych (odzwierciedlających m.in. siedem wyzwań Strategii Zrównoważonego Rozwoju). Tematy przechodzą stopniowo od gospodarczych, poprzez społeczne i środowiskowe, aż do wymiaru instytucjonalnego i partnerstwa globalnego (GUS, 2011). Składają się na nie:

- rozwój społeczno-ekonomiczny,
- zrównoważona produkcja i konsumpcja,
- włączenie społeczne,
- zmiany demograficzne,
- zdrowie publiczne,
- zmiany klimatu oraz energia,
- zrównoważony transport,
- zasoby naturalne,
- globalne partnerstwo,
- dobre rządzenie.

Obszary te podzielone są następnie na podtematy, które pozwalają na prezentację celów operacyjnych oraz działań Strategii. W sposób naturalny odzwierciedlają one również cel główny – osiągnięcia dobrze prosperującej, opartej na zasadach zrównoważonego rozwoju gospodarki, jak również zasady przewodnie związane z dobrym rządzeniem.

Według **Dobrzańskiej** (2009), analizując systemy lokalnych wskaźników zrównoważonego rozwoju, należy zwrócić uwagę na trzy podstawowe różnice w stosunku do podejścia globalnego oraz krajowego i regionalnego:

Po pierwsze, zakres wskaźników jest szeroki ze względu na współzależność kwestii społecznych, ekonomicznych i środowiskowych. Jednakże, w programach międzynarodowych czy krajowych, często używa się szczegółowej listy wskaźników w każdej kategorii,

natomiast na poziomie lokalnym są one preferowane selektywnie (jest to zaletą, gdyż umożliwia specjalizacje regionalne i narodowe);

Po drugie, istnieje różnica pomiędzy społeczeństwem a instytucjami publicznymi tworzącymi politykę w preferencjach poszczególnych 3 ładów zrównoważenia. W podejściu agend międzynarodowych, w większym stopniu uwzględnia się kwestie dóbr publicznych (środowiska, zasobów naturalnych, tzw. części wspólnych) stosownie do nowopowstających trendów w kształtowaniu polityki rozwoju. Lokalne społeczności, w kreowaniu systemu oceny (czynników) rozwoju, kładą większy nacisk na kwestie społeczne i jakości życia;

Po trzecie, wybór i tworzenie systemu wskaźników na poziomie lokalnym w dużej mierze opiera się na podejściu partycypacyjnym. System tworzony przez osoby fizyczne i przedstawicieli lokalnych podmiotów (czyli instytucji funkcjonujących na podstawie określonego celu, misji) kształtuje społeczne relacje, konsensus i podejście długofalowe. Partycypacyjne podejście do wyboru wskaźników pozwala równoważyć wymagania techniczne i zdolność społeczności do zrozumienia oraz reagowania na informację. Specjaliści preferują wskaźniki ilościowe, poddające się analizie statystycznej, podczas gdy społeczności lokalne mogą preferować kryteria jakościowe i w niewielkim stopniu proste wskaźniki o charakterze uśredniającym.

Według zespołu Głównego Urzędu Statystycznego (GUS 2011) podstawą tworzenia zestawów wskaźników zrównoważonego rozwoju jest różnego typu konkretyzacja tej koncepcji rozwoju, dokonywana dla potrzeb monitorowania realizacji wielu dokumentów planistycznych (strategii, programów, polityk itp.) opracowywanych na poziomie lokalnym, regionalnym i krajowym oraz Unii Europejskiej jako całości, poprzez określenie dla każdego poziomu uzgodnionego i dobrze określonego zestawu mierników³.

Kruk (2011) wśród istotniejszych czynników zrównoważonego rozwoju regionów wymienia:

1) czynniki zewnętrzne (ponadregionalne):

- wymiar społeczny: system edukacji (w tym, w zakresie ekologii oraz upowszechniania norm etycznych), ruchy konsumenckie, stowarzyszenia i organizacje pozarządowe, polityka w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego na poziomie krajowym i ponadnarodowym, relacje władza – społeczeństwo (oraz delegowanie uprawnień i zadań na niższe szczeble),

³ Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski, pod kierownictwem dr Edmunda Czarskiego, GUS, US Katowice 2011, http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/oz_wskazniki_zrownowazonego_rozwoju_Polski_us_kat.pdf, najważniejsze wskaźniki opracowane przez zespół GUS prezentowane są w aneksie.

- wymiar ekonomiczny: prawodawstwo dotyczące działalności gospodarczej, polityka władz centralnych, założenia rozwoju i polityki sektorowe opracowywane na poziomie ponadnarodowym (Unia Europejska), dostępność do programów i środków pomocowych (krajowych oraz międzynarodowych),
- wymiar ekologiczny: prawodawstwo dotyczące ochrony i wykorzystania środowiska, polityka ekologiczna kraju i Unii Europejskiej, tworzenie i zachowanie sieci obszarów chronionych o różnej randze, ale przestrzennie powiązanych ze sobą (krajowy wielkoobszarowy system ochrony przyrody, europejska sieć Natura 2000 oraz inne powiązania transgraniczne),

2) czynniki wewnętrzne:

- wymiar społeczny: tworzenie się i aktywność społeczności lokalnych (społeczeństwo obywatelskie), działalność władz lokalnych i regionalnych (również w zakresie: pobudzania aktywności gospodarczej, wsparcia działań proekologicznych w regionie, zapobiegania ubóstwu i wykluczeniu społecznemu, zapewnienia równego dostępu do usług społecznych oraz tworzenia długookresowych strategii rozwoju regionu a także kształtowanie ładu przestrzennego zgodnie z tradycjami regionu) oraz upowszechnianie specyficznej dla danego regionu kultury,
- wymiar ekonomiczny: wielokierunkowa specjalizacja regionalna (istotne są branże działalności rozwijane w regionie, ich komplementarność oraz umiejętność współpracy, a także stopień uciążliwości dla środowiska), działalność badawczo-rozwojowa dotycząca innowacji ekologicznych oraz wdrażanie ich do praktyki gospodarczej, oszczędność surowców, działania podejmowane w ramach społecznej odpowiedzialności biznesu, jednocześnie wykorzystywanie wielu funkcji środowiska,
- wymiar ekologiczny: uwarunkowania przyrodnicze (w tym zasoby naturalne i walory krajobrazowe danego regionu, pojemność środowiska i jego zdolność do samoodtwarzania), różnorodność biologiczna oraz obszary chronione, warunkujące w sposób istotny prowadzoną w regionie działalność gospodarczą.

W koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich wyraźnie wyodrębnia się zasadę oddolnej partycypacji, w myśl której proces planowania i podejmowania decyzji musi umożliwiać powszechny i czynny udział obywateli.

Znaczenie tej zasady wynika z następujących przesłanek (**Kruk 2011**):

- rozwój dotyczy ekologicznych, społeczno-kulturowych, ekonomicznych, instytucjonalnych i przestrzennych uwarunkowań zaspokajania potrzeb ludzi - społeczeństwo musi mieć wpływ na ich uwzględnienie w planach rozwoju;
- zrównoważony rozwój jest w znacznej mierze koncepcją normatywną, a w świecie wolności obywatelskich arbitralne narzucenie koncepcji rozwoju opartego na określonych wartościach, nie powinno mieć miejsca;
- różnorodność interesów indywidualnych bądź grupowych powoduje, że nie istnieją uniwersalne kryteria oceny zróżnicowania rozwoju - niezbędne są, więc procedury pozwalające poznać partykularne kryteria i doprowadzić do przejrzystych decyzji odnośnie trade-off i kompromisów;
- rozwój zrównoważony musi uwzględniać lokalne/ regionalne uwarunkowania.

Wśród czynników rozwoju lokalnego wyodrębnić można czynniki „twarde”, czyli wymierne. Należą do nich (por. **Brdulak 2011**):

- położenie geograficzne regionu i jego cechy topograficzne,
- dostęp do infrastruktury z dziedziny: badań naukowych, informacyjnej, edukacyjnej, kultury, ochrony zdrowia, prawnej, administracyjnej i in. oraz wydajność i jakość funkcjonowania tej infrastruktury,
- usytuowanie regionu w krajowej i międzynarodowej sieci transportowej, a także sieci nowoczesnej łączności,
- umiejscowienie i powiązanie z zewnętrznymi sieciami usług infrastruktury energetycznej i ciepłowniczej (energetyka, gazownictwo, ciepłownictwo, energetyka odnawialna),
- wielkość, jakość i różnorodność kapitału ludzkiego w kontekście struktury i potrzeb rynku pracy,
- struktura branżowa, wielkość i typ własności istniejących podmiotów gospodarczych.

Drugą grupę stanowią czynniki „miękkie”, czyli niemierzalne, trudne do sprecyzowania, takie jak (**Brdulak 2011**):

- kreatywność i innowacyjność kapitału ludzkiego danej społeczności lokalnej,
- intensywność, różnorodność i jakość działań w dziedzinie kultury,
- oferta usług rekreacyjno-wypoczynkowych,
- jakość środowiska stworzonego przez człowieka i środowiska naturalnego,
- klimat przedsiębiorczy i twórczy połączone z zaangażowaniem się obywateli w działalność publiczną,

- poczucie identyfikacji społeczności lokalnych z miastem lub regionem, w którym mieszkają, oparte na przesłankach kulturowych i tradycji historycznej oraz aspiracjach rozwojowych obywateli.

Warto nadmienić, że wśród czynników o charakterze wewnętrznym wskazuje się na potrzebę wyodrębnienia lokalnego lidera i tzw. aktorów lokalnych (**Gorzela** 2000), którzy powinni stanowić elitę odpowiedzialną za strategię prorozwojową i jej realizowanie, instytucji lokalnych utrzymujących dynamikę i strukturę rozwoju, wspierających przedsiębiorczość (np.: klastry, spółdzielnie) czy wzbogacających tkankę społeczną (stowarzyszenia, koła gospodyń wiejskich, lokalne kluby zainteresowań).

Wśród tych czynników sytuuje się także dziedzictwo kulturowe, a w zasadzie umiejętność przekuwania przestrzeni kulturowej w efekt ekonomiczny. Wyzwaniem jest uspołecznienie procesu ochrony dziedzictwa kulturowego.

Generalnie można przyjąć, że rozwój regionalny oznacza proces prowadzący do osiągnięcia trwałego wzrostu społeczno-gospodarczego (w tym poprawy jakości życia) i zwiększania konkurencyjności. Zależy on od takich czynników jak: zasoby naturalne regionu (gleby, woda, ukształtowanie terenu, surowce leśne i rolnicze itp.), jego walory przyrodnicze (mikroklimat, krajobraz i inne), zasoby pracy, kapitał społeczny, umiejętności i wynikające z nich działania władz lokalnych i regionalnych, zagospodarowanie komunikacyjne, kapitał inwestycyjny, przedsiębiorstwa działające w regionie (ich liczba, profil działalności, umiejętność współpracy itp.), potencjał produkcyjny i usługowy (w tym stosowanie nowoczesnych technologii), zewnętrzne źródła finansowania, rozmiar rynku i jego dostępność oraz międzynarodowa sytuacja gospodarcza i współpraca (**Chądzyński i in.** 2007, **Dudek** 2012).

Ponieważ koncepcja zrównoważonego rozwoju ma genezę w naukach politycznych i ich empirii, rozwój systemu jej wdrażania w życie społeczno-gospodarcze stymulują rozmaite agendy rządowe i międzynarodowe. Wśród nich, dwa istotne czynniki rozwoju zrównoważonego, objęło polem swoich zainteresowań UNESCO, a mianowicie dziedzictwo kulturalne i naturalne oraz obszar edukacji. Trzy konwencje UNESCO, które dotyczyły odpowiednio: światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z 1972 r., kulturalnego dziedzictwa niematerialnego z 2003 r. i różnorodności form wyrazu kulturowego z 2005 r., tworzą ramy włączające kulturę i problematykę dziedzictwa kulturowego do najważniejszych elementów zrównoważonego podejścia do rozwoju współczesnego społeczeństwa (Polska jest sygnatariuszem dwóch z powyższych konwencji). Kod kulturowy, sztuka i świadomość dziedzictwa wiążą się z umacnianiem tożsamości lokalnej i kształtowaniem społeczeństwa obywatelskie-

go. Stanowią zasób, który - właściwie wykorzystywany – staje się coraz bardziej istotnym kapitałem w planowaniu rozwoju na różnych poziomach, w bliższej i dalszej perspektywie.

Kolejnym elementem strategicznym, w realizacji idei zrównoważenia, jest koncepcja edukacji dla zrównoważonego rozwoju (EZR). Jest to pojęcie szersze, niż powszechnie znana edukacja przyrodnicza czy ekologiczna. Oprócz kwestii środowiskowych zawiera również zagadnienia społeczne, takie jak prawa człowieka, zróżnicowanie kulturowe, zdrowie i aspekty ekonomiczne, np. zrównoważona produkcja i konsumpcja. Istotne jest również, że założenia tego podejścia uwzględniają specyficzne warunki lokalne, ponadlokalne, krajowe oraz regionalne, pozwalają na różnicowanie nacisku na poszczególne aspekty zrównoważonego rozwoju, z uwzględnieniem regionalnych różnic. Strategia ta służyć ma krajom regionu jedynie, jako elastyczne ramy, zakładając, że jej wdrożenie zależy będzie od priorytetów i inicjatyw poszczególnych krajów, uwzględniając ich specyficzne potrzeby i warunki.

Wg UNESCO edukacja dla zrównoważonego rozwoju oznacza taką edukację, która (Godlewska 2009):

- umożliwia uczącemu się zdobywanie umiejętności, wiedzy i cech, zapewniających mu trwały rozwój;
- jest nastawiona na krytycyzm i rozwiązywanie problemów, czyli oznacza zdolność do radzenia sobie z dylematami i wyzwaniem zrównoważonego rozwoju;
- jest jednakowo dostępna na wszystkich szczeblach i we wszelkich społecznych kontekstach (rodzinnym, szkolnym, zawodowym, w lokalnej społeczności);
- buduje odpowiedzialność obywatelską i promuje demokrację poprzez uświadomienie jednostce jej praw i obowiązków;
- opiera się na zasadzie nauki przez całe życie;
- wykorzystuje różnorodne metody edukacji, poszukując kreatywnych sposobów wyrażania nowych koncepcji;
- dotyczy spraw lokalnych, a nie tylko globalnych.

Uwzględniając terytorialną specyfikę zjawiska, w Polsce przyjęto, że głównym przesłaniem idei zrównoważonego rozwoju jest zależność i wzajemne uwarunkowania ochrony środowiska, wzrostu ekonomicznego i rozwoju człowieka (zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym). Odpowiedzialność za stworzenie warunków do realizacji działań zgodnych z zasadami zrównoważonego rozwoju będą ponosiły przede wszystkim rządy państw na podstawie strategii, planów i programów, formułowanych we współpracy z szerokimi

kręgami społecznymi, organizacjami pozarządowymi itp. Główne cele edukacji na rzecz zrównoważonego rozwoju przyjęte w Narodowej Strategii Edukacji Ekologicznej⁴ to:

- kształtowanie pełnej świadomości i budzenie zainteresowania społeczeństwa wzajemnie powiązanymi kwestiami ekonomicznymi, społecznymi, politycznymi i ekologicznymi;
- umożliwienie każdemu człowiekowi zdobywania wiedzy i umiejętności niezbędnych dla poprawy stanu środowiska;
- tworzenie nowych wzorców zachowań, kształtowanie postaw, wartości i przekonań jednostek, grup i społeczeństw, uwzględniających troskę, o jakość środowiska.

Realizacja wyżej wymienionych celów wymaga:

- uznania, iż edukacja ekologiczna jest jednym z podstawowych warunków realizacji Polityki Ekologicznej Państwa.
- wprowadzenia elementów edukacji ekologicznej do wszystkich sfer życia społecznego, respektując i wykorzystując wartości kulturowe, etyczne i religijne.
- zapewnienia dostępu społeczeństwa do informacji o stanie środowiska przyrodniczego i edukacji ekologicznej.
- uznania, że edukacja ekologiczna jest podstawowym warunkiem zmiany konsumpcyjnego modelu społeczeństwa.

W celu koordynacji i oceny wdrażania Strategii EZR przy ONZ powołano Grupę Ekspertów do spraw Wskaźników EZR (Expert Group on Indicators for ESD). W ramach prac Grupy określono cztery typy wskaźników (**Batorczak** 2013):

- *Checlist indicators* – wskaźniki podstawowe (ilościowe), które dostarczają informacji na temat działań rządów poszczególnych krajów podjętych w celu wdrażania Strategii EZR (np. polityka państwa, regulacje legislacyjne, wytyczne itp.).
- *Input indicators* – wskaźniki wkładu, które dostarczają informacji o szerszym kontekście podjętych działań (np. ilość publicznych pieniędzy zainwestowanych w materiały i zasoby służące EZR, udział badań naukowych dotyczących EZR w ogólnej puli publicznie finansowanych badań, itp.).
- *Output indicators* – wskaźniki rezultatów, które dostarczają informacji na temat efektów podjętych działań (np. liczba wyszkolonych edukatorów, liczba instytucji komercyjnych zaangażowanych w projekty EZR itp.)
- *Outcome indicators* – wskaźniki oddziaływania (wskaźniki jakościowe), które dostarczają informacji na temat tego, jaki jest wpływ wdrażania Strategii na zmianę podej-

⁴ zob. (Narodowa Strategia Edukacji Ekologicznej 2001, s. 8).

ścia, dokonywania wyborów i kształtowania postaw (np. tworzenie partnerstw wspierających zrównoważony rozwój, wsparcie dla inicjatyw społecznych w odniesieniu do ZR przez instytucje biznesowe, itp.).

2.3. Zrównoważenie rynku pracy na obszarach wiejskich

Zarówno sytuacja mieszkańców na rynku pracy, jak i rozwój społeczno-ekonomiczny wsi zależne są od wielu czynników, które dzieli się pod względem kryterium przestrzennego na wewnętrzne (endogeniczne), obejmujące zasoby własne oraz możliwości ich wykorzystania oraz zewnętrzne (egzogeniczne), oparte na budowie gospodarki wiejskiej w powiązaniu z innymi systemami, najczęściej miejskimi. Z rozwojem endogenicznym można wiązać pojęcie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, które zakłada tworzenie miejsc pracy w działalności pozarolniczej oraz wykorzystanie unikalnych zasobów naturalnych, historycznych i kulturowych wsi do tworzenia konkurencyjnej gospodarki wiejskiej. Koncepcja ta rozwinęła się w odpowiedzi na malejące znaczenie sektora rolnego wśród źródeł utrzymania ludności wiejskiej.

Analiza danych o wiejskiej populacji, żyjącej poza gospodarstwami rolnymi, wykazała przede wszystkim, że jest to grupa, która stanowi coraz bardziej znaczącą część mieszkańców obszarów wiejskich. Aż 60% rodzin, z ogółu wiejskiej społeczności, żyje poza gospodarstwami rolnymi. Na niektórych obszarach, a zwłaszcza południowo-zachodnich i północnych, udział tej grupy stanowi trzy czwarte ogółu wiejskich rodzin. Nawet na wschodnich terenach kraju, a więc tam, gdzie gospodarstwa rolne cechowały się szczególnie tradycyjnymi formami powiązań rodzinnych, niezależnie od statusu ekonomicznego poszczególnych osób, prawie połowę wiejskiej społeczności tworzą rodziny bezrolne. Na podstawie analizy procesów rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich można założyć, że przemiany w liczebności zbiorowości rodzin bezrolnych ulegać będą dalszej dynamizacji i że ta grupa społeczno-zawodowa będzie w coraz większym stopniu współdecydowała o rozwoju społeczno-gospodarczym obszarów wiejskich.

Strukturalny deficyt pozarolniczych miejsc pracy na wsi powoduje, że nadmiar siły roboczej obciąża gospodarstwa rolne i hamuje procesy koncentracji w rolnictwie (Sikorska 2001). W myśl koncepcji rozwoju wielofunkcyjnego, rozwój wsi należy zainicjować wykorzystując przede wszystkim ich wewnętrzny potencjał, który często wymaga identyfikacji przy działaniach wspierających działalność inwestycyjną przedsiębiorstw na tym terenie.

Umożliwia to na budowanie gospodarki wiejskiej, która w mniejszym stopniu uzależniona będzie od rozwoju gospodarczego miast.

Większe zapotrzebowanie na siłę roboczą pozwoliłoby na zahamowanie procesów depopulacji związanych z migracją stałą (za pracą), poprawę sytuacji bytowej mieszkańców, a jednocześnie działalność firm na obszarach wiejskich wpływałaby korzystnie na ogólny rozwój gospodarczy wsi.

Wśród koncepcji egzogenicznego rozwoju wsi, najbardziej powszechną jest teoria biegunów wzrostu, w myśl której rozwój regionu stymulowany jest przede wszystkim przez ośrodki, które stanowią „jednostkę motoryczną” przekazującą impulsy wzrostowe, czy też rozwojowe. W odniesieniu do rynków pracy, rozwój ośrodka centralnego generuje popyt na zasoby pracy jego peryferiów i umożliwia ich rozwój poprzez transfery wiedzy i kapitału. Zasięg oddziaływania centrum w tym obszarze powiązany jest wyłącznie z jakością infrastruktury komunikacyjnej oraz stopniem dopasowania lokalnej podaży pracy do jej popytu ze strony centrum.

Obydwa podejścia do rozwoju obszarów wiejskich mają swoje odzwierciedlenie i implikacje dla lokalnych rynków pracy. Ich przestrzenny rozmiar kształtują możliwości transportu i czas poświęcany na codzienne dojazdy do pracy, chłonność rynków tworzonych przez skupiska miejskie oraz rozwój gospodarczy w najbliższym otoczeniu miejsca zamieszkania (w obrębie gminy). Ponieważ rośnie poziom wykształcenia ludności wiejskiej, a ludność dobrze wykształcona przejawia większą skłonność do migracji wahadłowych, udział pracujących w miastach będzie rósł. Z drugiej strony wielofunkcyjny rozwój wsi, któremu towarzyszyć będzie poprawa infrastruktury zaspokajającej zapotrzebowanie na podstawowe usługi bytowe, zapobiega decyzjom o migracji stałej na tereny zurbanizowane. Dotyczy to przede wszystkim wsi położonych peryferyjnie względem miast. Wsie położone w bliskiej odległości miast już teraz doświadczają wzmożonej migracji osiedleńczej (**Karwat-Woźniak, Chmieliński 2013; Wrzochalska 2013**). Równowaga pomiędzy wspieraniem funkcji rezydencjalnych na obszarach wiejskich (czyli zrównoważonego rozwoju w sferze społeczno-ekonomicznej oraz środowiskowo-krajobrazowej, pozytywnie wpływającego na atrakcyjność osiedleńczą i jakość życia), a jakością infrastruktury transportowej (umożliwiającej dojazdy do pracy) wraz z budową lokalnej gospodarki na bazie lokalnych zasobów, jest warunkiem utrzymania żywotności gospodarczej wsi i zapobieganiu jej marginalizacji.

2.4. Wykorzystanie lokalnych przewag i rozwój przedsiębiorczości

Zrównoważony rozwój w wymiarze lokalnym oznacza osiągnięcie stanu pełnej funkcjonalności miejsca życia i pracy jego mieszkańców, a więc dążenia do uzyskania stanu równowagi pomiędzy rozwojem społecznym, gospodarczym, z poszanowaniem środowiska naturalnego i przy zachowaniu, a raczej twórczym wykorzystaniu, dziedzictwa kulturowego. Zgodnie z teorią rozwoju endogenicznego strategie rozwoju lokalnego silnie podkreślają potrzebę wykorzystania unikalnych zasobów lokalnych.

Współcześnie często odnosi się do koncepcji regionalnych specjalizacji, jako podejścia stanowiącego szansę na rozwój zrównoważony w oparciu o wykorzystanie unikalnych zasobów społeczno-ekonomicznych i przyrodniczych poszczególnych obszarów oraz drogę ku wzrostowi przedsiębiorczości na terenach wiejskich.

Strategie rozwoju poszczególnych województw (Regionalne Programy Operacyjne – RPO) na lata 2014-2020 w istotny sposób podkreślają i promują inteligentne specjalizacje regionów. Ważnym ich komponentem jest nowoczesna gospodarka rolno-żywnościowa, ale także stwarzają one podstawy wykorzystania unikalnych zasobów zlokalizowanych na obszarach wiejskich. W procesie planowania strategicznego, samorządy większości z 16 województw, opracowując strategie Inteligentnych Specjalizacji Regionalnych, uwzględniły wykorzystanie potencjału sektora rolno-spożywczego i zasobów terenów wiejskich, jako jednego z motorów rozwoju regionu. Może stanowić to szansę dla wiejskich przedsiębiorstw oraz gospodarstw rolnych, natomiast inne osie priorytetowe specjalizacji mogą sprzyjać tworzeniu różnych form współpracy pomiędzy firmami dużymi i mikroprzedsiębiorstwami z terenów wiejskich (**Bański i in.** 2015). W związku z tym potrzebne jest dalsze poszukiwanie rozwiązań łączących planowane działania w ramach instrumentów polityki regionalnej z koncepcją rozwoju zrównoważonego i wspierania przedsiębiorczości z wykorzystaniem lokalnych przewag i unikalnych zasobów.

W kontekście możliwości rozwoju lokalnego zauważa się (**Chmieliński 2011, Hadyński 2011**) duże znaczenie lokalnych grup działania w aktywizacji mieszkańców wsi w zakresie przedsiębiorczości, a zwłaszcza ich potencjał do świadczenia usług inkubacyjnych względem nowych firm, wsparcie tworzenia lokalnych produktów, jak również ich działania na rzecz promocji regionu. Opracowywane w ramach realizacji programu Leader Lokalne Strategie Rozwoju w dużym stopniu uwzględniają lokalną specyfikę przyrodniczą oraz społeczno-gospodarczą i powinny zostać wykorzystane w kształtowaniu polityki wsparcia rozwoju lokalnego, w jego zrównoważonym wymiarze.

Reasumując, warunkiem zmian strukturalnych w rolnictwie i na obszarach wiejskich w kierunku wdrożenia zasady zrównoważonego rozwoju jest zmniejszenie zatrudnienia w sektorze rolnym oraz wspieranie procesu wielofunkcyjnego rozwoju wsi. Jednym z podstawowych wyznaczników tego procesu są zmiany na lokalnym rynku pracy, w kierunku tworzenia popytu na zasoby pracy na wsi. Strukturalny deficyt pozarolniczych miejsc pracy na wsi powoduje, że nadmiar siły roboczej obciąża gospodarstwa rolne i hamuje procesy koncentracji w rolnictwie.

Zabezpieczeniem warunków bytowych rodzin rolniczych pozostaje przede wszystkim gospodarstwo rolne i ten fakt ma wpływ na zachowanie się jej członków na rynku pracy. Postępująca profesjonalizacja działalności rolniczej oraz wzrost aspiracji ludności wiejskiej, wraz ze stopniowo poprawiającą się sytuacją ekonomiczną mieszkańców wsi powoduje, że coraz więcej osób z rodzin rolniczych aktywnie poszukuje pozarolniczych możliwości zarobkowania. Z badań IERiGŻ-PIB wynika, że w latach 2005-2011 liczba osób, które były zatrudnione poza gospodarstwem uległa wyraźnemu wzrostowi (**Chmieliński 2013**). Polskie rolnictwo wciąż charakteryzuje rozdrobniona struktura agrarna gospodarstw rolnych z wysokim udziałem gospodarstw o wielkości poniżej 5 ha UR. Mając na uwadze ich znaczenie w kształtowaniu pozarolniczych funkcji wsi (zwłaszcza środowiskowych i krajobrazowych) w ramach działań PROW na lata 2014-2020 należy w dalszym ciągu wspierać działania na rzecz różnicowania w kierunku działalności pozarolniczej gospodarstw rolnych oraz dofinansowanie inwestycji związanych z rozwojem przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. Dla sytuacji społeczno-ekonomicznej rodzin, z niewielkich obszarowo jednostek, istotne jest wpieranie procesu tworzenia nowych miejsc pracy w dziedzinach pozarolniczych, w tym również związanych z rolnictwem bądź z jego otoczeniem, oraz kreowanie warunków sprzyjających wykorzystaniu walorów przyrodniczych i kulturowych na potrzeby określonych form gospodarowania (m.in. wiejskiej turystyki).

Nierównowaga pomiędzy podażą i popytem na pracę w ujęciu lokalnym ma tendencję trwać i w tej sytuacji możliwości zarobkowania w ramach miejscowych społeczności w coraz większej mierze zależą od poprawy jakości infrastruktury transportowej, która determinuje skalę migracji wahadłowych, czyli codziennych dojazdów ludności wiejskiej do pracy w zakładach zlokalizowanych poza miejscem zamieszkania. Przestrzenny rozmiar lokalnego rynku pracy dla mieszkańców wsi kształtują możliwości transportu i czas poświęcany na codzienne dojazdy do pracy, chłonność rynków tworzonych przez skupiska miejskie oraz rozwój gospodarczy w najbliższym otoczeniu miejsca zamieszkania (w obrębie gminy). Udział pracujących w miastach będzie rósł. Z drugiej strony wielofunkcyjny rozwój wsi, któremu

towarzyszyć będzie poprawa infrastruktury zaspokajającej zapotrzebowanie na podstawowe usługi bytowe, zapobiega decyzjom o migracji stałej na tereny zurbanizowane. Dotyczy to przede wszystkim wsi położonych peryferyjne względem miast. Wsie położone w bliskiej odległości miast już teraz doświadczają wzmożonej migracji osiedleńczej. Równowaga pomiędzy wspieraniem funkcji rezydencjalnych na obszarach wiejskich, a jakością infrastruktury transportowej, umożliwiającej dojazd do pracy, jest warunkiem utrzymania żywotności gospodarczej wsi i zapobieganiu jej marginalizacji. W związku z tym, szczególny nacisk powinno się kierować na koordynację działań instrumentów polityki spójności i działań PROW w kierunku rozwoju wiejskiej infrastruktury oraz systemów transportowych, zwłaszcza na obszarach peryferyjnych (**Chmieliński, Karwat-Woźniak 2014**).

Wśród czynników rozwoju zrównoważonego na poziomie lokalnym należy wyróżnić zasadę partycypacji, jako podstawy budowania kapitału społecznego oraz wykorzystania ładu społecznego, ekonomicznego i przyrodniczo-kulturowego do tworzenia nowych miejsc pracy i poprawy jakości życia na wsi.

Postęp w badaniach nad zależnościami społeczno-gospodarczymi, uwzględniającymi pozaekonomiczny ich wymiar, jest zasługą rozwoju ekonomii instytucjonalnej (szczególnie nowej ekonomii instytucjonalnej), która krytycznie odnosi się do zawężonego ujęcia zjawisk ekonomicznych, reprezentowanego przez kierunek neoklasyczny. W ramach tego nurtu pojęcie instytucji określono, jako „prawne, administracyjne i zwyczajowe regulacje powtarzających się ludzkich interakcji” (**Pejovich 1990**). Taka definicja obejmuje zarówno formalny wymiar instytucji (jako norm prawnych), jak i nieformalnych (opartych na ukształtowanych w społeczeństwie normach), które kształtują relacje pomiędzy różnymi podmiotami w procesie gospodarowania. Koncepcja kapitału społecznego skupia się na nieformalnych aspektach relacji międzyludzkich i odnosi się do reguł życia społeczno-gospodarczego opartych na wartościach, zaufaniu i ludzkich interakcjach. Jej powiązanie i współzależność z teorią rolnictwa zrównoważonego łączy fakt, że obydwie wymagają uwzględnienia w ekonomii wartościowania społecznego zjawisk (**Wilkin 2007**). O ile w drugim przypadku wartościowanie to odnosi się do wyceny zasobów naturalnych oraz dziedzictwa naturalnego i kulturowego wsi, tak w koncepcji kapitału społecznego służy określeniu specyfiki relacji między zaufaniem, sieciami powiązań i kooperacją a rozwojem społeczno-ekonomicznym. W obydwu przypadkach wycena cech niematerialnych jest trudna, natomiast konieczna dla zapewnienia zrównoważonego rozwoju, jako podstawy przyszłego funkcjonowania społeczeństwa i gospodarki⁵.

⁵ Raport Światowej Komisji ds. Środowiska i Rozwoju z 1987 roku wiąże zrównoważony rozwój z działaniami na rzecz zapewnienia zaspokojenia potrzeb obecnego pokolenia ludności świata bez umniejszania szans przy-

W takim rozumieniu koncepcja zrównoważonego rozwoju pozwala reagować na niesprawności rynku w zakresie poziomu (intensywności) korzystania ze środowiska oraz tworzenia dóbr publicznych. J. Zegar (2005), wśród wielu czynników zrównoważonego rozwoju, wskazuje na potrzebę budowania kapitału społecznego, wskazując, że rolnictwo industrialne zapewnia korzyści (przetrwanie) dla malejącej grupy rodzin rolniczych coraz bardziej odrywając je od społeczności wiejskiej – oddzielając żywotność gospodarstw od żywotności wsi (ekonomicznej i społecznej), a także ograniczając poprzez ujemny wpływ na środowisko przyrodnicze i krajobraz wiejski możliwości alternatywnych działalności społeczności wiejskiej”. Kapitał społeczny stanowi gwarancję prawidłowego rozwoju kapitału ekonomicznego (Szymański 2007). Normy i wartości oraz zaufanie umożliwiają ograniczenie kosztów transakcyjnych, ponadto wpływają na ograniczenie biurokracji i kontroli administracji państwowej oraz na kształtowanie polityki rozwoju poprzez współpracę obywateli z twórcami polityki (Grootaert, van Bastelaer 2002; Ray 2006).

Mając na uwadze szereg zestawień czynników zrównoważonego rozwoju, prezentowanych w literaturze przedmiotu, jak również mnogość wskaźników określających stan każdego z wyróżnionych łańdów zrównoważonego rozwoju⁶, podstawą dalszych działań na rzecz pełnego wdrożenia zasad tej koncepcji, powinny być przede wszystkim:

- działania na rzecz budowania kapitału ludzkiego (kwalifikacje) oraz społecznego (współpraca, postawy obywatelskie, świadomość ekologiczna),
- rozwój przedsiębiorczości wiejskiej w oparciu o wykorzystanie zasobów lokalnych,
- polityka rynku pracy realizowana przy udziale służb publicznych, w tym instytucji rynku pracy, służb doradztwa i samorządów gminnych, których działania powinny być w wysokim stopniu skoordynowane,
- wykorzystanie lokalnej kultury, tradycji, dziedzictwa oraz zasobów naturalnych, jako zasobu dla dalszego rozwoju w wymiarze lokalnym, na rzecz tworzenia i promocji lokalnej marki, tożsamości i przywiązania mieszkańców do danego terenu,

szyłych pokoleń na ich zaspokojenie. Uznaje się, że wysoki poziom kapitału społecznego w ujęciu makro (narodowym) pozytywnie wpływa na możliwości długoterminowej polityki sprzyjającej ochronie rzadkich zasobów nawet kosztem ograniczenia bieżącej konsumpcji i jest jednym z podstawowych elementów wpływających na uczestnictwo społeczeństwa w działaniach na rzecz zrównoważonego rozwoju. zob. Our Common Future, Report of the World Commission on Environment & Development, Oxford University Press, Oxford 1987 oraz T. Schuller, S. Baron, J. Field, Social Capital: A review and critique, [w:] Social Capital: Critical perspectives, T. Schuller, J. Field, S. Baron (red.), Oxford University Press, Oxford 2000, ss.1-38.

⁶ Najpełniejsze ze znanych zestawień czynników zrównoważonego rozwoju prezentuje w swym opracowaniu Główny Urząd Statystyczny. Dla zobrazowania złożoności problematyki, jak również rozległości tematycznej zagadnienia zrównoważonego rozwoju, w aneksie zamieszczono zestawienie pt. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski, prezentujące sposób pomiaru tego zjawiska przez GUS.

- wsparcie lokalnych systemów żywności, czyli określenie zasad drobnego przetwórstwa żywności i sprzedaży bezpośredniej,
- promowanie dobrych praktyk i nowych rozwiązań w zakresie współpracy społeczności lokalnej, jak również jej partycypacji w tworzeniu lokalnej polityki.

Główny potencjał rozwojowy obszarów wiejskich ma swoje źródła w czynnikach endogenicznych, zwłaszcza w kapitale ludzkim i społecznym, a także w infrastrukturze technicznej i społecznej.

Dlatego wsparcie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich powinno być ukierunkowane na dalszy wzrost aktywności społeczności lokalnych, działania na rzecz upowszechniania działalności lokalnych grup działania, ze szczególnym naciskiem na wspieranie oddolnych inicjatyw ludności wiejskiej w ramach tzw. małych projektów oraz działań z zakresu rozwoju przedsiębiorczości wiejskiej. Z badań IERiGŻ-PIB wynika, że spośród działań zaplanowanych w ramach realizacji lokalnej strategii rozwoju, małe projekty najbardziej odpowiadały założeniom programowym i celowi nadrzędnemu programu Leader (**Chmieliński 2012**). Ta forma aktywizacji społeczności lokalnej pozwalała zarówno na realizację ciekawych pomysłów w ramach grantów na realizację oddolnych inicjatyw mieszkańców wsi, jak i skuteczną promocję działalności LGD wśród mieszkańców terenów, na których wdrażano lokalne strategie rozwoju. Ponadto, działaniem na rzecz zmniejszenia zjawiska niedopasowania zasobów ludzkich do potrzeb rynku pracy, realizowanym przez LGD, były organizowane przez nie kursy szkoleniowe, których celem było przede wszystkim podnoszenie kwalifikacji zawodowych mieszkańców wsi.

3. Polityka rozwoju obszarów wiejskich w Unii Europejskiej

3.1. Środki o charakterze strukturalnym skierowane na rozwój obszarów wiejskich

Polityka Unii Europejskiej o charakterze strukturalnym kierowana do obszarów wiejskich jest finansowana z dwóch niezależnych od siebie źródeł: polityki spójności oraz Wspólnej Polityki Rolnej (WPR)⁷. Polityką strukturalną sensu stricto jest polityka spójności. Część jej środków trafia też na obszary wiejskie⁸. Do dziedzin wsparcia znajdujących się w gestii polityki spójności zalicza się między innymi edukację, zdrowie, drogi lokalne, regionalny układ komunikacyjny (**Grosse, Hardt** 2010).

Drugim źródłem finansowania rozwoju obszarów wiejskich są środki strukturalne pochodzące z II filaru Wspólnej Polityki Rolnej.⁹ Fundusze te ukierunkowane są na rozwój wsi i rolnictwa poprzez zmianę szeroko rozumianych struktur rolnych. Pomoc o charakterze strukturalnym kierowana do wsi i rolnictwa w ramach WPR uwzględnia, poza ekonomicznymi, również aspekty środowiskowe i społeczne. W tej grupie środków znajduje się program Leader.

Programy rozwoju obszarów wiejskich finansowane ze środków WPR można scharakteryzować na podstawie następujących własności (**Kiryluk-Dryjska** 2014):

- Konieczność współfinansowania wydatków przez państwa członkowskie;
- Wprowadzanie programów na poziomie krajowym;
- Wielość zróżnicowanych grup beneficjentów;
- Trudności z jednoznaczną oceną efektów realizacji tych programów.

W przeciwieństwie do wydatków I filaru WPR, programy rozwoju obszarów wiejskich tylko w części finansowane są z budżetu UE. Pozostała część środków musi pochodzić z budżetów krajowych państw członkowskich, bądź wkładów własnych beneficjentów. Wysokość współfinansowania unijnego wdrażanych programów zależy od sytuacji ekono-

⁷ W rozdziale wykorzystano fragmenty książki **Kiryluk-Dryjskiej i Baer-Nawrockiej** (2014) pt. *Polityka rolna Unii Europejskiej - kierunki zmian i konsekwencje dla rolnictwa polskiego*.

⁸ **Grosse i Hardt** (2010) podkreślają ciągły brak podejścia zintegrowanego do problemu rozwoju obszarów wiejskich w UE i niewystarczającą komplementarność instrumentów rozwoju obszarów wiejskich w ramach WPR i polityki spójności. Ich zdaniem europejskie kryteria podziału zadań między politykę spójności i politykę rolną utrudniają ich wzajemną koordynację.

⁹ W Polsce w latach 2007-2013 w ramach polityki spójności rozwoju wsi realizowano szesnaście regionalnych programów operacyjnych oraz szósty cel horyzontalny Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia (**Grosse, Hardt** 2010).

micznej poszczególnych regionów UE, która określona jest na poziomie NUTS 2 na podstawie wartości PKB na 1 mieszkańca¹⁰. W zróżnicowanej pod kątem poziomu rozwoju rolnictwa UE, powstają istotne konflikty pomiędzy państwami, o proporcje podziału budżetu WPR pomiędzy jej dwa główne filary. Wiele krajów z dawnej „piętnastki”, które są płatnikami netto, byłoby skłonnych wejść w etap ograniczania wydatków na WPR (**Poczta** 2010). Z analizy wydatków Europejskiego Funduszu Rolniczego Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) w latach 2007-2013 wynika, że ze środków strukturalnych WPR korzystają przede wszystkim nowe kraje członkowskie (UE-12), które otrzymały 61% środków ogółem (58,6 mld euro), pozostałe 39% (37,6 mld euro) trafiło do krajów UE-15 (**KE** 2009).

Działania o charakterze strukturalnym WPR z założenia mają być dostosowane do specyfiki problemów rolnictwa i obszarów wiejskich poszczególnych państw i regionów, dlatego decyzje, co do sposobu wspierania obszarów wiejskich, podejmowane są na poziomie lokalnym. Decyzje te są jednak dostosowane do ogólnych wytycznych pochodzących z KE. W latach 2007-2013 tworząc krajowe lub regionalne programy rozwoju obszarów wiejskich kraje członkowskie UE miały możliwość wyboru działań o charakterze strukturalnym dostosowanych do specyfiki ich rolnictwa, spośród 37 zaproponowanych programów wsparcia w Rozporządzeniu Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 (Dz. U. UE. L 277 z 21.10.2005)¹¹. Każde z proponowanych w rozporządzeniu działań miało inny charakter, więc skierowane było do innej grupy beneficjentów. Pomoc finansowa mogła być udzielana rolnikom, przedsiębiorcom, grupom producentów rolnych, samorządom lokalnym, właścicielom lasów, lokalnym grupom działania. Mogła być także przeznaczona na restrukturyzację sektora rolno-spożywczego i leśnictwa, prowadzenie działalności rolniczej zgodnej z ochroną środowiska naturalnego, na rozwój kultury i zachowanie tradycji na wsi oraz działania na rzecz podniesienia jakości życia mieszkańców wsi i ich aktywizacji gospodarczej. Tak zdywersyfikowany zakres dostępnych działań uzasadniany był mnogością problemów rozwojowych wsi i rolnictwa w UE.

W latach 2007-2013 Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 (Dz. U.UE. L 277 z 21.10.2005) wydzieliło cztery osie finansowania rozwoju obszarów wiejskich:

¹⁰W latach 2007-2013 jeśli PKB/1 mieszkańca nie przekraczało 75% średniej krajów unijnych, to z budżetu unijnego współfinansowane jest, w zależności od rodzaju działań strukturalnych, 75 lub 80% wydatków na rozwój obszarów wiejskich. W przypadku pozostałych regionów UE proporcje te wynoszą 50% oraz 55%. W obecnej perspektywie finansowej 2014-2020 maksymalna stawka wkładu EFRROW, w programach rozwoju obszarów wiejskich ma wynosić 75% kwalifikowanych wydatków publicznych.

¹¹ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW), Dz. U. UE L 277 z 21.10.2005, s. 1-40.

- oś 1: poprawa konkurencyjności sektora rolnego i leśnego;
- oś 2: poprawa środowiska naturalnego i terenów wiejskich;
- oś 3: jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej;
- oś 4: Leader.

W rozporządzeniu przyjęto, że w krajowych programach rozwoju obszarów wiejskich poszczególnych państw, na oś pierwszą i trzecią musiało być przeznaczony, co najmniej 10% ogólnego budżetu, na oś drugą 25%, a na oś czwartą 5%.

W latach 2014-2020, zgodnie z Rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. (**Dz. U. UE. L** 2013, 347/487) wsparcie rozwoju obszarów wiejskich ma przyczyniać się do osiągnięcia następujących celów:

- a) wspieranie konkurencyjności rolnictwa;
- b) zapewnienie zrównoważonego zarządzania zasobami naturalnymi oraz działania w dziedzinie klimatu;
- c) osiągnięcie zrównoważonego rozwoju terytorialnego wiejskich gospodarek i społeczności, w tym tworzenie i utrzymywanie miejsc pracy.

Cele te zostały uszczegółowione w sześciu priorytetach:

1. Ułatwianie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich (priorytet przekrojowy);
2. Poprawa konkurencyjności wszystkich rodzajów gospodarki rolnej i zwiększenie rentowności gospodarstw rolnych;
3. Poprawa organizacji łańcucha żywnościowego i promowanie zarządzania ryzykiem w rolnictwie;
4. Odtwarzanie, chronienie i wzmacnianie ekosystemów zależnych od rolnictwa i leśnictwa;
5. Wspieranie efektywnego gospodarowania zasobami i przechodzenia na gospodarkę niskoemisyjną i odporną na zmianę klimatu w sektorach: rolnym, spożywczym i leśnym;
6. Zwiększanie włączenia społecznego, ograniczanie ubóstwa i promowanie rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich.

Priorytety te mają przyczyniać się do osiągnięcia celów przekrojowych w zakresie innowacyjności, środowiska oraz łagodzenia zmiany klimatu. Narodowe lub regionalne programy rozwoju obszarów wiejskich muszą obejmować przynajmniej cztery priorytety. W Polsce PROW 2014-2020 jest ukierunkowany na wszystkie sześć celów. Łączne środki publiczne, przeznaczone na realizację Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020 zaplanowano na ponad 13,5 mld euro z czego: 8,6 mld euro ma pochodzić z UE (EFRROW).

W polskim PROW 2014-2020 znalazły się 22 działania, w tym program LEADER z kwotą budżetu wynoszącą prawie 735 mln euro.

Cechą charakterystyczną większości programów rozwoju obszarów wiejskich są trudności z jednoznaczną oceną jej efektów. Efekty programów o charakterze strukturalnym najczęściej się nakładają, ponadto na ich skuteczność ma wpływ sytuacja gospodarcza w danym okresie oraz chęć partycypacji potencjalnych beneficjentów.

Jednym z podstawowych problemów oceny skuteczności polityki o charakterze strukturalnym jest brak jednoznacznych mierników efektów wprowadzanych działań. Kwestię tę podkreślają między innymi **Czykier-Wierzba** (2010), **Adamowicz** (2010), **Wojewodziec** (2003), **Czudec** (2001). Trudno jest więc wyizolować rolę jednego z programów i ocenić jego skuteczność.

Ponadto, doświadczenia innych krajów również nie muszą przynieść zamierzonych efektów. Ze względu na różną sytuację ekonomiczną i produkcyjną rolnictwa poszczególnych państw Unii Europejskiej, wdrażane programy o charakterze strukturalnym i ich efekty są mało porównywalne. **Bache** (1998) zauważył, że ze względu na wielocelowość i wielopłaszczyznowość polityki o charakterze strukturalnym, kompleksowa ocena jej efektów jest niezwykle trudna, dlatego też podejmowane próby (między innymi **Karcagi Kovats, Katona-Kovacs** 2012, **Montresor** i inni 2011, **Psaltopoulos, Efstratoglou** 2000, **Salvioni, Sciulli** 2011, **Marquardt** 2011) dotyczą najczęściej jedynie wybranych jej aspektów.

Ze względu na trudności z pomiarem efektów tej polityki oraz niechęć wielu państw członkowskich WE do jej wprowadzania, znaczenie polityki o charakterze strukturalnym w sektorze rolnym zmieniało się w kolejnych okresach funkcjonowania WPR.

3.2. Znaczenie polityki rozwoju obszarów wiejskich w UE

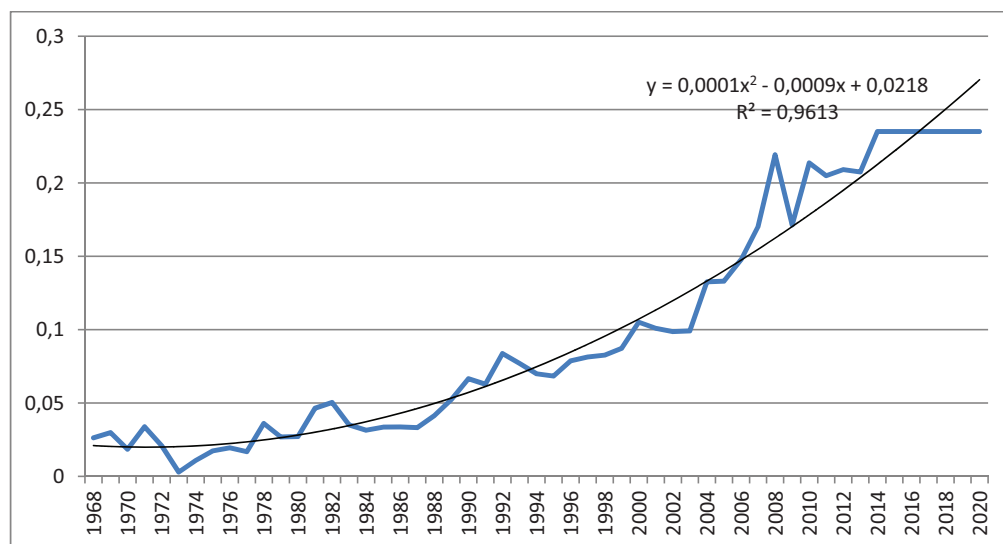
Polityka strukturalna Wspólnoty Europejskiej, w tym szczególnie polityka rolno-strukturalna, podlegała pewnej ewolucji, będącej wynikiem oddziaływania wielu endo i egzogenicznych czynników pojawiających się w ciągu ponad 50-letniego istnienia Wspólnot.¹²

W początkowym okresie funkcjonowania Wspólnej Polityki Rolnej jej budżet był zdominowany przez wydatki na interwencję rolną. W 1968 roku udział wydatków o charakterze strukturalnym, w całkowitych wydatkach na politykę rolną, wynosił jedynie 2,5% (rys-

¹² Opis ewolucji WPR, wraz z analizą jej kolejnych reform przedstawili m.in. **Tomczak** (2009) oraz **Klepacki** i **Stańko** (2010).

nek 4)¹³. Natomiast w latach 2014-2020 ma wynieść 23,4%. Przyrost ten jest nieliniowy (opisany funkcją kwadratową), ze szczególnie wyraźnym wzrostem dynamiki w ostatnich latach.

Rysunek 4. Udział wydatków o charakterze strukturalnym w rolnictwie w całkowitych wydatkach przeznaczonych na politykę rolną UE w latach 1968-2020

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *The Community budget: facts in figures, Community budget 2000-2006, The New Financial Perspective 2007-2013.*

Ponieważ w początkowym okresie wdrażania programy rozwoju obszarów wiejskich miały przede wszystkim rekompensować rolnikom zmniejszenie wsparcia w ramach polityki rynkowo-cenowej, widoczne było ich wyraźne sektorowe ukierunkowanie. Zjawisko to występuje nadal w wielu krajach UE, w tym w Polsce, gdzie środki strukturalne WPR są głównie przeznaczane na przekształcenia w rolnictwie. Jednak w kolejnych okresach finansowania, cele polityki rozwoju obszarów wiejskich i przypisane im działania, są poszerzane kierunku wprowadzania zmian strukturalnych w szerszym otoczeniu rolnictwa.

W latach 2007-2013 całkowity budżet WPR wynosił 417,26 mld euro, z czego środki strukturalne WPR (II filar) 98,14 mld euro¹⁴. Planowany na lata 2014-2020 budżet WPR jest prawie o 54,5 mld niższy i wynosi 362,71 mld euro, z czego 84,94 mld na filar II (w cenach

¹³ Analiza obejmuje lata od 1968 roku, ponieważ wtedy pojawiły się w budżecie WE pierwsze wydatki o charakterze strukturalnym przeznaczone na rolnictwo. W celu zachowania ciągłości analizy, do wydatków strukturalnych polityki rolnej UE zaliczono wydatki Sekcji Orientacji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnej, która w latach 1988-2006 roku wchodziła w skład polityki spójności.

¹⁴ Około 14% z tej kwoty przypadło Polsce, czyniąc nasz kraj największym beneficjentem EFRROW w latach 2007-2013.

stałych 2011 roku) (tabela 7)¹⁵. Oznacza to zmniejszenie budżetu ogólnego WPR o około 15% w porównaniu do okresu 2007-2013. Redukcja środków w większym stopniu dotyczy II filaru. Ostatecznie udział I i II filaru w środkach ogółem, przeznaczonych na WPR w latach 2014-2020, będzie kształtował się na podobnym poziomie jak w latach wcześniejszych - odpowiednio 76,6% i 23,4%.

Tabela 7. Finansowanie rolnictwa w UE w latach 2007-2013 i 2014-2020 (ceny stałe 2011 r.)

Zobowiązania	Lata 2007-2013 (mld euro)	Lata 2014-2020 (mld euro)	Różnica (2014-2020)=100	
			(mld euro)	%
I filar	319,12	277,85	-41,27	-14,9
II filar	98,14	84,94	-13,2	-15,5
Rezerwa na wypadek kryzysów w sektorze rolnym	-	2,8	2,8	100,0
Ogółem WPR	417,26	362,79	-54,47	-15,0

Źródło: *Agra Facts No 11-13 (08.02.2013)*.

3.3. Ewolucja polityki rozwoju obszarów wiejskich Wspólnoty Europejskiej

W Traktacie Rzymskim, w którym po raz pierwszy sformułowano podstawowe cele integracji europejskiej, w tym prowadzenia Wspólnej Polityki Rolnej, zwrócono uwagę na konieczność wprowadzania pewnych dostosowań strukturalnych (**Wigier** 1995), ale nowopowstała polityka rolna miała przede wszystkim rozwiązać problem samowystarczalności żywnościowej Wspólnoty, który pojawił się po II wojnie światowej.

Ważną przesłanką powstania Wspólnej Polityki Rolnej były przyczyny polityczne związane z powojenną sytuacją w Europie. Zaczątki zimnej wojny skłaniały państwa Europy Zachodniej do integracji. Priorytetem była stabilizacja polityczna i gospodarcza pozwalająca na stworzenie silnego gospodarczo obszaru, który mógłby konkurować z powstającym w Europie Wschodniej blokiem państw socjalistycznych. Polityka rolna, której głównym powojen-

¹⁵ W cenach bieżących planowany budżet WPR wynosi 408,3 mld euro, z czego 95,58 mld euro jest skierowanych na II filar (rozwój obszarów wiejskich).

nym celem było zapewnienie konsumentom odpowiedniej ilości żywności po umiarkowanych cenach - problemu istotnego dla wszystkich państw Europy Zachodniej - stała się więc istotnym czynnikiem integracyjnym. Presję na utworzenie WPR potęgowało ujemne saldo bilansu płatniczego krajów europejskich, które zaraz po wojnie były importerami żywności, głównie ze Stanów Zjednoczonych. Zapewnienie samowystarczalności żywnościowej mogło znacznie zmniejszyć ich wydatki walutowe (Ackrill 2000).

Artykuł 39 Traktatu Rzymskiego dotyczący WPR zawierał następujące cele (EURES 2015):

- zwiększenie wydajności rolnictwa przez wspieranie postępu technicznego, racjonalny rozwój produkcji rolnej, jak również optymalne wykorzystanie czynników produkcji, zwłaszcza siły roboczej;
- zapewnienie w ten sposób odpowiedniego poziomu życia ludności wiejskiej, zwłaszcza przez podniesienie indywidualnego dochodu osób pracujących w rolnictwie;
- stabilizacja rynków;
- zagwarantowanie bezpieczeństwa dostaw;
- zapewnienie rozsądnych cen w dostawach dla konsumentów.

Aby zrealizować cele WPR, Traktat Rzymski przewidywał: utworzenie wspólnej organizacji rynku produktów rolnych, jednolitą politykę cenową oraz utworzenie wspólnego funduszu finansowania rolnictwa. Decyzje o rodzaju i zakresie interwencji podejmowane miały być na szczeblu wspólnotowym, jednocześnie zakładano obligatoryjność ich stosowania we wszystkich państwach EWG. Próba szybkiego osiągnięcia wyżej wymienionych celów WPR nie szła w parze z realizacją długookresowej i kosztownej polityki strukturalnej, dlatego z początku polityka strukturalna praktycznie nie była realizowana. Wspólna Polityka Rolna bazowała wówczas na interwencji cenowo - rynkowej oraz protekcji handlowej, praktycznie pomijając interwencjonizm strukturalny.

Kwestia dofinansowania przez Wspólnotę programów zmierzających do poprawy strukturalnych warunków gospodarowania, po raz pierwszy została uregulowana w 1964 roku Rozporządzeniem Rady określającym sposób udzielania pomocy z zasobów Sekcji Orientacji Europejskiego Funduszu Orientacji i Gwarancji Rolnych (FEOGA).¹⁶ Pierwsze środki finansowe w Sekcji Orientacji zaplanowano dopiero w budżecie na 1968 rok i wynosiły 34 mln

¹⁶ Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji dla Rolnictwa (FEOGA) został utworzony w kwietniu 1962 roku. Fundusz składał się z dwóch sekcji: Gwarancji - stworzonej w celu finansowania wydatków w zakresie rolnej polityki rynkowo - cenowej oraz Orientacji - przewidzianej do sfinansowania przeobrażeń strukturalnych.

ecu, co stanowiło jedynie 2,6% całkowitych wydatków na rolnictwo w tym roku (**Komisja Europejska** 2001). Wczesne formy pomocy o charakterze strukturalnym pojawiły się więc w latach sześćdziesiątych, jednak ze względu na ograniczone finansowanie oraz niechęć państw członkowskich do ich wprowadzania, nie osiągnęły zamierzonych efektów.

Pierwszą próbą reformowania Wspólnej Polityki Rolnej był, powstały w 1968 **plan Mansholta**. Zaproponowane zmiany miały się koncentrować na reorientacji prowadzonej polityki rolnej. Jednym z podstawowych założeń planu Mansholta było stwierdzenie, że niezbędne jest prowadzenie w skali Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej jednolitej, konsekwentnej polityki strukturalnej, operującej środkami nie prowadzącymi do wzrostu produkcji. Szczegółowe propozycje przewidywały: ograniczenie liczby osób pracujących w rolnictwie, pomoc gospodarstwom, które po przeprowadzeniu zmian będą dysponowały odpowiednim potencjałem produkcyjnym, ograniczenie powierzchni użytków rolnych.

Odptyw ludzi do innych działów gospodarki miał być stymulowany bodźcami ekonomicznymi i finansowymi. Proponowano zasiłki dla osób decydujących się na odejście z rolnictwa, a także dla niektórych członków rodziny pomagających rolnikowi. Zaplanowano wprowadzenie systemu wcześniejszych emerytur oraz premii strukturalnych dla rolników rezygnujących z produkcji i przekazujących ziemię na rzecz większych gospodarstw. Dodatkowym wzmocnieniem tej reformy miało być kreowanie nowych miejsc pracy poza rolnictwem oraz kształcenie rolników poprzez system kursów szkolenia zawodowego.

Pomoc finansową w postaci subwencjonowanego oprocentowania kredytu zaciągniętego na modernizację, ulg podatkowych, preferencji przy nabywaniu ziemi, premii na specjalizację oraz zwrotu kosztów melioracji, irygacji lub komasacji, miały uzyskać jedynie gospodarstwa „zdolne do rozwoju”. Takie gospodarstwa musiały być dobrze zarządzane, prowadzone przez rolników posiadających odpowiednie przygotowanie zawodowe, prowadzić rachunkowość rolną, dysponować sześcioletnimi programami rozwoju oraz posiadać możliwość uzyskiwania dochodów porównywalnych z innymi działami gospodarki. **Wigier** (1995) wskazuje, że proponowane przekształcenia organizacyjno-modelowe gospodarstw miały iść w kierunku powstawania gospodarstw ściśle wyspecjalizowanych tzw. ”jednostek produkcyjnych” oraz tworzenia nowoczesnych przedsiębiorstw rolnych w drodze fuzji gospodarstw o produkcji wielokierunkowej.

Środkiem uzupełniającym przekształcenia strukturalne miało być wycofanie niektórych, na ogół najslabszych, gruntów z użytkowania rolniczego i przeznaczenie ich na zalesienie lub rekreację. Jednak pierwsze dyrektywy strukturalne dotyczące rolnictwa, które były

prawną odpowiedzią na plan Mansholta wprowadzono dopiero w 1972 roku. Dyrektywy te dotyczyły:

- inwestycji modernizacyjnych w gospodarstwach rolnych (159/72),
- tworzenia korzystnych warunków zaprzestania działalności rolniczej w gospodarstwach nie wykazujących żywotności ekonomicznej (160/72),
- warunków do wspomaganie szkolenia rolników w zawodach pozarolniczych (161/72)¹⁷.

Uzupełnieniem do wyżej wymienionych form wsparcia była Dyrektywa 268/75 dotycząca specjalnej pomocy dla rolnictwa w regionach górskich i innych strefach szczególnie upośledzonych pod względem rolniczym. Dyrektywa miała na celu uniknięcie obniżania dochodów uzyskiwanych przez rolników w regionach o mniej korzystnych warunkach gospodarowania, a w konsekwencji ich wyludnienia, co mogłoby doprowadzić do negatywnych skutków ekologicznych na tych obszarach. Wydzielono wtedy trzy typy regionów: strefy góryste, strefy zagrożone wyludnieniem oraz regiony gdzie występują specyficzne naturalne przeszkody w rozwoju produkcji rolnej¹⁸.

Plan Mansholta przewidywał też zmiany w prowadzonej polityce rynkowej, takie jak: poprawa informacji rynkowej, przywrócenie równowagi pomiędzy podażą a popytem na rynku mleka, cukru, warzyw i owoców, koncentrację podaży.

Wdrożenie proponowanych, w sferze polityki rynkowej, zmian spotkało się ze sprzeciwem państw członkowskich. W konsekwencji nie nastąpiło planowane zrównoważenie rynków, a wręcz przeciwnie, narastały problemy z nadmierną produkcją i wzrastały koszty budżetowe związane z realizacją WPR.

Proponowane środki polityki strukturalnej poszczególne kraje wprowadzały niechętnie i z opóźnieniem. Był to okres, w którym polityka strukturalna leżała w gestii państw członkowskich i brakowało jeszcze skutecznej koordynacji Wspólnoty w tej dziedzinie. Kraje członkowskie miały przydzielone określone kwoty na zadania strukturalne i same w zasadzie decydowały, jak będą one spożytkowane. W literaturze ocenia się Plan Mansholta, jako mało skuteczny pod względem zamierzonych celów, podkreśla się jednak, że plan ten był pierwszym, zmierzającym w kierunku reorientacji polityki rolnej i zwiększenia roli polityki strukturalnej.

¹⁷ Tracy (1997) uważa, że programy te nie osiągnęły zamierzonych celów ponieważ stworzone były w czasie wzrostu gospodarczego i wzrastającego zatrudnienia, a wprowadzane w życie w czasie recesji, zapoczątkowanej w 1973 roku. Jak pisze: „...nie więc dziwnego, że mało było zgłoszeń do programu dla opuszczających rolnictwo. Jeśli chodzi o odzyskaną w ten sposób ziemię, jedynie niewielka część została przyznana farmerom, którzy przystąpili do modernizacji, zgodnie z Dyrektywą 159/72. Toteż zmiany przyjęły głównie formę intensyfikacji upraw na istniejącym areale”.

¹⁸ Szczegółowego opisu wprowadzonych w latach 1972-1975 Dyrektyw w sprawie polityki strukturalnej dokonała Ciepielewska (1981).

ralnej względem wsi i rolnictwa (**Rowiński** 2000). Nikła skuteczność planu wiązała się przede wszystkim z tym, że proponowane reformy miały niewielkie pokrycie finansowe i nie szły w parze z istotnymi zmianami w formach finansowania WPR.

W latach 70. i 80. XX w. przy braku zgody państw członkowskich na zasadniczą reformę WPR, prowadzono politykę „drobnych kroków”, mającą na celu ograniczenie powstawania trudnych do zbycia nadwyżek (między innymi wprowadzono opłatę współodpowiedzialności na rynku mleka, kwoty mleczne, opłatę współodpowiedzialności na rynku zbóż) (**Rowiński** 2004).

Od 1985 roku zmianie uległy kryteria udzielania pomocy strukturalnej w rolnictwie. Gospodarstwo rolne zdefiniowano jako podmiot, w którym wytworzony dochód stanowi co najmniej 50% dochodu ogólnego rodziny, a czas pracy poświęcony na działalność poza gospodarstwem nie jest wyższy od połowy ogólnego czasu pracy rolnika. System pomocy ograniczono do gospodarstw rolnych, w których dochód na jednostkę jest niższy od dochodu parytetowego, ustalonego na poziomie średnich zarobków brutto pracownika zatrudnionego poza rolnictwem, a po zrealizowaniu pomocy nie będzie wyższy od 120% dochodu parytetowego. Przewidziano udzielanie pomocy na inwestycje w gospodarstwach rolnych, pomocy finansowej dla młodych rolników, pomocy w obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania oraz wsparcie programu zalesień. W czerwcu 1987 roku wydano kolejne Rozporządzenie (1760/87) dotyczące struktur rolniczych, adaptacji rolnictwa do sytuacji rynkowej oraz utrzymania obszarów rolniczych. Na jego mocy pojawiły się formy wsparcia mające na celu ekstensyfikację produkcji. Obejmowały one subwencje z tytułu przedstawienia produkcji na artykuły nienadwyżkowe oraz subwencje ekstensyfikacyjne w celu ograniczenia wolumenu nadwyżkowej produkcji (**Wigier** 1995).

Nadmierna intensyfikacja rolnictwa we Wspólnocie, przyczyniająca się do powstawania nadwyżek produkcyjnych oraz degradacji środowiska naturalnego i krajobrazu, zniekształcanie mechanizmu rynkowego, prowadzące do wysokich cen żywności w krajach członkowskich, nadmierne obciążanie budżetowe oraz międzynarodowe konflikty handlowe, stały się czynnikami mobilizującymi decydentów do reform.

Druga połowa lat osiemdziesiątych XX w. była okresem głębokiej reformy polityki strukturalnej w rolnictwie Wspólnoty¹⁹. W ramach reformy, w latach 1988-1989 zapoczątko-

¹⁹ Reformie funduszy strukturalnych towarzyszyła reforma budżetu wprowadzona w lutym 1988 roku, a będąca wynikiem kryzysu finansowego Wspólnoty zapoczątkowanego w 1984 roku. Reforma budżetu polegała na wprowadzeniu kolejnego źródła finansowania jakim był pewien ustalony procent PKB państw członkowskich. Jednocześnie określono górny pułap finansowania WPR. Wzrost wydatków na rolnictwo nie mógł przekroczyć

wane zostały zamiany polegające na włączeniu wszystkich funduszy w ramy polityki regionalnej, tak aby mogły one być wykorzystane w sposób skoordynowany w odniesieniu do poszczególnych regionów wymagających pomocy (**Szlachta** 1997). Reforma funduszy strukturalnych zapoczątkowała uruchomienie w okresie budżetowym 1989-1993 sześciu programów strukturalnych, na które przeznaczono dwukrotnie większe wsparcie niż na politykę strukturalną w poprzednim okresie budżetowym (I Pakiet Delorsa).

Przed polityką strukturalną postawiono następujące cele:

- Cel 1- pomoc dla regionów problemowych,
- Cel 2- restrukturyzacja problemowych regionów przemysłowych,
- Cel 3- zwalczanie długotrwałego bezrobocia,
- Cel 4- integracja młodzieży na rynku pracy,
- Cel 5a – przyspieszenie dostosowań rolniczych struktur produkcyjnych,
- Cel 5b- wspieranie rozwoju obszarów wiejskich.

Bezpośrednio z rolnictwem były związane tylko programy 5a i 5b, ale znaczna część środków uruchomionych w ramach największego z programów (realizującego cel1) trafiła do obszarów wiejskich. Strukturalna polityka w odniesieniu do rolnictwa została zintegrowana z takimi politykami, jak regionalna i socjalna (**Czykier-Wierzba** 1995). Ponadto rozszerzenie Wspólnoty o Austrię, Finlandię i Szwecję wymusiło wprowadzenie do polityki strukturalnej celu 6- specjalnej pomocy dla obszarów zagrożonych wyludnieniem.

Zakres reformy był szeroki, dotyczył bowiem zarówno ogólnego podejścia do funkcjonowania systemu finansowania polityk strukturalnych oraz jej celów i zadań, jak i wysokości środków przeznaczonych na fundusze strukturalne, a także procedury ich rozdysponowania i wydatkowania. Wśród głównych zasad reformy **Ciepielewska** (2000) przedstawia:

- Koncentrację środków - oznacza to połączenie środków finansowych rozproszonych poprzednio pomiędzy rozdzielnie działające fundusze oraz sprzężenie finansowania z kredytowaniem przez Europejski Bank Inwestycyjny, wyznaczenie z góry obszarów, które będą korzystać z pomocy oraz wyznaczenie celów, które poszczególne fundusze mogą finansować (uczestniczą one w różnych proporcjach w realizacji różnych celów);
- Komplementarność i partnerstwo - pomoc Wspólnoty ma stanowić jedynie uzupełnienie działań narodowych, a ze wspólnego budżetu pokrywana jest tylko część kosztu realizacji programów strukturalnych, w proces podejmowania decyzji i ich realizację mają być włą-

74% stopy wzrostu PKB krajów członkowskich. Dodatkowo na lata 1988-1992 wprowadzono pierwszą średnio-okresową perspektywę finansową, wyznaczającą wydatki budżetowe w tym okresie.

czone, poza władzami wspólnotowymi i krajowymi, instytucje i środowiska regionalne i lokalne znające najlepiej potrzeby oraz możliwości swojego terenu;

- Podejmowanie działań, w ramach kompleksowych wieloletnich programów dostosowań strukturalnych, o możliwie szerokim zakresie przedmiotowym i regionalnym (Programów Narodowych). Komisja może poza tym wprowadzać własne programy- tzw. Inicjatywy Wspólnotowe;
- Wzmocnienie kontroli i monitoringu programów strukturalnych.

W okresie 1989-1993 (I pakiet Delorsa) przeznaczono na finansowanie programów strukturalnych 64 mld ecu, co oznaczało wzrost udziału funduszy strukturalnych w budżecie Wspólnoty z 17% do 30,7%. Podstawową część tych środków (89%) wydatkowano na wspieranie programów operacyjnych, realizowanych w ramach narodowych planów rozwoju (**Ciepielewska, Jahns 2004**).

Reforma funduszy strukturalnych w pewnym sensie umożliwiła zmiany WPR, ponieważ przełamała opór państw członkowskich w stosunku do wprowadzenia zmian strukturalnych. W 1992 roku została przeprowadzona radykalna i przełomowa reforma WPR, zwana Reformą Mac Sharry'ego²⁰. Reforma ta dotyczyła zarówno interwencji cenowo-rynkowej, jak i wprowadziła środki pomocy o charakterze strukturalnym.

W wyniku reformy dokonano reorganizacji rynków rolnych i cen instytucjonalnych w zakresie produkcji zbóż, roślin oleistych i białkowych, tytoniu, mleka, mięsa wołowego i baraniny. Polegała ona na stopniowej obniżce cen regulowanych podstawowych artykułów rolnych i rekompensaty tej obniżki w postaci bezpośrednich subwencji kompensacyjnych. Dodatkowo uzależniono uczestnictwo dużych gospodarstw rolnych w programie subwencji od ograniczania powierzchni upraw. Gospodarstwo duże (o możliwościach produkcyjnych większych niż 92 tony zbóż) mogły w nim uczestniczyć tylko wówczas, jeżeli odłogowały część posiadanych gruntów. Zerwano również bezpośredni związek pomiędzy rozmiarami produkcji a wysokością subwencji (założono, że subwencje kompensacyjne nie mają zależeć od rzeczywistych rozmiarów produkcji) oraz zaostrzono warunki przyznawania pomocy gospodarstwom silnym ekonomicznie.

Istotne były również zmiany w polityce strukturalnej, zaproponowane w ramach tej reformy. Zgodnie z jej założeniami do WPR zostały wprowadzone tzw. środki towarzyszące, których celem była restrukturyzacja i modernizacja rolnictwa. Do narzędzi tych należały: system wcześniejszych emerytur, pomoc finansowa z tytułu zalesiania gruntów rolnych oraz po-

²⁰ Reforma Mac Sharry'ego jest szeroko opisana w literaturze (miedzy innymi **Ackrill 2000, Adamowicz 2005, Czyżewski, Henisz-Matuszczak 2004, Rowiński 2000**).

moc przyznawana rolnikom spełniającym wymogi w zakresie ochrony środowiska (programy rolno-środowiskowe).

Przyjęta reforma była ważnym etapem przekształcania Wspólnej Polityki Rolnej w politykę rozwoju wsi i rolnictwa. Poprzez wdrożenie działań rolno-środowiskowych była też krokiem przełomowym w rozwoju polityki ekologicznej w rolnictwie. Zadeklarowano w niej bowiem uznanie ochrony środowiska naturalnego za integralną część polityki rolnej²¹. Reforma Mac Sharry'ego ukierunkowywała politykę rolną na zapewnienie rolnikom odpowiednich dochodów, a przy tym ograniczenie negatywnych aspektów środowiskowych rolnictwa. Była więc istotnym etapem w polityce rolno - strukturalnej. Jej realizacja była wsparta wprowadzeniem II pakietu Delorsa w latach 1994-1999; wówczas kiedy to udział środków na realizację polityki strukturalnej w budżecie Wspólnoty sięgnął już 35%.

Głównym impulsem zewnętrznym zmian polityki rolnej, w kolejnej perspektywie finansowej WE (2000-2006), była konieczność przygotowania WPR do akcesji nowych członków. Kraje kandydujące, które w większości należały do byłego bloku socjalistycznego, charakteryzowały się niższym poziomem rozwoju rolnictwa i gorszą sytuacją w zakresie rozwoju obszarów wiejskich niż kraje UE 15.

Ważne było, aby plan na lata 2000-2006, polegający głównie na stopniowym zrywaniu związku pomiędzy wielkością produkcji i wielkością wsparcia, dostosować do nowej sytuacji wynikającej z przewidywanego włączenia do Unii nowych państw. Reformy te należało przeprowadzić przed wstąpieniem nowych krajów członkowskich, gdyż zbyt późne ich wprowadzenie mogłyby spowodować negatywne skutki uboczne, podobne do tych, które zaobserwowano w krajach Unii w połowie lat osiemdziesiątych.

Na ukształtowanie polityki rolnej w tym okresie, ważny wpływ miały również wytyczne konferencji międzynarodowych, dotyczących problemu zrównoważonego rozwoju. Już w 1991 roku Organizacja Narodów Zjednoczonych do Spraw Wyżywienia i Rolnictwa, (FAO) zorganizowała w Bosch międzynarodową konferencję poświęconą problemom rolnictwa i środowiska naturalnego. Jej rezultatem było wyznaczenie trzech priorytetów rozwoju zrównoważonego wsi i rolnictwa, były nimi:

²¹ Już w latach osiemdziesiątych ekolodzy zaczęli dostrzegać nie tylko negatywny wpływ produkcji rolniczej na środowisko, ale możliwość istnienia pozytywnych efektów zewnętrznych, związanych z produkcją rolniczą. Obok powszechnie znanej już opinii o konieczności zmniejszenia intensyfikacji rolnictwa, pojawiły się głosy o stworzeniu takich środków, które zachęcałyby rolników do ekstensywnej produkcji oraz przestrzegania pewnych ustalonych zasad dotyczących ochrony środowiska. Ogromną rolę w rozwoju polityki ekologicznej Wspólnot miał wprowadzony równolegle z Reformą Mac Sharry'ego, Piąty Program Działań Środowiskowych, wyznaczający strategię wprowadzenia konkretnych działań ekologicznych w pięciu sektorach gospodarki, mających największy wpływ na środowisko przyrodnicze, w tym w rolnictwie.

- bezpieczeństwo żywnościowe,
- walka z ubóstwem na obszarach wiejskich poprzez tworzenie miejsc pracy na wsi,
- racjonalna gospodarka zasobami naturalnymi oraz ochrona środowiska.

Ważnym krokiem w kierunku wprowadzenia koncepcji zrównoważonego rozwoju było zorganizowanie w 1992 roku Konferencji Narodów Zjednoczonych w Rio de Janeiro, zwanej później Szczytem Ziemi. Deklaracja z Rio de Janeiro, a szczególnie Agenda 21, będąca jej podstawową składową, określiła prawa i obowiązki państw w procesie realizacji podstawowych zasad ekorozwoju i przyczyniła się do stworzenia podstaw prawnych do jego promowania wśród krajów członkowskich. Agenda 21 jest planem, zawierającym 115 koniecznych do realizacji obszarów działań, w celu osiągnięcia wielowymiarowego, zrównoważonego rozwoju w skali światowej. Problemy rozwoju rolnictwa poruszane są w siedmiu rozdziałach Agendy, natomiast rozdział 14 jest całkowicie poświęcony zrównoważonemu rolnictwu i obszarom wiejskim. Agenda podtrzymuje trzy wcześniej określone na Konferencji w Bosch (1991) priorytety rozwoju wsi i rolnictwa. Podkreśla również konieczność istotnych zmian w polityce rolnej, ekologicznej i gospodarczej we wszystkich krajach bez względu na stopień ich rozwoju.

Bezpośrednim rezultatem Deklaracji z Rio de Janeiro na poziomie europejskim było zorganizowanie przez Komisję Europejską przy współpracy z rządem irlandzkim w listopadzie 1996 roku Konferencji w Cork. Uznano tam zrównoważony rozwój wsi i rolnictwa jako jedno z najważniejszych wyzwań stojących przed państwami UE oraz jako wyznacznik przyszłej polityki rolnej UE (Adamowicz 2004). Deklaracja z Cork wskazywała na nowe kierunki ewolucji WPR, w której znaczenia nabral segment rozwoju wsi. Jej rezultatem było wydanie w czerwcu 1997 zbioru przepisów i zaleceń (Agenda 2000), które należało uwzględnić przy planowaniu dalszej polityki rolnej oraz strukturalnej w UE. Agenda 2000 była więc kolejną próbą uporządkowania dotychczasowych założeń polityki rolnej oraz strukturalnej w sposób odpowiadający zmieniającym się warunkom zewnętrznym i wewnętrznym.

W polityce dotyczącej rolnictwa określono konieczność silniejszego wsparcia polityki rynkowo-cenowej, polityką zmierzającą do rozwoju obszarów wiejskich, a więc mającą na celu zmiany strukturalne na tych obszarach. Nowa Wspólna Polityka Rolna opierać się miała na dwóch podstawowych filarach:

- I filar - interwencja rynkowo - cenowa i dopłaty bezpośrednie;
- II filar - polityka rozwoju obszarów wiejskich (strukturalna).

Równocześnie sformułowano priorytetowe kierunki działań ogólnej polityki strukturalnej UE, w której uwzględniono pomoc dla obszarów relatywnie biednych i zacofanych pod względem strukturalnym lub charakteryzujących się szczególnie wysokim bezrobociem. W ramach tych priorytetów określono trzy podstawowe cele polityki strukturalnej oraz odpowiadające im fundusze (**Oreziak** 2004):

- Cel 1 - promowanie niezbędnych dostosowań w regionach relatywnie zapóźnionych w rozwoju (kryterium do korzystania z pomocy pozostało niezmienione – poziom PKB na 1 mieszkańca niższy od 75% średniej unijnej), dodatkowo zostały objęte tym celem tereny słabo zaludnione oraz ultraperyferyjne;
- Cel 2 - wspomaganie regionów napotykających szczególne trudności strukturalne;
- Cel 3 - walka z bezrobociem, udzielana pomoc ma służyć modernizacji rynku pracy poprzez szkolenia zawodowe, wspieranie lokalnych inicjatyw w zakresie zatrudnienia oraz poprawę dostępu do miejsc pracy.

W 1999 roku w Unii Europejskiej trwały intensywne prace ustawodawcze dla określenia środków finansowych z budżetu Unii przeznaczanych na równoczesną realizację dwóch filarów polityki rolnej oraz trzech celów polityki strukturalnej w latach 2000-2006.

W Rozporządzeniu Rady (WE) 1257/99 określono specjalne regulacje dotyczące wspierania przez Fundusz Rolny FEOGA działań polityki strukturalnej w rolnictwie. Zgodnie z tym Rozporządzeniem istniejące od 1992 roku środki towarzyszące powinny być wzbogacone jednolitym, w ramach Wspólnoty, programem wsparcia obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania oraz innymi działaniami mającymi na celu rozwój i modernizację gospodarstw. Rozporządzenie wyznaczało sposób finansowania rozwoju obszarów wiejskich z dwóch wydzielonych Sekcji FEOGA: Gwarancji i Orientacji. Przyjęto, że finansowanie rozwoju obszarów wiejskich - w obszarze celu 1 - ma być finansowane z Sekcji Orientacji, z wyjątkiem działań towarzyszących, które mają być nadal finansowane z Sekcji Gwarancji. Natomiast finansowanie działań, mających na celu rozwój obszarów wiejskich poza celem 1, mają być finansowane z Sekcji Gwarancji. Rozporządzenie Rady (WE) 1257/99 wymieniło 22 działania mające na celu rozwój obszarów wiejskich, które mogą być finansowane z FEOGA²². Każde państwo lub region mogło dostosowywać odpowiedni do własnych po-

²² Do działań zawartych w Rozporządzeniu 1257/1999 należą: inwestycje w gospodarstwach rolnych, wsparcie dla młodych rolników, szkolenia zawodowe, renty strukturalne, obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania, działania rolno-środowiskowe, wsparcie przetwórstwa i marketingu produktów rolnych, zalesienia, scalanie gruntów, wsparcie dziedzictwa kulturowego wsi, promowanie turystyki na obszarach wiejskich, poprawę infrastruktury, dywersyfikację działalności, zarządzanie zasobami wodnymi, ochronę środowiska i dobrostanu zwierząt, wsparcie marketingu artykułów rolnych, podstawowe usługi dla ludności wiejskiej.

trzeb program, wybierając działania spośród oferowanych przez Komisję Europejską. Jedynym, obowiązkowym do wdrożenia działaniem w każdym państwie czy regionie, były programy rolno-środowiskowe. Dowolność wyboru, spośród zaproponowanych w Rozporządzeniu, działań na rzecz polityki strukturalnej w rolnictwie, jest krokiem w kierunku decentralizacji polityki rozwoju wsi i rolnictwa, która ma na celu jak najlepsze dostosowanie narzędzi do potrzeb lokalnych.

W czerwcu 1999 roku na posiedzeniu Rady Europejskiej w Berlinie, w oparciu o trzy podstawowe cele w ramach realizacji priorytetów zawartych w Agendzie 2000, przyjęto decyzje dotyczące polityki strukturalnej i sposobu jej finansowania na lata 2000-2006. Przyporządkowano też istniejące już fundusze strukturalne do konkretnych celów. W finansowaniu celu 1 oraz celu 2 brały udział wszystkie fundusze strukturalne. Na finansowanie celu 1 zostało przeznaczonych 70% łącznej wartości funduszy strukturalnych, natomiast na cel 2 zaplanowano 11% wszystkich środków strukturalnych. Obszary celu 3 były wspierane z Europejskiego Funduszu Socjalnego. Na realizację tego celu przeznaczono 12% wszystkich środków funduszy strukturalnych. Pozostała kwota, przeznaczona w Agendzie 2000 na politykę strukturalną, została skierowana na Inicjatywy Wspólnotowe (Interreg, Urban, Leader, Equal), z których bezpośrednio obszarów wiejskich dotyczy program Leader.

Istotą wsparcia wsi i rolnictwa było w latach 2000-2006 współdziałanie polityki rolnej z polityką strukturalną. Polska należąca do obszaru celu 1 mogła skorzystać z Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich będącego elementem WPR oraz programów polityki strukturalnej zawartych w Narodowym Planie Rozwoju. Programem strukturalnym związanym z rolnictwem i obszarami wiejskimi był w latach 2000-2006 Sektorowy Program Operacyjny: Restrukturyzacja i Modernizacja Sektora Żywnościowego oraz Rozwój Obszarów Wiejskich. Jednym z głównych priorytetów tego programu był zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, a wśród jego działań znalazł się Pilotażowy Program Leader +.

Można powiedzieć, że zmiany zawarte w Agendzie 2000 oraz przyjęte przepisy przez UE, które miały obowiązywać do 2006 roku, były kontynuacją wcześniejszych reform. W sferze rolnictwa polegały na dalszym obniżaniu wsparcia cenowego, a w zamian zwiększeniu płatności bezpośrednich, wzroście roli rozwoju obszarów wiejskich, wzmocnieniu urynkowania rolnictwa oraz poprawie struktur w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Agenda 2000 wyznaczyła nową perspektywę finansową na lata 2000-2006, wyznaczając górny limit finansowania WPR w całym okresie na 307 mld euro.

W czerwcu 2003 roku na podstawie średniookresowej oceny Agendy 2000, Rada Unii Europejskiej zdecydowała się na kolejną reformę, bazującą na założeniach Agendy 2000, ale

wprowadzającą daleko idące nowe rozwiązania. Jej najważniejszym elementem było wprowadzenie *systemu jednolitej płatności dla gospodarstwa i/lub jednolitej płatności regionalnej* w formie zryczałtowanej dopłaty bezpośredniej, niezależnej od produkcji. Płatność uzależniono od powierzchni upraw i historycznego poziomu produkcji gospodarstwa. Wprowadzenie płatności bezpośrednich, niezwiązanych z poziomem bieżącej produkcji, miało zachęcać rolników do reagowania na sygnały rynkowe dostarczane przez konsumentów. Decyzje produkcyjne rolników miały przede wszystkim zależeć od bodźców rynkowych, a dopłaty bezpośrednie zapewniać pewien stały dochód. Ponadto reforma przyjęła:

- wzmocnienie zasady *cross compliance*, na mocy której wypłata zryczałtowanej płatności bezpośredniej jest uzależniona od przestrzegania przez rolników norm w zakresie ochrony środowiska, bezpieczeństwa żywności, dobrostanu zwierząt, ochrony zdrowia i bezpieczeństwa pracy,
- upowszechnienie zasady modulacji w stosunku do dużych gospodarstw tj. otrzymujących ponad 5 tysięcy euro płatności rocznie, odpowiednio do 3% w 2005, 4% w 2006 i 5% rocznie w latach 2007-2012. Uzyskane środki finansowe mają być przeznaczone na II filar WPR,
- wprowadzenie mechanizmów dyscypliny finansowej polegającej na redukcji płatności bezpośrednich w sytuacji przekroczenia ustalonego limitu wydatków na WPR,
- wprowadzenie zmian w mechanizmach interwencji na rynkach rolnych znajdujących się w stanie strukturalnej nierównowagi,
- zwiększenie zakresu i poziomu wsparcia rozwoju obszarów wiejskich.

Z uwagi na bardzo bliską perspektywę rozszerzenia UE o 10 nowych państw o mniej rozwiniętym rolnictwie, wprowadzono także działania przejściowe dla nowych członków, mające na celu wsparcie w zmniejszaniu różnic w rozwoju rolnictwa nowych i starych państw członkowskich. Na podstawie Decyzji Rady (WE) 141/2004 utworzono specjalny tymczasowy program rozwoju obszarów wiejskich dla nowych krajów Wspólnoty, poszerzający możliwości do wykorzystania działania o dostosowanie do standardów UE, wsparcie dla gospodarstw niskotowarowych, pomoc techniczną oraz umożliwienie uzupełnienia dopłat bezpośrednich (**RR 141 2004**).

Wprowadzono także dodatkowe instrumenty polityki strukturalnej w rolnictwie, dostępne dla pozostałych członków UE: programy dotyczące poprawy jakości, dostosowania do norm UE przede wszystkim w dziedzinie ochrony środowiska i dobrostanu zwierząt, zwiększenie dofinansowania działań rolno-środowiskowych, rozszerzenie możliwości

wsparcia dla młodych rolników i pomoc inwestycyjną oraz wsparcie wdrażania programu NATURA 2000 (KE 2005).

Reformy z 2003 roku stanowiły zasadniczy krok w kierunku poprawy konkurencyjności i zrównoważonego rozwoju działalności rolniczej w UE i stworzyły jednocześnie ramy dla przyszłych reform. Mają przyczynić się one do wzrostu konkurencyjności rolnictwa europejskiego poprzez redukcję instrumentów podtrzymywania cen oraz wspieranie dostosowania strukturalnego. Włączenie norm dotyczących ochrony środowiska, bezpieczeństwa żywności, zdrowia i dobrostanu zwierząt przyczynia się do zrównoważonego rozwoju rolnictwa.

W połowie lipca 2004 roku KE zatwierdziła projekt Rozporządzenia Rady (WE) w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich, dostosowując tym samym nową politykę rolną do wymagań strategii lizbońskiej dla Unii Europejskiej z 2000 roku. Celami ogólnymi strategii lizbońskiej było stworzenie korzystnych warunków dla rozwoju gospodarczego, wzrost zatrudnienia oraz zwiększenie konkurencyjności gospodarki europejskiej na rynkach światowych. Głównym celem wytyczonym w Lizbonie było przekształcenie gospodarki UE w najbardziej konkurencyjną i dynamiczną, opartą na wiedzy, gospodarkę świata do roku 2010. Ważnym tematem w dyskusjach nad strategią lizbońską było rolnictwo i obszary wiejskie²³.

Plany zawarte w strategii lizbońskiej zostały poszerzone przez postanowienia Rady Europejskiej w Göteborgu (2001 rok), kiedy to przyjęta została Strategia Zrównoważonego Rozwoju, w której zwrócono uwagę na kwestie związane z ochroną środowiska i polityką społeczną (KE 2001).

Rada Europejska w Göteborgu ustaliła zasady przewodnie WPR. Zgodnie z jej wskazaniami dobre wyniki gospodarcze muszą iść w parze ze zrównoważonym wykorzystaniem zasobów naturalnych, utrzymaniem różnorodności biologicznej, ochroną ekosystemów i zapobieganiem pustynnieniu. Aby sprostać tym wymaganiom WPR i jej przyszły rozwój powinny obrać, jako jeden ze swych celów - osiągnięcie zrównoważonego rozwoju, zwiększając nacisk na wsparcie produktów wysokiej jakości, metod produkcji zachowujących równowagę środowiska naturalnego, obejmujących produkcję prowadzoną metodami ekologicznymi i ochronę różnorodności biologicznej. W dyskusjach nad przyszłością WPR mocno akcento-

²³ Zgodnie z wytycznymi strategii lizbońskiej mieszkańcy obszarów wiejskich mogą liczyć na pomoc w zakresie: dostosowania do warunków rolnictwa wolnorynkowego, promocji nowych strategii radzenia sobie ze sprzedażą, zwiększania liczby inicjatyw gospodarczych oraz zatrudnienia, inwestycji w rozwój małych przedsiębiorstw, wsparcia wdrażania nowych technologii, wzmacniania przedsiębiorczości, zarządzania produkcją żywności ekologicznej oraz rozwoju infrastruktury KE (2005).

wana jest więc konieczność promowania zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa. Zgodnie więc z przyjętym w UE kierunkiem ewolucji WPR, wzrosło znacznie jej II filaru.

Dalszy wzrost znaczenia polityki strukturalnej w rolnictwie wymagał skierowania dodatkowych środków finansowych na ten cel. Aby wyraźnie wyodrębnić z budżetu UE środki przeznaczone na rozwój obszarów wiejskich, na mocy Rozporządzenia Rady 1290/2005 z dnia 21 czerwca 2005 roku na lata 2007-2013, utworzone zostały dwa odrębne fundusze rolnicze:

- Europejski Fundusz Rolniczy Gwarancji (EFRG) mający na celu finansowanie interwencji rynkowo-cenowej oraz wsparcia dla rolników w postaci dopłat bezpośrednich,
- Europejski Fundusz Rolniczy Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) mający na celu finansowanie programów rozwoju obszarów wiejskich.

Fundusze te utworzone zostały z przekształcenia dotychczasowych Sekcji Orientacji i Gwarancji FEOGA. W wyniku tych postanowień jeszcze bardziej wyraźny stał się sposób finansowania dwóch filarów polityki wobec rolnictwa, wyodrębnionych w Agendzie 2000. Działania o charakterze strukturalnym, które były wcześniej finansowane zarówno z Sekcji Gwarancji, jak i z Sekcji Orientacji, od 2007 roku zaczęły być finansowane z EFRROW. Natomiast działania, polegające między innymi na wspieraniu sytuacji majątkowej rolników, finansowane do roku 2006 z Sekcji Gwarancji FOGA, finansowane miały być z EFRG.

W 2008 roku dokonano kolejnego kroku w kierunku reform WPR w ramach średniookresowego przeglądu WPR tzw. *Health Check*. Głównym przedmiotem dyskusji był wówczas system płatności bezpośrednich, poruszono jednak także kwestie rozwoju obszarów wiejskich. Zaproponowano zwiększenie środków na ten cel, pochodzących z modulacji, a także zwiększenie środków na tak zwane „nowe wyzwania” wiążące się ze zmianami klimatycznymi, biopaliwami, gospodarką wodną i różnorodnością biologiczną (**Haniotis** 2010).

Wskazane w *Health Check*, główne kierunki prac nad kolejną reformą WPR, przebiegały w świetle przyjętego w 2010 roku nowego długookresowego programu rozwoju społeczno-gospodarczego Unii Europejskiej na lata 2010-2020 „Europa 2020”. Jest to strategia, zakładająca między innymi zrównoważony i trwały rozwój gospodarczy, w ramach którego rolnictwo ma odgrywać istotną rolę w osiągnięciu tych celów.

Dnia 18 listopada 2010 r. Komisja Europejska wydała komunikat dotyczący przyszłej reformy, a 12 października 2011 roku przedstawiła propozycje pakietu legislacyjnego określającego kształt polityki rolnej Unii Europejskiej w latach 2014-2020 (**KE** 2010)²⁴. Po toczą-

²⁴ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów WPR do 2020 r.: sprostać wyzwaniom przyszłości związanym z żywnością, zasobami naturalnymi oraz aspektami terytorialnymi, Bruksela, dnia 18.11.2010 KOM(2010) 672 wersja ostateczna.

cych się ponad rok debatach nad zaproponowaną przez Komisję reformą, na szczycie Rady Europejskiej w dniu 8 lutego 2013 roku, przyjęto porozumienie w sprawie Wieloletnich Ram Finansowych do 2020 roku, zawierające również ustalenia związane z polityką rolną.

W zakresie rozwoju obszarów wiejskich podkreślono, że istnieje konieczność szerszego niż obecnie uwzględnienia celów związanych z rozwojem obszarów wiejskich w nowych programach operacyjnych, finansowanych ze środków polityki spójności. Stąd w celu zmaksymalizowania efektu synergii ustalono, że Fundusze Strukturalne i Fundusz Spójności programowane będą w powiązaniu z Europejskim Funduszem Rolnym na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz Europejskim Funduszem Morskim i Rybackim, w ramach tzw. wspólnych ram strategicznych.

Uzgodniono również możliwość przenoszenia środków w ramach I i II filaru. Państwa członkowskie mogą podjąć decyzję o udostępnieniu, jako dodatkowego wsparcia dla programów rozwoju obszarów wiejskich, do 15% rocznego krajowego pułapu płatności bezpośrednich na lata 2014-2019 oraz do 15% (a w krajach, gdzie płatności bezpośrednie są niższe niż 90% średniej UE - do 25%) kwoty przydzielonej na wsparcie dla środków w ramach II filara w latach 2015-2020 jako płatności bezpośrednie.

Chociaż zauważona wcześniej tendencja zwiększania wydatków budżetowych, przeznaczanych na rozwój obszarów wiejskich w strukturze całkowitego budżetu WPR została zahamowana, to nie wyklucza kontynuacji przemian strukturalnych na obszarach wiejskich. Ważne jest, aby w programach rozwoju obszarów wiejskich uwzględniać działania, które mogą przynieść najlepsze efekty. W Rozporządzeniu Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. zaznaczono, że „W ciągu kilku lat podejście Leader do rozwoju lokalnego udowodniło swoją skuteczność we wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich poprzez pełne uwzględnienie wielosektorowych potrzeb w zakresie endogenicznego rozwoju obszarów wiejskich z zastosowaniem podejścia oddolnego. Z tego względu należy kontynuować stosowanie podejścia Leader w przyszłości, a stosowanie tego podejścia powinno pozostać obowiązkowe dla programów rozwoju obszarów wiejskich na poziomie krajowym lub regionalnym.” Ponadto, w latach 2014-2020 wsparcie lokalnego rozwoju Leader z EFRROW ma obejmować również projekty współpracy międzyterytorialnej między grupami w ramach państwa członkowskiego lub projekty współpracy międzynarodowej między grupami w kilku państwach członkowskich lub projekty współpracy między grupami w państwach członkowskich i państwach trzecich. W polskim PROW 2014-2020 udział finansowania programu Leader, w całkowitym budżecie, wynosi 5,4% i jest nieco wyższy niż w poprzednim okresie finansowym.

4. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w kontekście programu Leader

Współcześnie można wymienić wiele koncepcji ideowych i politycznych rozwoju obszarów wiejskich, wśród których istotne znaczenie praktyczne ma rozwój wielofunkcyjny oraz zrównoważony. Wielofunkcyjność obszarów wiejskich jest praktycznym sposobem działania władzy publicznej, która dąży, poprzez właściwe, wielokierunkowe i racjonalne wykorzystanie posiadanego potencjału, do tworzenia warunków rozwoju.

Wzrost wielofunkcyjności wsi i związane z tym zróżnicowanie miejsc pracy, przy jednoczesnej większej możliwości jej wyboru, przyniesie wyższe dochody ludności wiejskiej, a także wzrost atrakcyjności wsi, jako miejsca życia i pracy. W efekcie powinno następować podniesienie jakości życia mieszkańców wsi, zbliżając go do poziomu życia w mieście. W tym ujęciu każda jednostka lokalna powinna określić indywidualną ścieżkę rozwoju, w którą wpisany będzie wielofunkcyjny rozwój, a punktem wyjścia do wytyczenia tej drogi jest wnikliwa analiza potencjału społeczno-gospodarczego obszaru, stanu posiadanych zasobów oraz potrzeb i możliwości rozwojowych.

Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich rozumiany jest, jako stwarzanie źródeł dochodów w procesie produkcyjno-usługowym terenów wiejskich, prowadzi do zrównoważonego rozwoju gospodarczego, a tym samym do subiektywnie odczuwanego dobrobytu jednostki. Jest to zgodne z ideą europejskiego modelu wsi i rolnictwa, w którym obszary wiejskie postrzegane są, jako przestrzeń mieszkaniowa, wypoczynku, inwestycyjna, produkcyjna, gdzie świadczone są zróżnicowane usługi i kultywowana jest tradycja (por. **Zarębski** 2001; 2003). Istotne znaczenie w tym procesie ma rozwój oddolny (bottom up), będący uzupełnieniem podejścia odgórnego (top down).

Koncepcja rozwoju oddolnego terenów wiejskich jest obecnie popularnym tematem badawczym. Wynika to z zaawansowania procesów gospodarczych, które wymuszają konieczność poszukiwania efektywniejszych sposobów wykorzystania zasobów. Jednocześnie występujące zmiany cywilizacyjne wpływają na postrzeganie obszarów wiejskich, jako miejsc aktywności społecznej, socjalnej i gospodarczej, które zapewniają wysoką jakość życia. Jest to też skutkiem alternatywnych alokacji środków wsparcia, kierowanych dotychczas do rolnictwa, a obecnie przekazywanych do obszarów wiejskich. Procesy te wiążą się ze zmianami strukturalnymi, wzrostem gospodarczym i rozwojem technologicznym, które wpływają na możliwości rozwoju tych terenów. Należy jednak zauważyć, że przy całym dorobku nauki w zakresie badań dotyczących obszarów wiejskich oraz dostępnych instrumen-

tów politycznych wspierających te tereny, nie zostały one dotychczas jednoznacznie zdefiniowane. W takim wymiarze są one zazwyczaj postrzegane, jako obszary słabiej rozwinięte, względem tych, gdzie rozwój przebiega w sposób dynamiczny. Najczęściej używane są w stosunku do nich odniesienia administracyjne i demograficzne, ale także funkcjonalne. Są to głównie tereny, gdzie występuje niska gęstość zaludnienia, niskie dochody, oddalenie od ośrodków wzrostu.

Brak powszechnie stosowanej definicji obszarów wiejskich przekłada się na stosowanie różnych kryteriów ich wyodrębniania.

Według Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju OECD (1994) wyodrębnić można dwa poziomy jednostek terytorialnych w odniesieniu, do których różnie definiuje się obszary wiejskie, czyli na poziomie lokalnym i regionalnym. Rozpatrując obszary wiejskie na poziomie lokalnym, są to te, gdzie gęstość zaludnienia jest poniżej 150 mieszkańców na 1 km². Natomiast na poziomie regionalnym OECD wyróżnia większe funkcjonalnie i administracyjnie jednostki poprzez stopień ich wiejskości – uwzględniając jaka część ludności mieszka na wsi²⁵. OECD identyfikuje także:

- Obszary ekonomicznie zintegrowane, rozwijające się ekonomicznie i demograficznie, zlokalizowane na ogół wokół ośrodków miejskich, w których możliwe jest szybkie i łatwe osiągnięcie wzrostu poziomu życia.
- Pośrednie obszary wiejskie, zdominowane przez gospodarkę rolną, słabo rozwijające się ekonomicznie, z wyraźną stagnacją demograficzną. Mają one zbliżone do zintegrowanych warunki rozwoju, przy czym potrzebują wyraźnych impulsów rozwojowych, które umożliwią aktywizację wewnętrznych zasobów.
- Peryferyjne obszary wiejskie, o słabym i rozproszonym zaludnieniu, na ogół o regresyjnej gospodarce. Obszary te znajdują się w niesprzyjających warunkach i są zagrożone społeczną i demograficzną degradacją.

Zgodnie z podejściem Eurostatu – opartym na stopniu urbanizacji – regiony europejskie można sklasyfikować jako (*Rural Developments* 1997):

²⁵ Dalszy podział uwzględnia trzy typy (*Rural Developments* 1997): • obszary zdecydowanie wiejskie, gdzie ponad 50 % ludności mieszka na wsi, • obszary z przewagą cech wiejskich, gdzie od 15 do 50 % ludności mieszka na wsi, • obszary zdecydowanie miejskie, gdzie mniej niż 15 % ludności mieszka na wsi. Warto podkreślić, że stopień wiejskości może być także wyznaczony przy użyciu wielu innych mierników. Jednym z nich jest odległość, czy też raczej cena (wartość) tej odległości. Można uwzględnić odległość od szkół, placówek zdrowia, czy też odległość, którą muszą pokonać turyści, żeby odwiedzić dany region. Istotnym wskaźnikiem może okazać się również liczba ludności oraz gęstość zaludnienia badanego regionu. Na stopień wiejskości mogą także wywierać wpływ inne parametry otoczenia danego regionu (*Definitions of „Rural”* 2002).

- strefy gęsto zaludnione, powyżej 500 mieszkańców na 1 km², przy ogólnej liczbie ludności nie mniejszej niż 50 tysięcy,
- strefy pośrednie, powyżej 100 mieszkańców na 1 km², przy ogólnej liczbie ludności przynajmniej 50 tysięcy (ponadto brak przynależności do strefy gęsto zaludnionej),
- strefy słabo zaludnione, które nie zostały sklasyfikowane ani jako gęsto zaludnione, ani pośrednie.

Tereny wiejskie w Polsce zgodnie z Rejestrem Użytkowania Gruntów znajdują się poza granicami miast, co oznacza, że są to tereny gmin wiejskich i miejsko-wiejskich. O ich wydzieleniu nie decyduje gęstość zaludnienia, ani nie są związane z siecią osadniczą (**Encyklopedia Agrobiznesu** 1998), co powoduje istotne zróżnicowanie tych obszarów. Tereny wiejskie są jednostkami osadniczymi, tj. wieś, osiedle wiejskie, miejscowość, jednocześnie występują jako przestrzeń, obejmując: ziemię (jako obszar i glebę), wody powierzchniowe i podziemne, krajobraz i ukształtowanie terenu, klimat wraz ze specyficznymi warunkami pogodowymi, różne gatunki flory i fauny, użytki rolne, lasy i pozostałe grunty (w tym m.in. obszary przydomowe i przyzakładowe). Cechy te określają potencjalne funkcje tych terenów, za czym idzie potrzeba postrzegania ich jako przestrzennego systemu społeczno-gospodarczego, związanego z:

- środowiskiem przyrodniczym,
- płaszczyzną rozwoju społeczno-kulturowego, elementami dziedzictwa kulturowego,
- infrastrukturą techniczną i społeczną, otoczeniem biznesu i in.

W tym ujęciu obszary wiejskie są podstawową jednostką przestrzeni, gdzie występuje bezpośredni wpływ na wszystkie trzy sfery związane z rozwojem zrównoważonym. Wynika z tego potrzeba zrównoważonego rozwoju tych terenów. Rozwój taki obejmuje wszystkie jego aktywa, czyli zasoby ludzkie, kapitał społeczny, infrastrukturę, kapitał finansowy i zasoby naturalne.

Wśród tych składników szczególnie znaczenie zyskuje kapitał społeczny, będący niezbędnym warunkiem rozwoju partnerstwa. Rozumiany jest, jako umiejętność współpracy międzyludzkiej w obrębie grup i organizacji w celu realizacji wspólnych interesów. Jest pojęciem bardziej pojemnym niż kapitał ludzki czy intelektualny, ponieważ odnosi się do takich cech organizacji społeczeństwa, jak: zaufanie, normy i powiązania, które mają zwiększyć sprawność koordynacji działań społeczeństwa, jest też tworzony i przekazywany za pośrednictwem elementów kulturowych (religii, tradycji, historii). Rozwój musi być w pełni akceptowany przez społeczność lokalną, gdyż bez akceptacji i zaangażowania mieszkańców nie jest

możliwy. Trudne jest także podjęcie jakiegokolwiek współpracy na tym polu. Kapitał społeczny jest również warunkiem powstania kultury przedsiębiorczości i innowacyjności. Jest on czynnikiem bezpośrednio i pośrednio wpływającym na rozwój gospodarczy i podnoszenie konkurencyjności obszarów wiejskich. Z kolei przyrost wartości ekonomicznych skutkuje pozytywnymi efektami społecznymi, wyrażonymi podniesieniem jakości życia. Wraz z nim pojawiają się pożądane skutki środowiskowe, związane między innymi z dbałością o walory przyrodnicze, ze wzrostem bioróżnorodności i in.

Kapitał społeczny i ludzki najbardziej efektywnie może być spożytkowany w działaniach wspólnych, wymagających współpracy. Przy czym ważne w tym procesie jest tworzenie partnerstw współpracy. Partnerstwo można definiować wielowymiarowo z punktu widzenia organizacji, celu i zakresu działalności, funkcji, procesu i innych kryteriów, co implikuje powstawanie różnych interpretacji, zarówno samej kategorii partnerstwa, jak i jej przejawów (Karwowski 2006). Problem jednoznacznego zdefiniowania pojęcia partnerstwa wynika także z faktu, iż termin ten jest powiązany z kategoriami pokrewnymi, jak kooperacja, współpraca, partycypacja, współdziałanie czy integracja (Słodowa-Helpa 2006). Ogólnie można przyjąć, że jest to współdziałanie w czymś, jako związek o charakterze funkcjonalnym, trwałym, współzależnym i autonomicznym. Program Leader wdrażany jest poprzez działalność lokalnych grup działania (LGD), które są partnerskimi organizacjami społecznymi działającymi na rzecz rozwoju obszarów wiejskich.

W 1992 roku, podczas konferencji Organizacji Narodów Zjednoczonych poświęconej sprawom środowiska i rozwoju – Szczytu Ziemi w Rio – partnerska współpraca angażująca sektor publiczny, sektor gospodarczy i organizacje pozarządowe została uznana za podstawę w dążeniu do osiągnięcia rozwoju zrównoważonego na szczeblu globalnym.

Zatem można przyjąć, że kwestie rozwoju zrównoważonego bezpośrednio wiążą się ze współpracą, partnerstwem, wspólnym rozwiązywaniem problemów, czyli kwestiami związanymi również z realizacją programu Leader przez lokalne grupy działania.

Kolejne szczyty poświęcone problemom rozwoju populacji, urbanizacji, równości płci, rozwoju społecznego oraz Szczyt Ziemi w Johannesburgu w 2002 roku potwierdziły taką rolę partnerstwa.

Idea inicjatywy partnerskiej oparta jest na założeniu, że tylko szeroko rozumiana i pełna współpraca różnych sektorów może zaowocować inicjatywami rozwoju zrównoważonego, które umożliwią poszukiwanie spójnych, śmiałych i nowatorskich rozwiązań trudnych problemów. Samodzielne próby rozwiązywania problemów przez poszczególne sektory najczęściej okazują się mało efektywne lub nieskuteczne. Działając w izolacji, poszczególne

sektory często ze sobą konkurują lub powielają działania, co prowadzi do złego i nieefektywnego wykorzystania posiadanych przez nie zasobów. Takie działanie prowadzi też do powstania „kultury obwiniania innych”, opartej na przekonaniu, że za istniejące problemy, chaos i zaniedbania odpowiedzialny jest ktoś inny (**Tonnyson 2003**).

W Europie, na terenach wiejskich, na których realizuje się idea partnerstwa, widać dążenie do przyciągania kolejnych uczestników, a co za tym idzie, korzyści. Zwiększenie szansy na uzyskanie wiarygodności i społecznego poparcia w lokalnej społeczności, możliwość osiągnięcia szerszego porozumienia i zapobieżenia konfliktom, skumulowana wiedzy, umiejętności i doświadczenia, od których zależy sukces w realizacji zamierzonych celów (**Duriasz-Bulhak, Milewski 2003**).

Na poziomie rozwoju terytorialnego partnerstwo występuje pomiędzy jednostkami samorządu terytorialnego (**Karwowski 2006**), podmiotami w relacji z samorządem a partnerami społecznymi, gospodarczymi, czego przykładem są lokalne grupy działania. Związki tego typu występują pomiędzy podmiotami reprezentującymi różne sektory. LGD to „ludzie i organizacje połączenia sektora publicznego, prywatnego i społecznego, którzy angażują się w dobrowolny, przynoszący wspólne korzyści, nowatorski związek dla podjęcia wspólnych celów społecznych poprzez połączenie swoich zasobów i wiedzy” (por. **Serafin, Kazior, Jarzębska 2005**). Partnerstwo, jako metoda programowania rozwoju, niesie za sobą pewien ukryty kierunek działania partnerów, jest to wspólny cel, kierunek działania, do którego dążą w duchu współpracy i partnerstwa (**Ślodowa-Helpa 2006**). Inspiracją do budowania partnerstw typu Leader były koncepcje polityczne kształtowane przez Komisję Europejską pod koniec lat 80. XX w. a ukierunkowane w formie Inicjatywy Leader, która była wdrażana od początku lat 90. XX w. Przyświecała jej myśl, że w procesie rozwoju obszarów wiejskich priorytetem jest rozwój zrównoważony oraz wielofunkcyjny.

W kolejnych latach wdrażano te koncepcje, doskonaląc je i dostosowując do zmieniających się warunków społeczno-ekonomicznych. W okresie programowania na lata 2007-2013 Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) realizował podstawowe cele:

- dotyczące kwestii rozwoju gospodarczego, w zakresie poprawy konkurencyjności rolnictwa i leśnictwa poprzez wsparcie restrukturyzacji,
- w aspekcie społecznym dotyczące poprawy jakości życia na obszarach wiejskich oraz popierania różnicowania działalności gospodarczej,
- w odniesieniu do poprawy stanu środowiska i obszarów wiejskich poprzez wsparcie zarządzania gruntami.

Takie podejście było skutkiem dotychczasowych doświadczeń związanych z realizacją polityki rozwoju Unii Europejskiej w latach 2000 – 2006, a także analizą potrzeb obszarów wiejskich w zestawieniu z sytuacją na rynkach zewnętrznych oraz zmianami w skali globalnej. Podstawowe działania w tym zakresie objęły przede wszystkim rozwój powiązany z działalnością innowacyjną lokalnych podmiotów i instytucji, które wykazywać powinny zdolność do wdrażania nowych rozwiązań i innowacji.

Cele ogólne, tak pojmowanego rozwoju lokalnego, przełożono na konkretne zapisy i wymogi tego programu. Zgodnie z założeniami Rozporządzenia 1698/2005 (Dz. Urz. UE L 277, z 21.10.2005) cztery osie priorytetowe wsparcia obszarów wiejskich UE (Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2007 r.) objęły swym zasięgiem podstawowe komponenty składające się na rozwój zrównoważony obszarów wiejskich, czyli:

- Gospodarkę, w zakresie poprawy konkurencyjności sektora rolnego i leśnego (oś 1).
- Środowisko, w odniesieniu do poprawy stanu środowiska naturalnego i obszarów wiejskich (oś 2).
- Kwestie społeczne, gdzie celem było podnoszenie jakości życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej (oś 3).

Udział lokalnych grup działania w rozwoju na poziomie lokalnym polega na współuczestnictwie w działaniach na rzecz rozwoju mieszkańców, przedsiębiorców, podmiotów i organizacji społecznych, samorządów. Celem tej współpracy jest identyfikowanie i rozwiązywanie lokalnych problemów oraz podnoszenie jakości życia. W działaniach tych wykorzystuje się posiadane zasoby lokalne (zarówno ludzkie, jak i materialne), specyficzne atuty społeczności lokalnej, która potrafi zmobilizować wszystkich do wspólnego działania na rzecz rozwoju regionu. Powstają różne pomysły rozwiązywania lokalnych problemów, nie tylko z punktu widzenia inwestorów, czy przedsiębiorstw działających na danym terenie, ale przede wszystkim aktywnych mieszkańców, a także oddolnych inicjatyw, które najlepiej zaspokajają potrzeby społeczności lokalnej. Współpraca na poziomie lokalnym wyraźnie ułatwia, obok pozytywnych efektów społeczno-gospodarczych (w zakresie podnoszenia atrakcyjności regionu, budowania pozytywnego wizerunku, łagodzenia konfliktów związanych z rozwojem, prowadzenia wspólnych działań marketingowych, informacji i promocji, tworzenia korzystnego klimatu dla napływu inwestycji, stymulowania rozwoju infrastruktury technicznej) również bardziej efektywną ochronę walorów środowiska naturalnego (Januszewska 2006).

Program Leader (Oś 4 Leader) miał na celu wzmocnienie inicjatyw oddolnych, wymianę najlepszych praktyk i aktywizację społeczności obszarów wiejskich. Zakres realizacji powinien głównie bazować na działaniach zdefiniowanych w ramach poszczególnych 3 osi

priorytetowych. Oś Leader realizowała działania obejmujące (1) tworzenie i realizację Lokalnych Strategii Rozwoju, skierowanych na poprawę jakości życia oraz różnicowanie działalności na obszarach wiejskich; (2) współpracę międzyregionalną i międzynarodową, (3) nabywanie umiejętności, aktywizację i koszty bieżące lokalnych grup działania.

W takim kształcie zakres programu Leader stanowił narzędzie utrwalania rozwoju zrównoważonego w obszarach wiejskich. Najważniejsze kierunki rozwoju uwidocznione były w ramach Działania 1. Lokalne Strategie Rozwoju - poprawa jakości życia oraz różnicowanie działalności na obszarach wiejskich (Kod działania 4.1.3.0), którego podstawy prawne stanowią: art. 61-64 Rozporządzenia Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) (Dz. Urz. UE L 277, str. 1 z 21.10.2005). Wyznaczone cele dotyczyły projektów kwalifikujących się do udzielenia pomocy w ramach działań osi 3 - Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej oraz innych projektów, niekwalifikujących się do wsparcia w ramach działań tej osi, tj. poprawy jakości życia i/lub większego zróżnicowania działalności gospodarczej na obszarze aktywności lokalnej grupy działania. Zakres aktywności lokalnych grup działania obejmował w tym przypadku przede wszystkim kwestie społeczne i gospodarcze, w mniejszym zakresie nacisk położony został na komponent środowiskowy.

W Działaniu 2. dotyczącym współpracy międzyregionalnej i międzynarodowej objęto pomocą projekty, których tematyka nie nawiązywała bezpośrednio do idei rozwoju zrównoważonego. Podstawę prawną stanowi art. 65 Rozporządzenia Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) (Dz. Urz. UE L 277, str. 1 z 21.10.2005).

Działanie 3. w zakresie nabywania umiejętności, aktywizacji i kosztów bieżących lokalnych grup działania (art. 63 rozporządzenia Rady (WE) nr 1698/2005 z dnia 20 września 2005 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) (Dz. Urz. UE L 277, str. 1 z 21.10.2005), bezpośrednio wpisywało się w komponent społeczny, jednocześnie pośrednio wspierało rozwój gospodarczy. W ramach działania udzielana była pomoc, obejmująca doskonalenie zawodowe osób biorących udział w przygotowywaniu lub wdrażaniu lokalnej strategii rozwoju oraz prowadzenie na obszarze działania lokalnej grupy działania, inicjatyw aktywizujących w celu zaangażowania społeczności lokalnej w rozwój obszaru. Nie uwypuklono działań na rzecz zachowania i ochrony środowiska przyrodniczego.

Tak naznaczony, w mijającym okresie programowania polityki Unii Europejskiej, kształt programu Leader w przyszłości, może mieć korzystne i dalekosiężne skutki dla rozwoju zrównoważonego obszarów wiejskich. Program Leader preferuje w tym zakresie nowe rozwiązania i pomysły oraz innowacyjne metody działania, wspierające rozwój i przyczyniające się do pozytywnych zmian na obszarach wiejskich. Działania te mogą obejmować również proces zmian mentalności, wspierania transferu technologii, dostosowania ram administracyjnych i finansowych, intensyfikacji sieci współpracy, badań naukowych i doświadczeń, poszukiwania zgodności, czy wreszcie ściślejszej integracji prywatnych podmiotów gospodarczych i jednostek publicznych. Wdrażanie projektów współpracy, wymiana doświadczeń i obieg informacji oraz upowszechnianie i transfer innowacji, zarówno w skali kraju, jak i na szczeblu międzynarodowym, sprzyjać ma sieci powiązań wpływających na przełamywanie izolacji lokalnych grup działania, a co za tym idzie, obszarów wiejskich.

Na tym tle rodzi się potrzeba podsumowania dotychczasowych działań w programie Leader. Niezbędne są badania i analizy skutków funkcjonowania lokalnych grup działania. Zwłaszcza interesujące są kwestie wpływu tych grup i programu Leader na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich.

5. Wyniki badań ankietowych i dobre praktyki w programie Leader

5.1. Wyniki badań ankietowych przedstawicieli lokalnych grup działania

Głównym zamierzeniem przeprowadzenia badań ankietowych było zaprezentowanie opinii przedstawicieli LGD działających w Polsce, na temat kierunków realizacji programu Leader, w kontekście jego potencjału w promowaniu zasad i działań zrównoważonego rozwoju. Wyniki badań stały się podstawą oceny efektów funkcjonowania LGD oraz oszacowania kierunków wdrażania programu w perspektywie finansowej na lata 2014-2020²⁶. W pierwszym etapie, tej części analizy, dokonano charakterystyki zarządu lokalnych grup działania. Następnie przedstawiono hierarchę czynników oraz barier rozwoju lokalnego powstałą na bazie ocen przedstawicieli lokalnych grup działania. W drugim etapie uzyskano wyniki jakościowe, dotyczące oceny, ze strony przedstawicieli lokalnych grup działania, inicjatyw podjętych w programie Leader. Elementem badań była także konfrontacja wybranych opinii reprezentantów lokalnych grup działania oraz ankietowanych potencjalnych beneficjentów programu Leader, przedstawiona w podrozdziale 5.2.

Na podstawie opinii reprezentantów lokalnych grup działania podjęto próbę oceny oczekiwań, co do dalszego wdrażania programu Leader. Uzyskano także opinie na temat doradztwa realizowanego przez LGD, w zakresie możliwości uzyskania dofinansowania oraz przygotowywania wniosków o dofinansowanie z programu Leader.

Wyniki badań mogą stanowić wskazówki dla przedstawicieli lokalnych grup działania w zakresie ukierunkowania działalności tak, aby w większym stopniu aktywizować mieszkańców obszarów wiejskich.

5.1.1. Opinie przedstawicieli LGD na temat wdrażania i przyszłości programu Leader

Lokalne grupy działania funkcjonują jako partnerstwa mieszkańców, różnych podmiotów i instytucji, które podejmują współpracę w obszarach wiejskich, często zarządzają wielomilionowymi budżetami i realizują szereg projektów, finansowanych z różnych źródeł, zarówno krajowych, jak i zagranicznych. Z tego punktu widzenia ważne jest określenie podsta-

²⁶ Kwestionariusz ankietowy został przesłany pocztą elektroniczną do wszystkich biur lokalnych grup działania w Polsce. W analizie wykorzystano odpowiedzi z 98 ankiet.

wowych parametrów związanych z zarządzaniem tymi organizacjami. Analizując struktury zarządów LGD można stwierdzić, że obok prezesa, w zarządzie pracuje najczęściej 2-3 zastępców. Są to osoby w wieku produkcyjnym (średnio mający 50 lat), w większości posiadający wykształcenie wyższe, rzadziej średnie (tabela 7). Ponad 60,3% prezesów zatrudnionych jest w LGD na pełen etat. W pozostałych grupach pracują oni w niepełnym wymiarze godzin (6,3%), na umowę cywilno-prawną (9,5%) lub zatrudnieni są w innej formie (23,8%) (tabela 8).

Tabela 8. Dane charakteryzujące prezesów LGD

Płeć (%)		Średni wiek	Wykształcenie (%)					
Kobieta	Mężczyzna		Wyższe mgr	Wyższe/licencjackie/inżynierskie	Średnie	Zasadnicze zawodowe	Gimnazjalne	Podstawowe
49,0	51,0	50,2	84,6	4,6	10,8	0	0	0

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Tabela 9. Forma zatrudnienia prezesów w LGD (%)

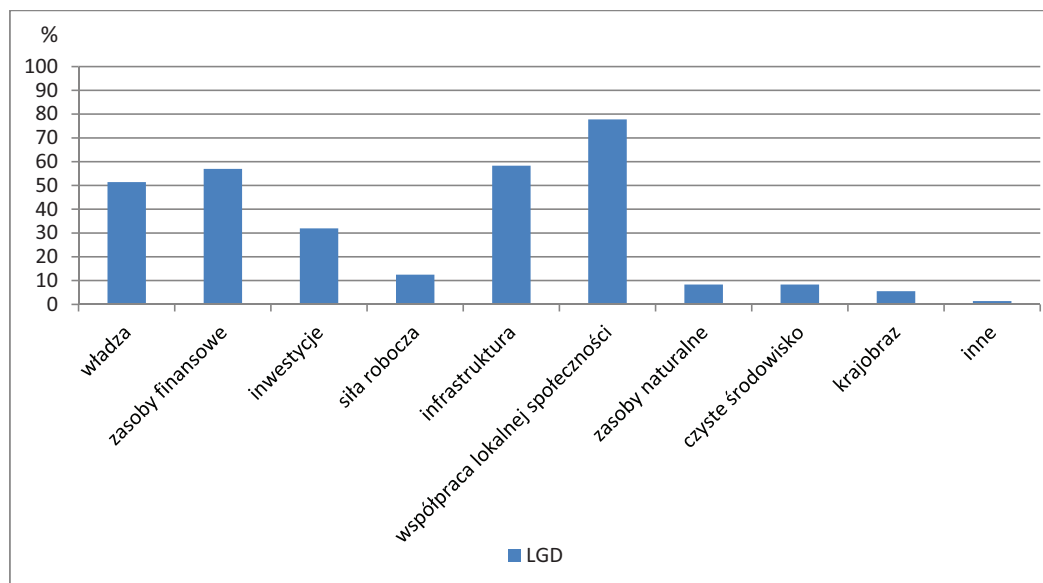
Pełen etat	Niepełen etat	Umowa cywilno-prawną	Inna forma zatrudnienia.
60,3	6,3	9,5	23,8

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Można przyjąć, że lokalne grupy działania są w większości reprezentowane przez osoby dobrze wykształcone, z doświadczeniem zawodowym pozwalającym na refleksyjne i krytyczne ocenianie sytuacji społeczno-gospodarczej oraz efektów realizowanych działań. Przedstawiciele lokalnych grup działania za podstawowy czynnik rozwoju lokalnego uznali współpracę lokalnej społeczności w podejmowanych działaniach. Wynikać z tego może, że osoby te wyraźnie identyfikują rozwój terytorialny z koncepcją rozwoju, którą wdraża program Leader. Na ten czynnik wskazało aż 78% respondentów (rysunek 5).²⁷ Relatywnie wysoko oceniono również znaczenie infrastruktury technicznej, ekonomicznej i społecznej. niewiele osób wskazało na czynniki środowiskowe. Na kolejnych miejscach, w hierarchii czynników wpływających na rozwój lokalny, znalazły się: dostęp do zasobów finansowych oraz sposób sprawowania władzy w gminie.

²⁷ Ponieważ pytanie było wielokrotnego wyboru, wyniki przedstawiono w stosunku do liczby respondentów.

**Rysunek 5. Czynniki wpływające na rozwój w gminie w opiniach przedstawicieli LGD
(% w stosunku do liczby respondentów)**

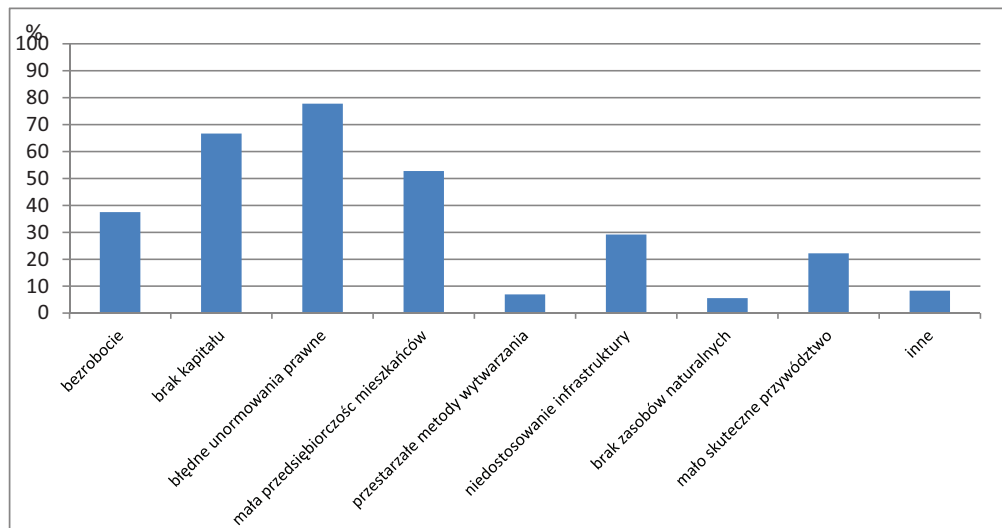

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Przedstawiciele lokalnych grup działania, za podstawową barierę rozwoju obszaru, na którym funkcjonują, uznali błędne unormowania prawno-administracyjne (rysunek 6). Tę cechę wskazało aż 78% respondentów z badanej grupy LGD. Problem ten jest znany i poruszany w literaturze naukowej, gdzie zwraca się uwagę na niską stabilność systemu prawnego, nadmiar regulacji prawnych, niestabilność i niespójność prawa oraz brak przejrzystości systemu prawnego, jako czynniki sprzyjające dysfunkcyjnym zjawiskom w państwie i powodujące delegitymizację porządku prawnego (Piotrowski 2010). Wyniki badań ankietowych wskazują, że respondenci oczekują zmian w kierunku ułatwienia działalności pod względem instytucjonalno-formalnym.

Kolejną, wskazywaną barierą, był niedostatek kapitału (67% respondentów) oraz niewystarczająca przedsiębiorczość mieszkańców gminy (53%).

**Rysunek 6. Bariery rozwoju lokalnego w gminie w opiniach przedstawicieli LGD
(% w stosunku do liczby respondentów)**

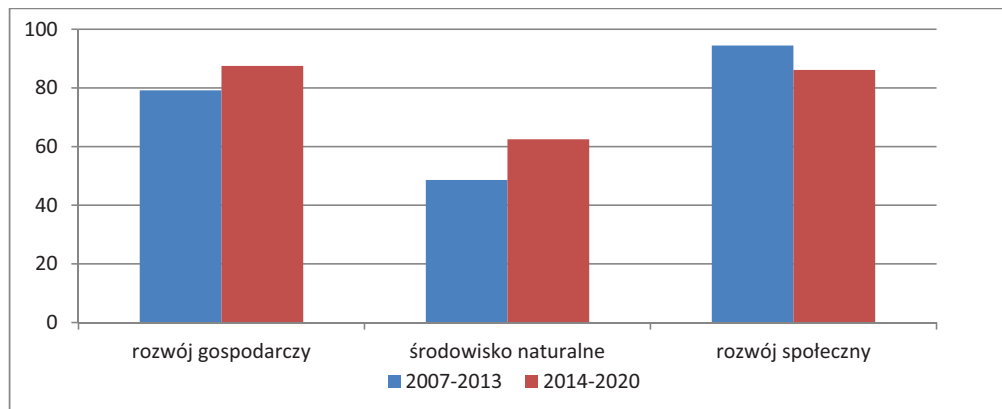

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Z przedstawionego zestawienia czynników oraz barier rozwoju lokalnego wynika, że obszary wiejskie, w opinii reprezentantów LGD, wymagają większego dostępu do zasobów finansowych, polepszenia stanu infrastruktury oraz pobudzania lokalnych społeczności w kierunku zwiększenia przedsiębiorczości i współpracy lokalnych partnerów w podejmowanych działaniach. Czynniki te należą do wpływających na rozwój ekonomiczny i społeczny obszarów wiejskich.

Na rysunku 7 przedstawiono kierunki działań lokalnych grup działania w latach 2007-2013 oraz planowane na lata 2014-2020. W odniesieniu do pozostałych komponentów zrównoważonego rozwoju, w latach 2007-2013 najczęściej podjętych inicjatyw dotyczyło rozwoju społecznego, następnie gospodarczego i dopiero na trzeciej pozycji ochrony środowiska naturalnego. Podobna struktura wsparcia ma być utrzymana w latach 2014-2020, z tym, że powinno nieco wzrosnąć znaczenie rozwoju gospodarczego i ochrony środowiska. Można tę sytuację interpretować w ten sposób, że jest to efekt większego zrozumienia przez reprezentantów LGD priorytetowych kierunków rozwoju, których źródłem są polityki wspólnotowe, jako skutek zebranych doświadczeń. Jednocześnie wzrasta przekonanie wśród decydentów LGD, że rozwój terytorialny nie może pomijać żadnego z komponentów rozwoju zrównoważonego.

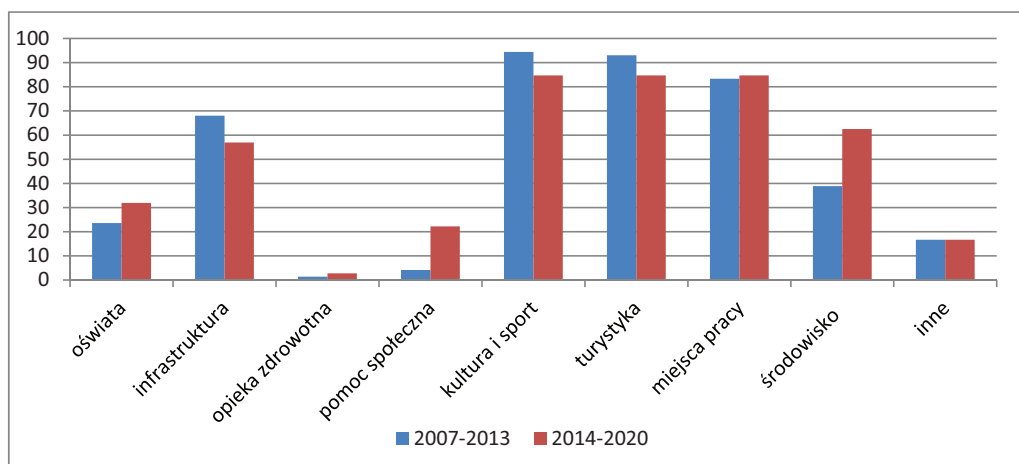
**Rysunek 7. Kierunki działalności lokalnych grup działania
(% w stosunku do liczby respondentów)**

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Wśród konkretnych kierunków wsparcia, realizowanego ze środków programu Leader za pośrednictwem lokalnych grup działania w latach 2007-2013, dominowały przede wszystkim turystyka i rekreacja (kultura i sport), a w dalszej kolejności, tworzenie miejsc pracy oraz rozwój infrastruktury (rysunek 8). Również w perspektywie 2014-2020 przedstawiciele LGD deklarowali potrzebę wspierania turystyki i rekreacji. Można też zauważyć, że znacząco wzrasta zainteresowanie inicjatywami w zakresie ochrony i zachowania środowiska przyrodniczego. Większe znaczenie ma mieć także wsparcie projektów związanych z pomocą społeczną.

**Rysunek 8. Kierunki inwestycji podejmowanych przez lokalne grupy działania
(% w stosunku do liczby respondentów)**

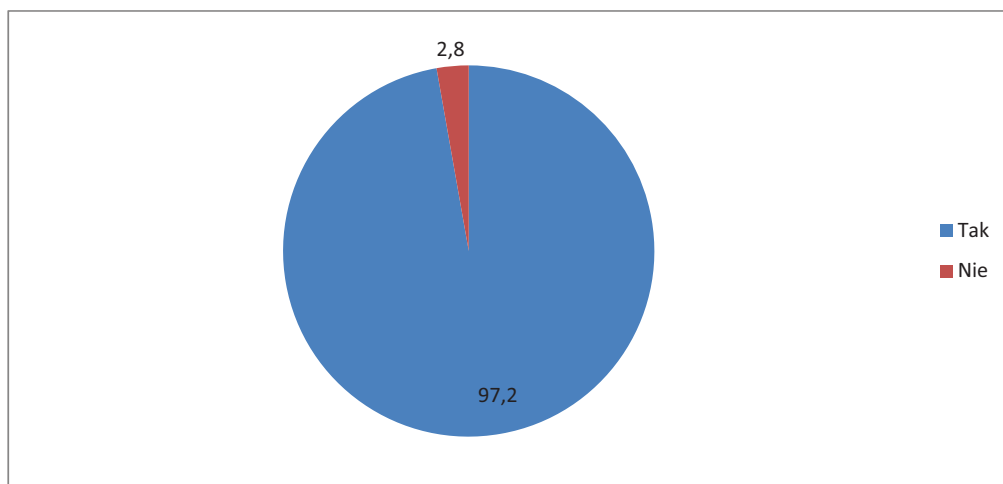

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Ważnym zagadnieniem, analizowanym na podstawie wyników badań ankietowych, były kwestie rozwoju zrównoważonego. Prawie wszyscy respondenci (97,2%) ocenili, że program Leader ma istotny wpływ na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich (rysunek 9). Oceny w tym zakresie nie pokrywają się jednak w pełni z kierunkami, które według deklaracji reprezentantów LGD były i będą wspierane przez program Leader. Chodzi tutaj o relatywnie niski udział działań na rzecz ochrony środowiska (rysunek 7). Można przyjąć, że ten ważny element rozwoju zrównoważonego jest mniej akcentowany przez przedstawicieli LGD, pojawiają się jednak przykłady możliwości realizacji projektów uwzględniających ten komponent (patrz rozdział 5.3).

Działania związane z wdrażaniem zrównoważonego rozwoju są istotnie powiązane z problematyką jakości życia. Wynika to z faktu, że przyczyniają się do zaspokojenia podstawowych potrzeb ludzkich.

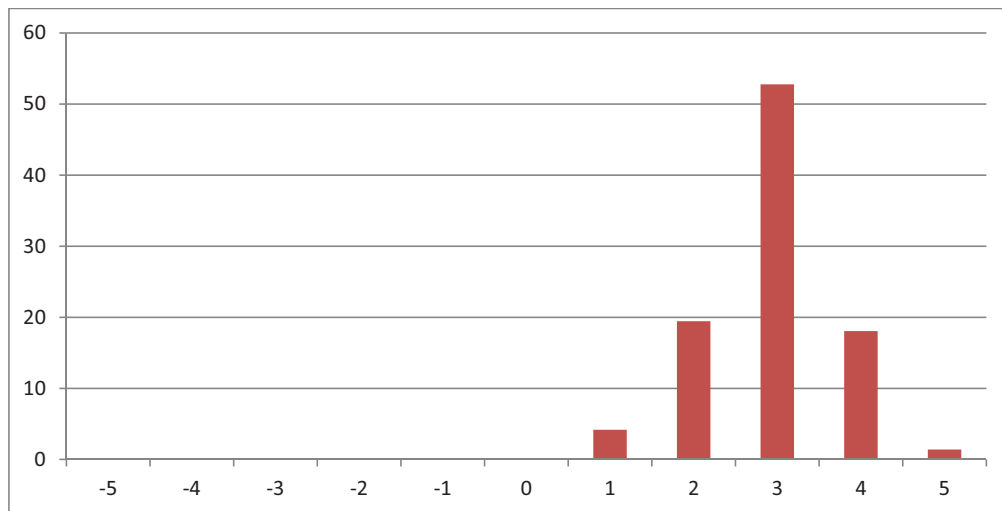
Rysunek 9. Czy program Leader przyczynia się do rozwoju zrównoważonego obszaru wdrażania LSR (%)?

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych $n=98$.

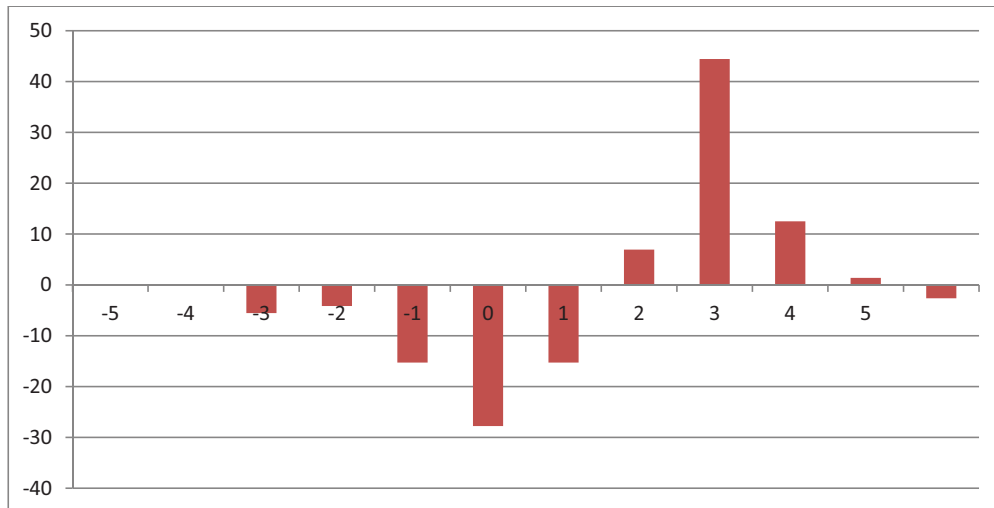
Większość ankietowanych pozytywnie oceniła jakość życia na terenie działania LGD (rysunek 10). Najwięcej z nich, ponad 70% określiło ten poziom na 3 i więcej (w skali od -5 do +5). Przedstawiciele LGD wskazywali, że subiektywnie oceniana jakość życia wzrosła w okresie 2009-2014 (rysunek 11).

**Rysunek 10. Jakość życia na terenie LGD w roku 2014
(% odpowiedzi)**

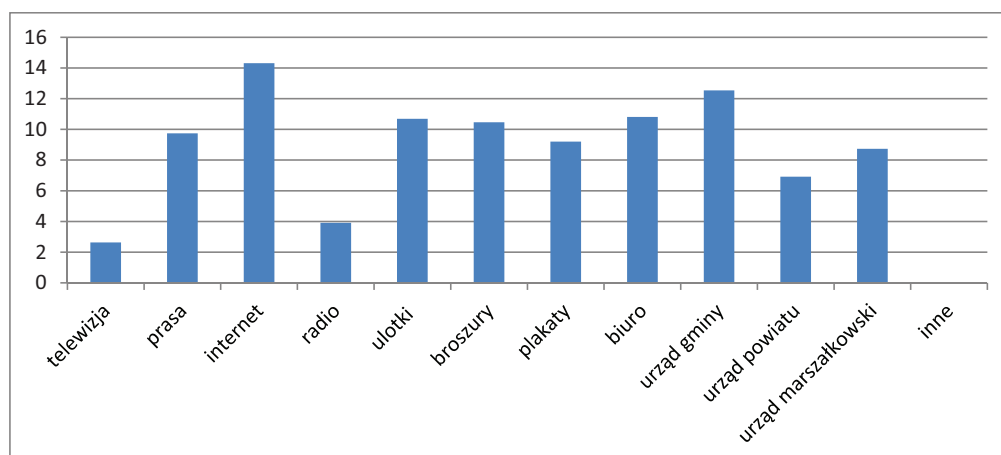
Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

**Rysunek 11. Porównanie jakości życia na terenie LGD w roku 2014 i 2009
(% odpowiedzi)**

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

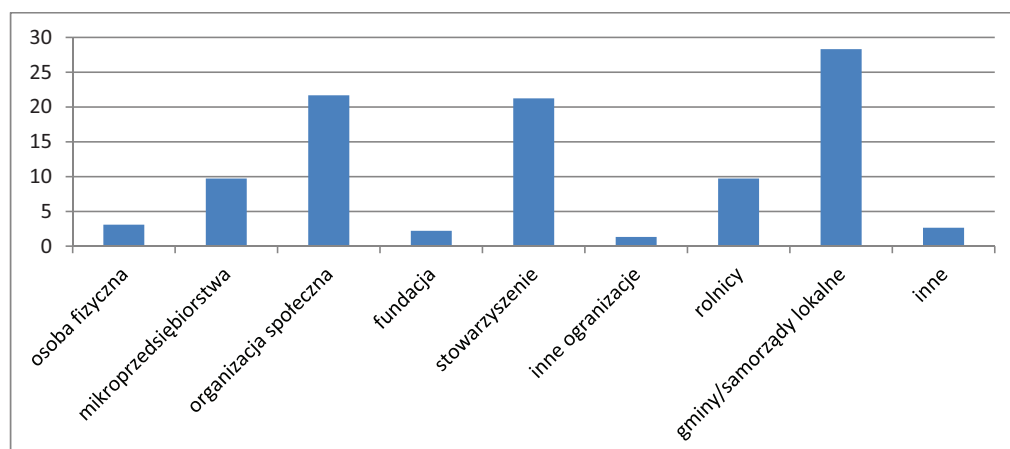
Rysunek 12. Najczęściej stosowane formy promocji LGD i programu Leader (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Analizując strategie promocji LGD należy wskazać, że najczęściej stosowaną formą upowszechniania informacji o LGD i programu Leader jest Internet (ponad 14% wskazań), a dalszej kolejności urzędy: powiatowe, gminne i marszałkowskie (7-12%). Do innych form promocji stosowanych przez LGD zaliczyć można: prasę, ulotki, czy plakaty (rysunek 12). Najmniej wykorzystywanym nośnikiem rozpowszechniania informacji były media: audycje telewizyjne (2%) i radiowe (4%), co wiązać należy z ograniczonymi możliwościami finansowymi LGD w wykorzystaniu tych form.

Rysunek 13. Grupa beneficjentów wykazujących się aktywnością w pozyskiwaniu środków z programu Leader w ocenie przedstawicieli LGD (%)

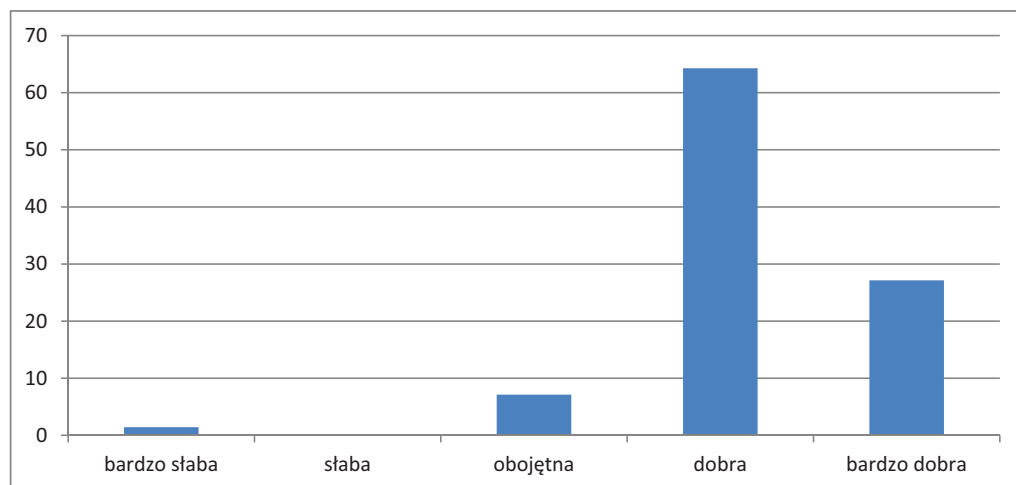

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Wśród potencjalnych beneficjentów, którzy aktywnie pozyskiwali środki finansowe z programu Leader, wskazać należy przede wszystkim samorządy lokalne – ok. 27-28% wskazań, organizacje społeczne – ponad 20% i stowarzyszenia – też ponad 20% (rysunek 13).

Z kolei najmniejsze zainteresowanie pozyskiwaniem wsparcia wykazywały osoby fizyczne, rolnicy i mikroprzedsiębiorcy oraz fundacje (od 2% do 10%).

Rysunek 14. Ocena działalności lokalnych grup działania przez przedstawicieli LGD

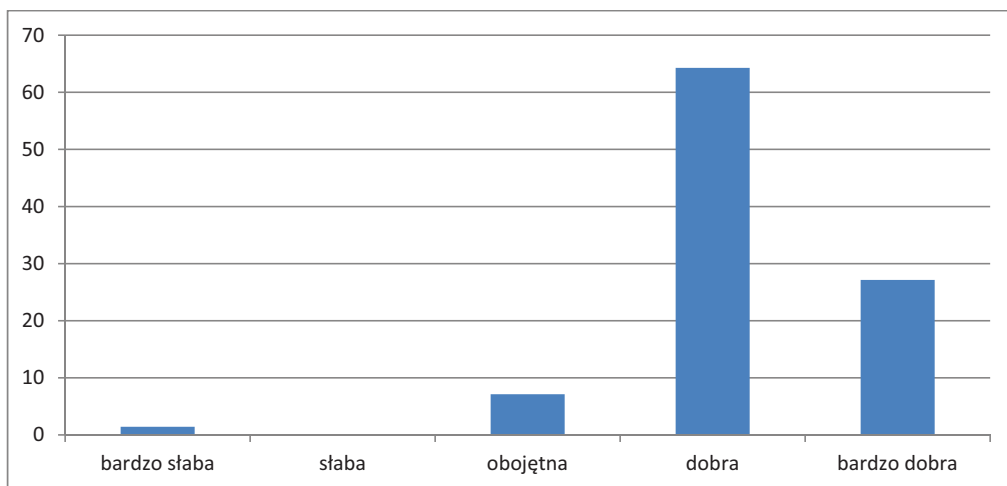

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Respondenci byli proszeni także o oszacowanie jak mieszkańcy obszarów wiejskich oceniają działalność LGD. Wyniki badań wykazują, że przedstawiciele LGD mają dość wysoką samoocenę. Ponad 64% z nich było zdania, że potencjalni beneficjenci ocenią ich działalność, jako dobrą, a 27% jako bardzo dobrą (rysunek 14).

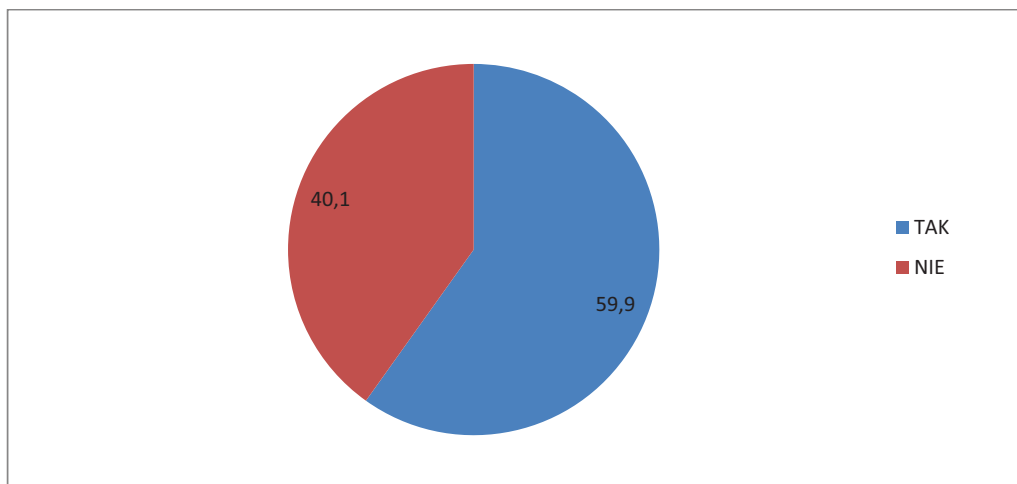
Inne formy aktywności oceniane przez respondentów obejmowały prowadzone przez LGD doradztwo dla potencjalnych beneficjentów, dotyczące możliwości uzyskania dofinansowania oraz udzielanie pomocy przy wypełnianiu wniosków. Ocena przedstawicieli lokalnych grup działania w tym zakresie wskazuje, że działalność doradcza, którą prowadzą jest na wysokim poziomie. Świadczą o tym wskazania w ankiecie oceniające tę aktywność w ponad 60% jako dobrą lub bardzo dobrą, blisko 30% (rysunek 15).

Rysunek 15. Ocena jakości udzielanego doradztwa w zakresie pozyskiwania wsparcia z programu Leader przez przedstawicieli LGD (%).

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Rysunek 16. Szacunki LGD na temat znajomości programu Leader (%)

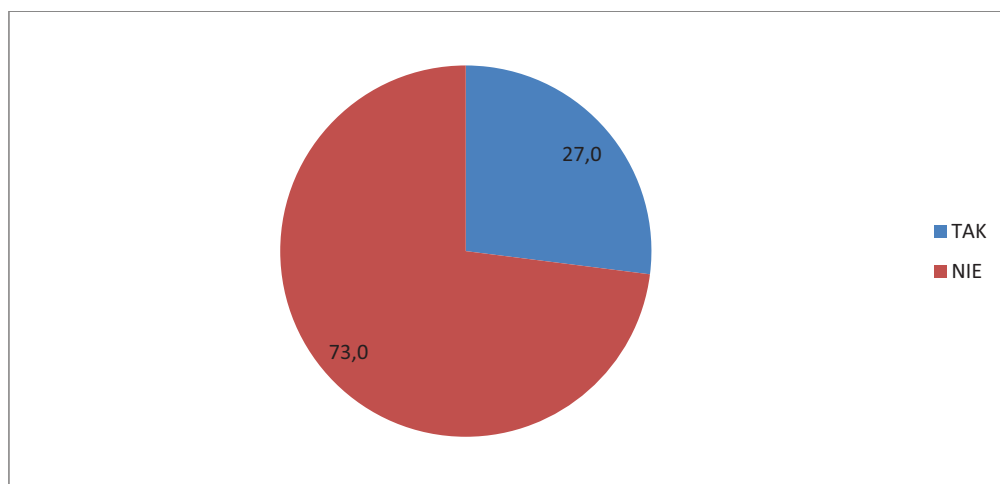

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Ankietowani przedstawiciele lokalnych grup działania oszacowali, że o programie Leader lub ich działalności słyszało około 60% respondentów. Problemem reprezentantów LGD jest dotarcie z informacją o swoim istnieniu i działaniu do pozostałych mieszkańców, w tym rolników i mikroprzedsiębiorców i innych osób fizycznych.

O aktywności LGD można również mówić w kontekście współpracy tych jednostek ze sferą badawczo-rozwojową (wyższymi uczelniami, instytutami badawczymi).

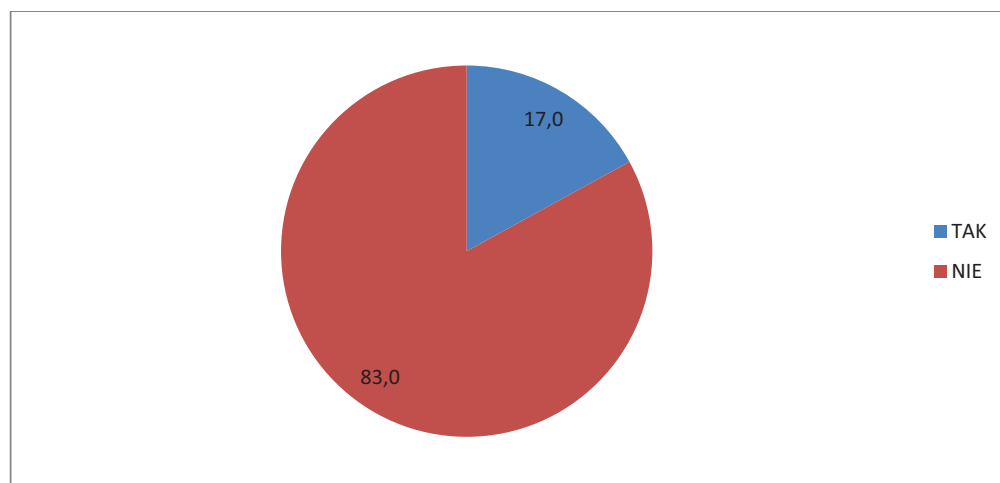
Rysunek 17. Współpraca LGD z jednostkami ze sfery B+R (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Z jednostkami ze sfery badawczo-rozwojowej współpracowało 27% LGD (rysunek 17). Najczęściej były to wykłady, porady, spotkania, ekspertyzy, ale również imprezy integracyjne, rekreacyjne, albo użyczenie sali bądź auli.

Rysunek 18. Czy LGD pozyskuje środki poza programem Leader ? (%)

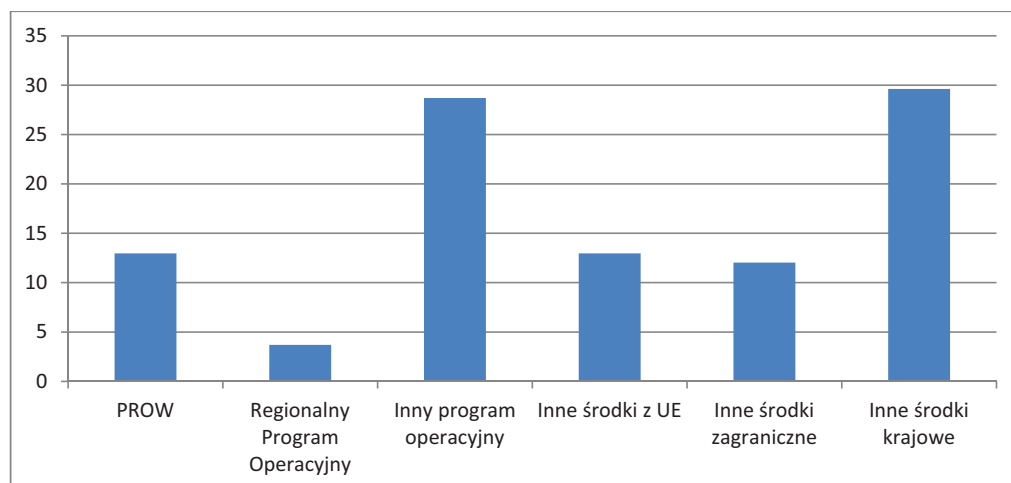

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Wyniki badań wykazują, że większość LGD funkcjonuje wyłącznie w oparciu o środki z programu Leader (83%), choć można zidentyfikować grupy aktywne (17%) pozyskujące środki finansowe również z innych źródeł (rysunek 18). Dotyczy to głównie dodatkowych

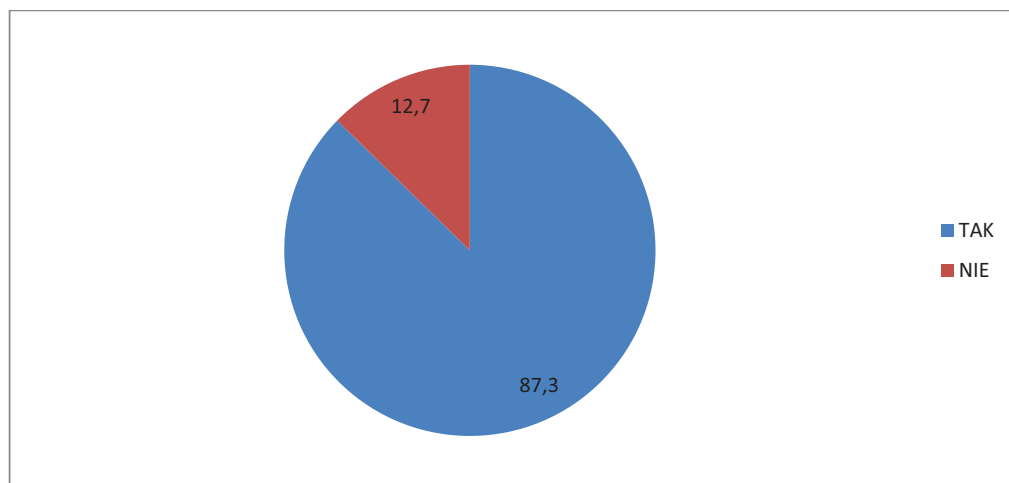
środków finansowych, pozyskiwanych z programów operacyjnych (ponad 30% wśród tej grupy LGD) i środków krajowych (ok. 30% wskazań na te źródła wsparcia) (rysunek 19). Wśród nich z regionalnych programów operacyjnych korzystało jedynie niecałe 4% partnerstw. Przedstawiciele LGD wymieniali także inne środki z Unii Europejskiej (ok. 12%) i inne zagraniczne (12%). Zastanawiające jest, że w odpowiedziach ankietowani często wskazywali na PROW (ok. 13%), jako źródło finansowania ich działalności (poza programem Leader, czyli osią IV programu). Świadczyć to może, że działania osi III realizowane przez LGD traktowane są jako działania wykraczające poza ustalony zakres ich funkcjonowania w ramach programu Leader (rysunek 19).

Rysunek 19. Środki finansowe LGD pozyskane poza programem Leader (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Rysunek 20. Plany LGD dotyczące złożenia wniosków o dotację w ramach programu Leader w latach 2014-2020 (%)

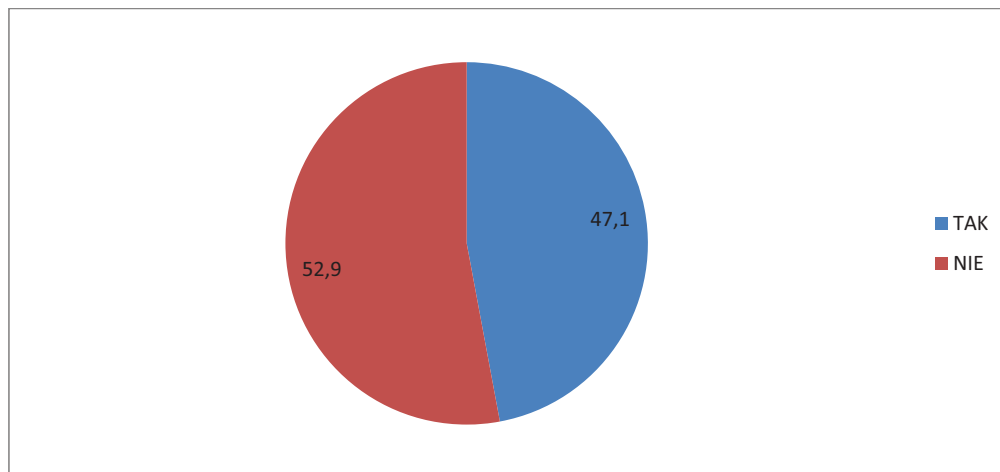

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Pogłębiona analiza wyników badań wskazuje, że większość LGD, które pozyskiwały środki spoza programu Leader, to również te, które częściej współpracują z innymi jednostkami B+R. Świadczyć to może o kształtowaniu się grup LGD, które są bardziej aktywne na tle innych partnerstw. W takim zakresie stanowią one przykład pożądanego kierunku rozwojowego lokalnych grup działania. Chodzi tu mianowicie o usamodzielnienie się partnerstw, których funkcjonowanie w przyszłości może nie być zależne od dofinansowania z programu Leader. Wnioski te prowadzą do dalszych spostrzeżeń na temat trwałości programu Leader i jego pożądanego efektów. Wydaje się, że działania prowadzone ze strony LGD, których rezultatem będzie utrwalenie ich funkcjonowania w oparciu o rozporoszone finansowanie, uwzględniające poza programem Leader również inne formy wsparcia oraz dochody własne, będzie ostatecznie wskazywać na końcowy sukces programu Leader.

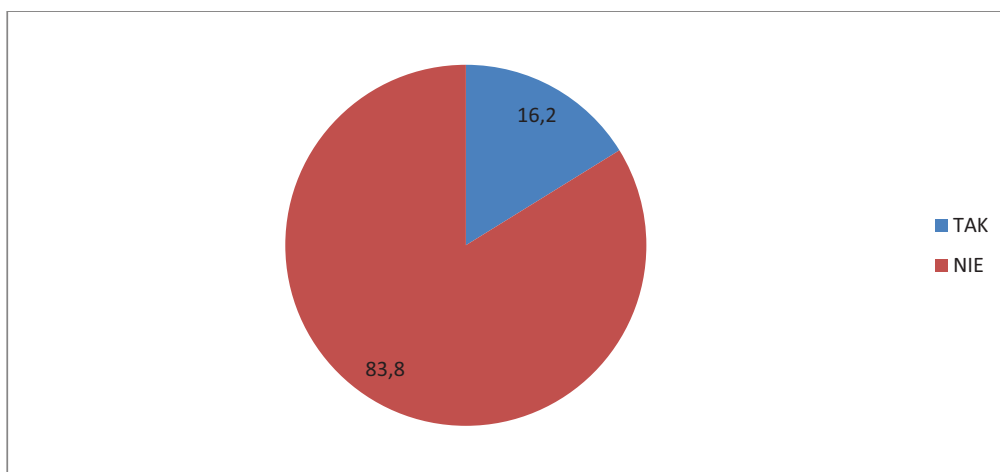
Złożenie wniosku o przyznanie pomocy finansowej w ramach programu Leader w latach 2014-2020 planuje 87% stowarzyszeń, co ilustruje rysunek 20. Jednocześnie 47,1% planuje w latach 2014-2020 rozszerzyć obszar działania na inne gminy (rysunek 21).

Rysunek 21. Czy LGD planuje w latach 2014-2020 rozszerzyć obszar działania na inne gminy?

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Rysunek 22. Czy LGD planuje w latach 2014-2020 połączyć się z inną LGD?

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n=98.

Lokalne grupy działania funkcjonują na terenie określonych gmin i tylko nieliczne (16,2%) planują połączenie się z inną LGD w latach 2014-2020 (rysunek 22).

Podsumowując można stwierdzić, że przedstawiciele lokalnych grup działania pozytywnie oceniają własną działalność oraz wdrażanie programu Leader i widzą jego istotny wpływ na zrównoważony rozwój. Podejmowane przez nich kierunki działalności w największym stopniu przyczyniają się do rozwoju społecznego i ekonomicznego, w mniejszym stopniu wspierają komponent środowiskowy.

5.2. Wyniki badań ankietowych potencjalnych beneficjentów programu Leader

Głównym celem tej części badań była ocena rozpoznawalności, postrzegania i skuteczności programu Leader wśród mieszkańców i przedstawicieli jednostek i podmiotów z terenów wiejskich, będących potencjalnymi beneficjentami programu Leader, tj. mikro-przedsiębiorstw, organizacji społecznych, samorządów lokalnych i rolników²⁸.

Analizę danych ankietowych przeprowadzono w trzech etapach. W pierwszym dokonano opisu grupy respondentów badań pod względem wybranych cech demograficznych i ekonomicznych oraz określono stopień zainteresowania badanej grupy problematyką rozwoju gminy i obszarów wiejskich.

W kolejnym etapie dokonano oceny programu Leader przez jego potencjalnych beneficjentów. Badanie przeprowadzono na wyselekcjonowanej z bazy danych grupie respondentów, którzy słyszeli o programie Leader lub działalności lokalnej grupy działania na swoim obszarze zamieszkania.

W ostatnim etapie badań dokonano porównania wybranych cech mieszkańców obszarów wiejskich, którzy słyszeli o programie Leader lub lokalnej grupie działania, z grupą tych którzy nie wiedzieli o istnieniu programu. Celem tej analizy było określenie cech charakterystycznych grupy potencjalnie zainteresowanych osób realizacją zadań programu.

W badaniach uwzględniono także powiązanie wybranych zagadnień z pytaniami ankiety skierowanej do reprezentantów lokalnych grup działania. W ten sposób dokonano konfrontacji wybranych opinii potencjalnych beneficjentów i pracowników LGD na temat wpływu programu Leader na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich.

5.2.1. Zainteresowanie respondentów problematyką rozwoju gminy

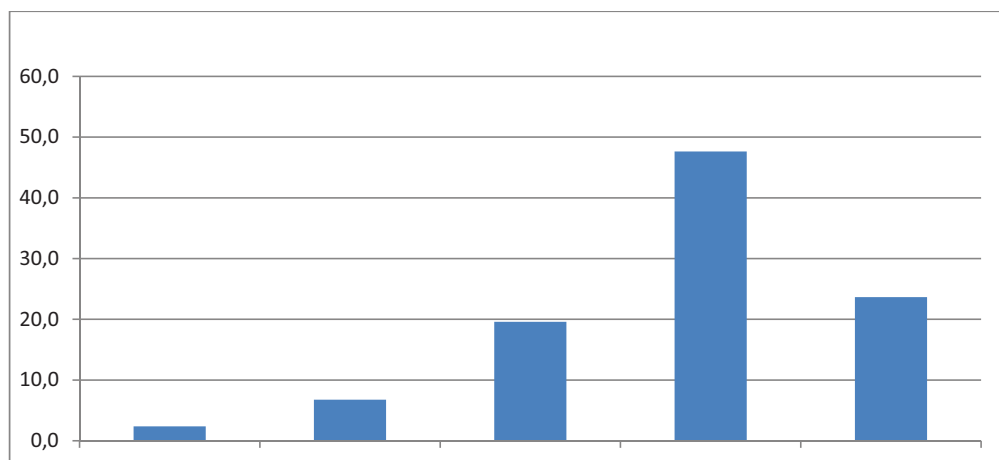
Ankietowani mieszkańcy obszarów wiejskich byli średnio w wieku 40 lat. Zdecydowana większość (90%) była w wieku produkcyjnym, z czego 65% stanowiły osoby do 45 roku życia. Respondenci charakteryzowali się wyższym, niż przeciętnie w Polsce poziomem wykształcenia. Wśród ankietowanych ponad 72% miało wykształcenie średnie i wyższe, z czego prawie połowa średnie. Według danych GUS (2014) odsetek ten dla Polski wynosi

²⁸ Ankietyzacją została objęta grupa 600 mieszkańców obszarów wiejskich z celowo wytypowanych terenów, na których funkcjonują lokalne grupy działania. Po wstępnej weryfikacji kompletności danych, analizie poddano 595 ankiet.

niespełna 49%, a dla obszarów wiejskich tylko około 35%. Z wykształceniem podstawowym było, w badanej próbie, jedynie około 5% respondentów. Analiza aktywności społeczno-zawodowej respondentów wykazała wyższe, niż średnie w kraju wskaźniki aktywności zawodowej i zatrudnienia. Wskaźnik aktywności zawodowej wynosił 80%, a około 3/4 ankietowych to osoby pracujące. Spośród grupy pracujących, ponad 57% stanowili pracownicy najemni, 23% posiadało własną firmę, a 20% gospodarstwo rolne. Około 78% respondentów określiła swoje zarobki brutto poniżej średniej krajowej, a wśród nich około 50% zarabiała w przedziale od 1680-3650 złotych miesięcznie.

Pierwsza część pytań ankiety została ukierunkowana na ocenę stopnia zainteresowania potencjalnych beneficjentów problematyką rozwoju gminy. Uznano, że wysoki stopień zainteresowania problemami rozwoju lokalnego świadczy o dużym potencjale kapitału społecznego, co powinno pozytywnie wpłynąć na możliwości wdrażania programu Leader w kolejnej perspektywie finansowej 2014-2020. Pierwsze pytanie dotyczyło oceny rozwoju gminy przez jej mieszkańców. Wyniki badania wykazały, że respondenci ocenili wysoko ten stopień. Ponad 70% ankietowanych była zadowolona z poziomu rozwoju gminy, w tym prawie 1/4 bardzo zadowolona. Około 10% negatywnie oceniła rozwój gminy, natomiast niespełna 20% nie potrafiło się wypowiedzieć, co może świadczyć o ich niewielkim zainteresowaniu tą problematyką (rysunek 23).

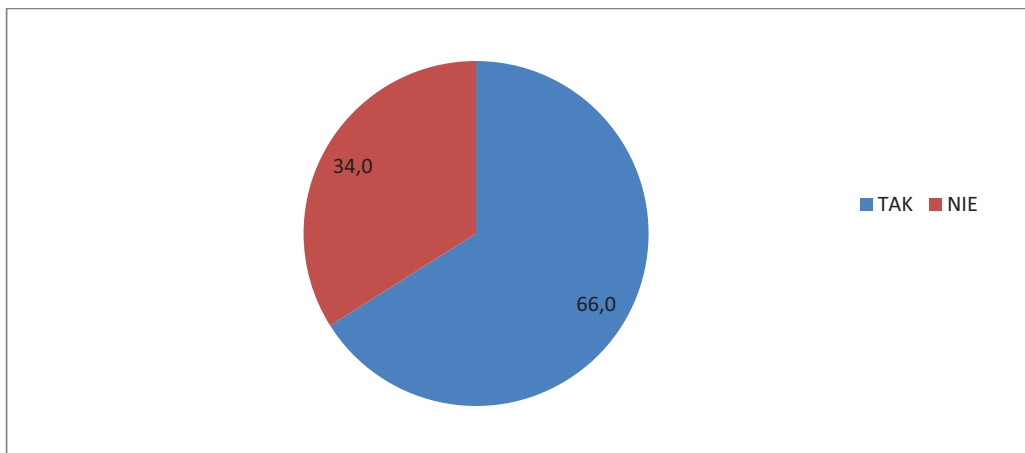
Rysunek 23. Ocena rozwoju gminy przez respondentów badań ankietowych (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

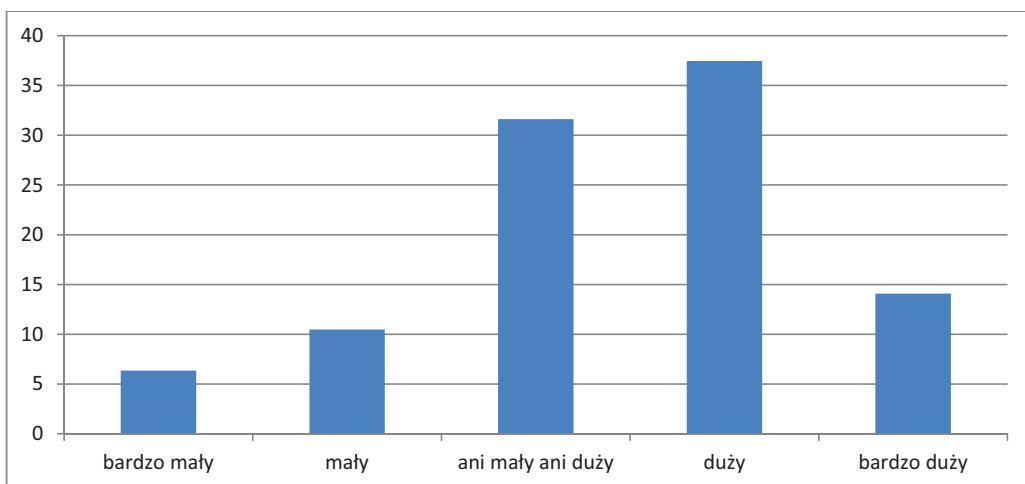
Ankietowani wykazywali natomiast średni stopień zainteresowania inwestycjami realizowanymi w gminie. Co prawda, 66% respondentów twierdziło, że słyszało o nowych inwestycjach (rysunek 24), jednak tylko około połowa z nich potrafiła wskazać konkretne wydatki. Jedynie około połowa respondentów była zadowolonych z inwestycji realizowanych w gminach. Niepokojący może być fakt, że dla około 30% respondentów inwestycje te nie miały znaczenia, a około 17% ankietowanych oceniła je nisko (rysunek 25).

Rysunek 24. Wiedza o nowych inwestycjach realizowanych na terenie gmin zamieszkałych przez respondentów (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Rysunek 25. Stopień zadowolenia respondentów z inwestycji realizowanych na terenie gminy (%)

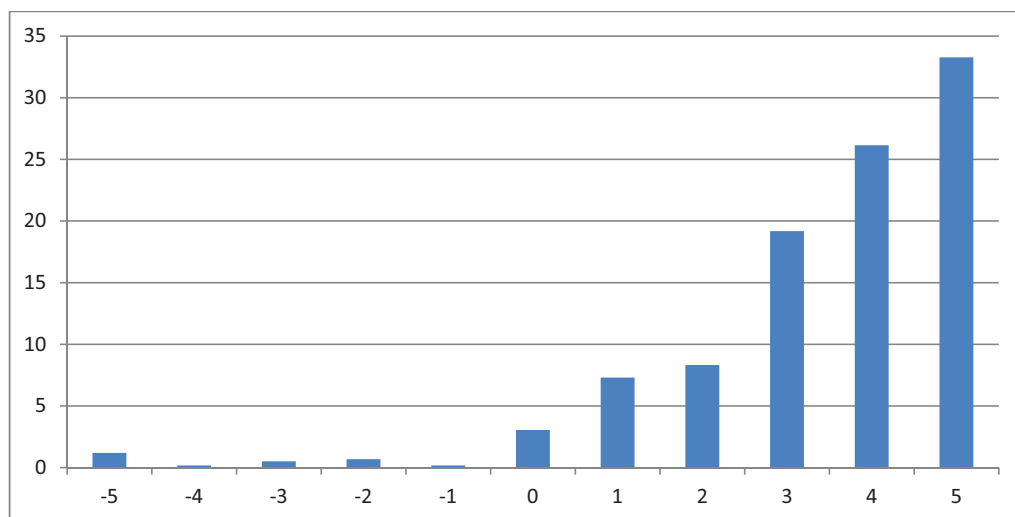

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595

Porównując rysunki 23 i 25 widać, że istnieje rozbieżność pomiędzy dość pozytywną oceną rozwoju gminy a zdecydowanie mniej optymistyczną oceną realizowanych tam inwestycji.

Wysoka ocena rozwoju gminy może być związana z dużym przywiązaniem do miejsca zamieszkania mieszkańców obszarów wiejskich. Badania wykazały, że respondenci są bardzo silnie związani z miejscem zamieszkania. Prawie 80% respondentów oceniło swoje przywiązanie na 3 i więcej, w skali od -5 do 5. Ponad 1/3 ankietowanych oceniła je najwyżej, natomiast jedynie 1% dało ocenę najniższą (rysunek 26). Aż 85% ankietowanych przyznało, że nie planuje zmiany miejsca zamieszkania.

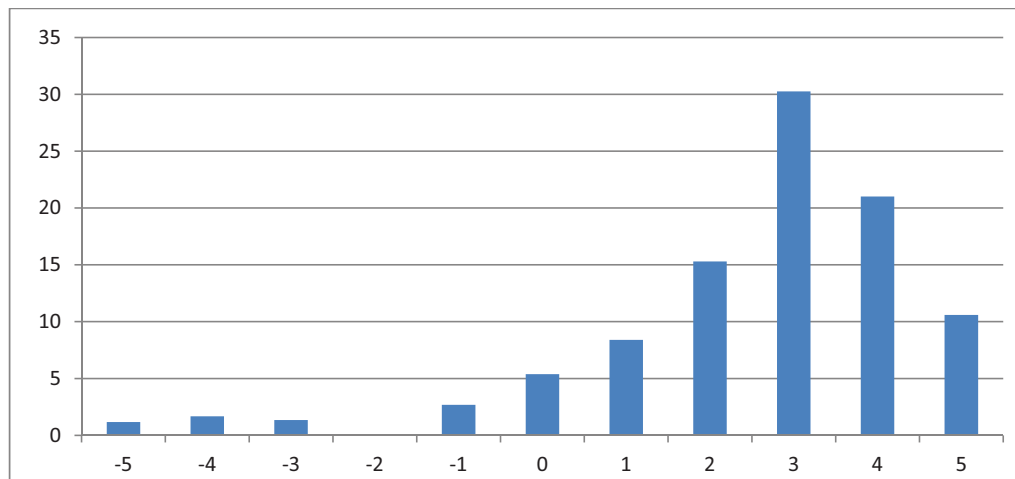
Rysunek 26. Ocena poczucia więzi z miejscem zamieszkania respondentów badań ankietowych w skali od -5 do 5 (% odpowiedzi)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Silne związanie z miejscem zamieszkania, na które ma wpływ wiele czynników nie związanych z działalnością inwestycyjną gminy, może przyczyniać się do optymistycznej oceny rozwoju lokalnego. Na uwagę zasługuje fakt, że poczucie więzi z miejscem zamieszkania jest powiązane z oceną poziomu życia w gminie. Ocenę poziomu życia respondenci określili w skali od -5 do 5 (rysunek 27). Większość ankietowanych jest zadowolona z poziomu życia w gminie. Najwięcej tj. 30% określiło ten poziom na 3, a około 20% na 4. Respondenci negatywnie oceniający poziom życia w gminie stanowią około 10%.

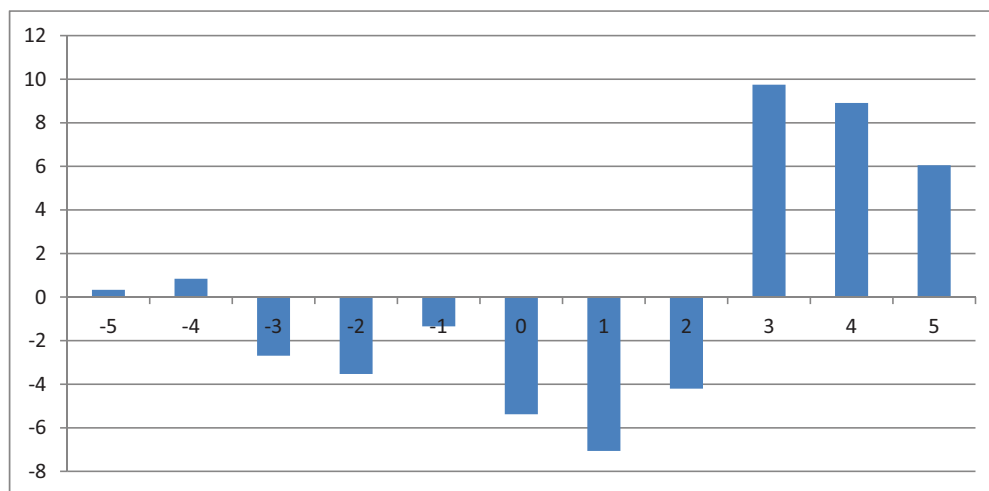
Rysunek 27. Ocena poziomu życia w gminie w 2014 roku w opiniach respondentów badań ankietowych w skali od -5 do 5 (% odpowiedzi)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Na rysunku 28 przedstawiono różnicę w ocenie poziomu życia w gminie w 2014 i 2009 roku w opiniach respondentów. Wyniki wykazują, że w badanym okresie ocena poziomu życia respondentów wzrosła. Łącznie o około 25 punktów procentowych zwiększył się odsetek respondentów oceniających poziom życia na 3 i więcej, czyli w przyjętej skali, wysoko. Bardzo nieznacznie wzrósł odsetek osób nisko oceniających poziom życia, znacznie natomiast zmniejszyła się liczba osób, które oceniają poziom życia jako średni.

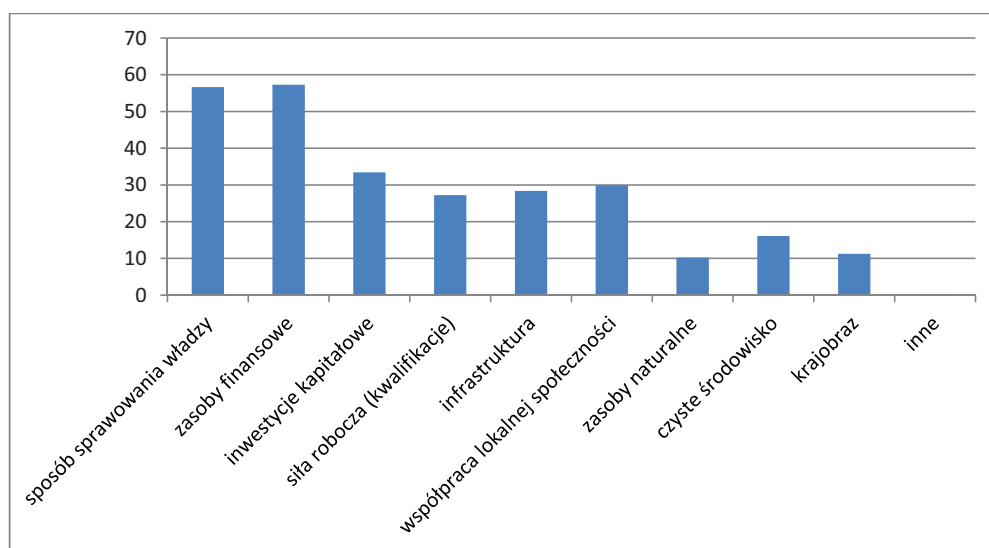
Rysunek 28. Różnica w ocenie poziomu życia w gminie w 2014 i 2009 roku w opiniach respondentów badań ankietowych w skali od -5 do 5 (% odpowiedzi)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Respondenci byli pytani o czynniki wpływające na rozwój gminy. Ponieważ mieli możliwość wskazywania kilku czynników, wyniki przedstawiono w stosunku do liczby respondentów (rysunek 29). Czynnikiem, które zdaniem ankietowanych w zasadniczy sposób wpływają na rozwój w gminie, są przede wszystkim: sposób sprawowania władzy oraz dostęp do środków finansowych. Wskazało je ponad 55% respondentów. Kolejnym, ważnym czynnikiem, były inwestycje kapitałowe. Ocena wpływu współpracy lokalnej społeczności w podejmowanych decyzjach była wyższa niż infrastruktury technicznej, ekonomicznej i społecznej oraz siły roboczej. Około 30% respondentów uznało ją za istotny czynnik rozwoju gminy, co może być „dobrym znakiem” dla wdrażania programów typu Leader. Jest to jednak odsetek znacznie niższy niż w grupie przedstawicieli lokalnych grup działania, spośród których, jak wykazano w podrozdziale 5.1.1, aż 78% wskazało współpracę lokalnej społeczności w podejmowanych decyzjach za czynnik rozwoju.

Rysunek 29. Czynniki najbardziej wpływające na rozwój gminy w opiniach respondentów badań ankietowych (% w stosunku do liczby respondentów)

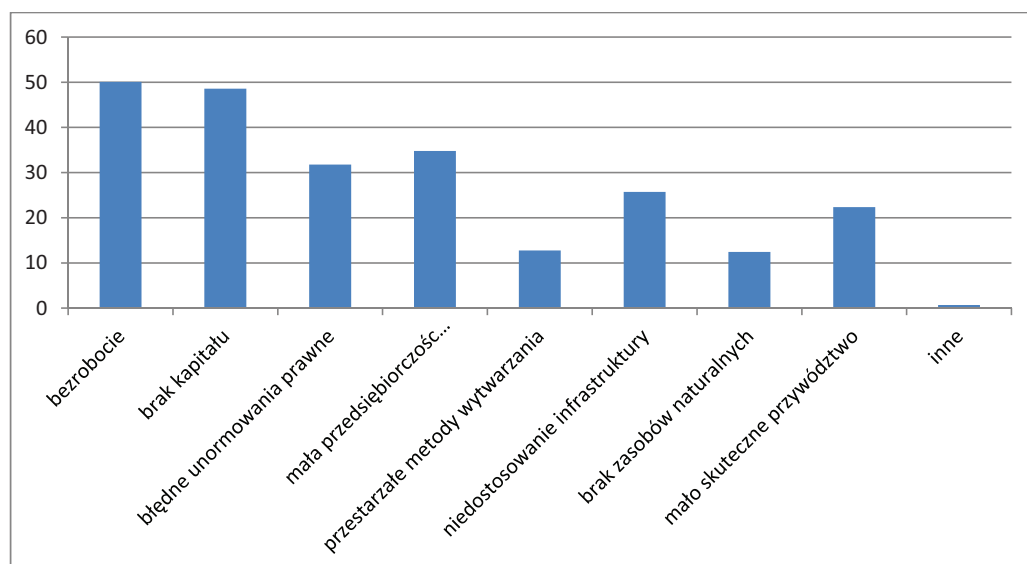
Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Wśród barier rozwoju lokalnego w gminie respondenci wskazywali przede wszystkim na brak miejsc pracy oraz brak kapitału. Te dwa czynniki zostały wskazane przez około 50% respondentów (rysunek 30). Istotną barierą rozwoju (prawie 35% respondentów), jest także niewystarczająca przedsiębiorczość mieszkańców gminy. Warto zauważyć, że czynnik ten jest częściej wymienianą barierą rozwoju niż mało skuteczne przywództwo. Taką hierarchię

odpowiedzi należy ocenić pozytywnie, ponieważ świadczy o świadomości mieszkańców obszarów wiejskich o możliwości wpływania na rozwój lokalny. Rozwój ten nie jest jedynie ukierunkowany przez władzę, lecz przede wszystkim przez mieszkańców i ich stopień przedsiębiorczości. Z analizy rysunków 29 i 30 wynika, że przedsiębiorczość mieszkańców obszarów wiejskich oraz ich współpraca w podejmowanych działaniach, powinny stanowić istotne czynniki rozwoju lokalnego.

Wskazywane przez potencjalnych beneficjentów programu bariery różnią się od tych, sygnalizowanych przez przedstawicieli lokalnych grup działania (podrozdział 5.1.1), którzy za podstawową barierę rozwoju uznali błędne unormowania prawno- administracyjne. Cechą wspólną jest natomiast to, że w obu grupach respondenci relatywnie rzadko wskazywali na mało skuteczne przywództwo, jako czynnik hamujący rozwój lokalny. Tym bardziej, że sposób sprawiania władzy w obu grupach respondentów był również wskazywany za czynnik rozwoju. Można to tłumaczyć tym, że respondenci dokonywali oceny samorządów gmin, w których mieszkają i jak należy sądzić, w ich ocenie władza sprawowana jest tam dobrze.

Rysunek 30. Bariery rozwoju lokalnego w gminie w opiniach respondentów badań ankietowych (% w stosunku do liczby respondentów)

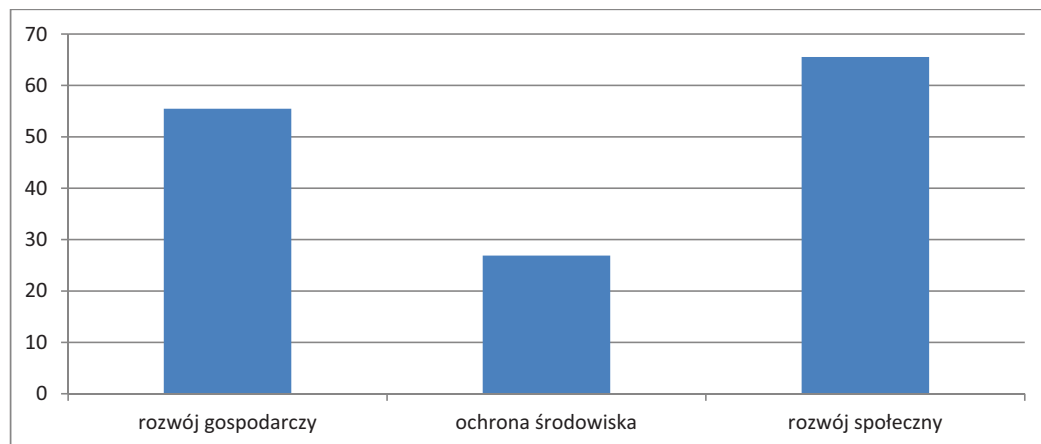

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Respondenci byli pytani o preferowane obszary oraz kierunki inwestycji w gminie. Z analizy wynika, że obszarem najbardziej wymagającym inwestycji jest rozwój społeczny, na co wskazało aż ponad 65% ankietowanych (rysunek 31). W tym kontekście wybór podję-

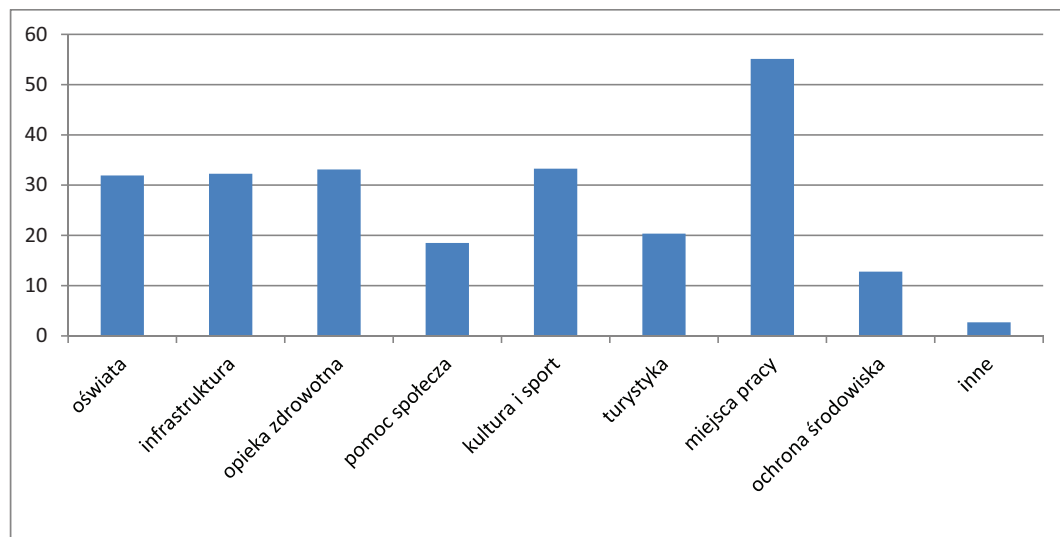
tych dziedzin działania przez LGD, zaprezentowany w podrozdziale 5.1.1. powinien być oceniony pozytywnie, gdyż odpowiada zdiagnozowanym przez respondentów potrzebom rozwojowym.

**Rysunek 31. Preferowane przez respondentów obszary inwestycji w gminie
(% w stosunku do liczby respondentów)**

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

**Rysunek 32. Preferowane przez respondentów kierunki inwestycji w gminie
(% w stosunku do liczby respondentów)**

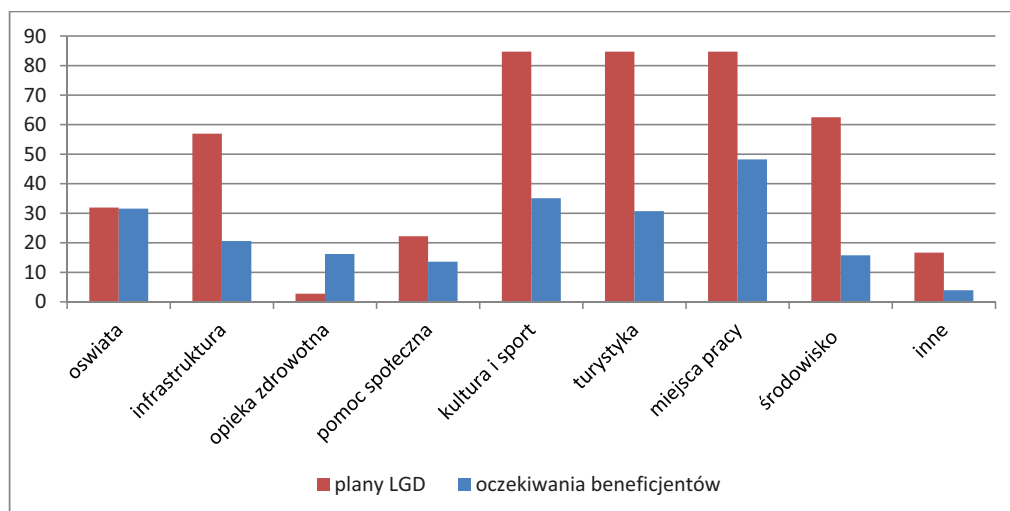

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Konkretnymi kierunkami, wymagającymi wsparcia rozwoju społecznego, są wysoko uplasowane w hierarchii potrzeb inwestycyjnych respondentów: oświata, opieka zdrowotna, kultura i sport czy pomoc społeczna (rysunek 32). Rozwój gospodarczy znalazł się na drugim miejscu w strukturze preferowanych wydatków inwestycyjnych. Wśród głównych kierunków, mogących mieć wpływ na ten czynnik, znalazły się: tworzenie miejsc pracy oraz rozwój infrastruktury technicznej. Najmniej ważna, z punktu widzenia nakładów inwestycyjnych, jest zdaniem respondentów ochrona i zachowanie środowiska naturalnego, co świadczyć może o ciągle niskiej świadomości ekologicznej mieszkańców obszarów wiejskich.

Konfrontując oczekiwania beneficjentów w zakresie wsparcia różnych kategorii wydatków projektowych, z planami inwestycyjnymi LGD można stwierdzić, że LGD planują mniej działań jedynie w zakresie opieki zdrowotnej, co zresztą wynika z zakresu wspieranych operacji (rysunek 33).

Rysunek 33. Planowane kierunki działań przez lokalne grupy działania oraz oczekiwania potencjalnych beneficjentów w tym zakresie (% w stosunku do liczby respondentów)

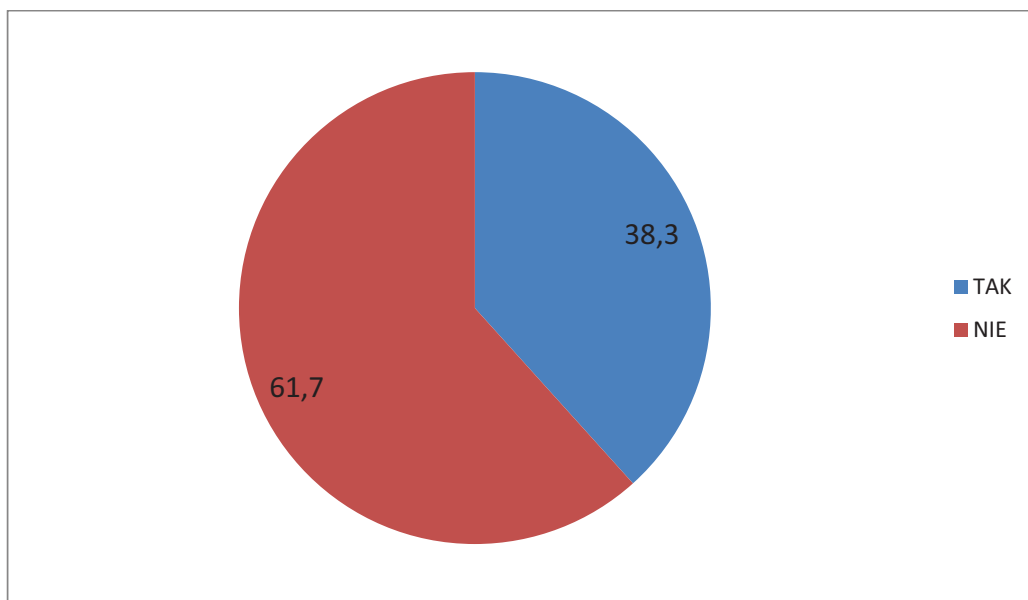
Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych $n=595$ i $n=98$.

Podsumowując można stwierdzić, że większość respondentów dobrze ocenia poziom rozwoju lokalnego oraz zmiany zachodzące na ich obszarze zamieszkania, co powinno pozytywnie wpłynąć na możliwości wdrażania inicjatyw lokalnych. Mieszkańcy mają świadomość czynników, które stymulują, bądź hamują rozwój lokalny. Może to po części wynikać z tego, że ankietowani byli na tle kraju relatywnie młodzi, lepiej wykształceni i wykazujący się wyższą aktywnością społeczno-zawodową.

5.2.2. Ocena postrzegania programu Leader przez potencjalnych beneficjentów

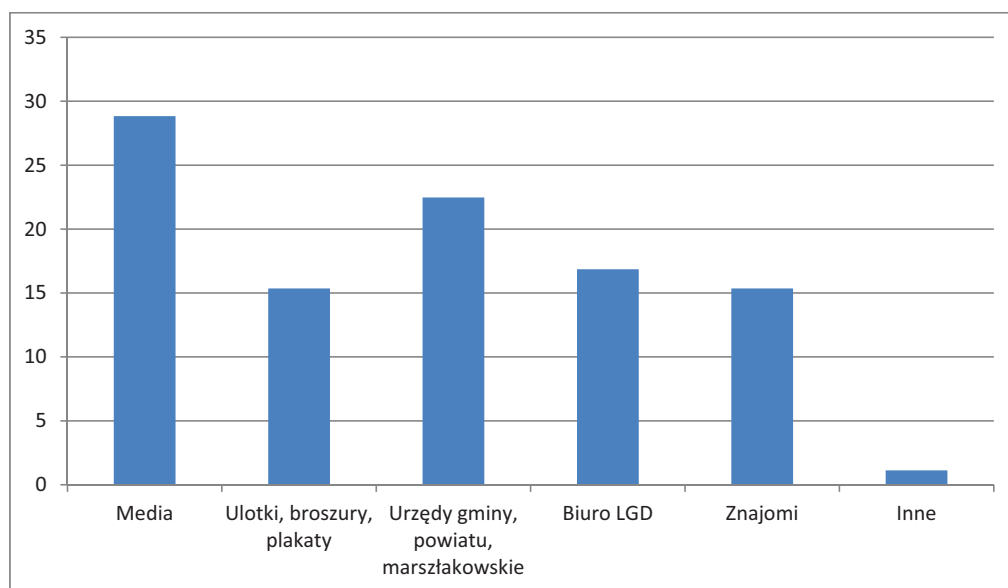
Wśród ankietowych mieszkańców obszarów wiejskich 228 osób (38,3%) słyszało o programie Leader lub działalności lokalnej grupy działania (rysunek 34). Jest to więc odsetek znacznie niższy, niż szacowany przez przedstawicieli lokalnych grup działania. Głównym źródłem informacji na ten temat były media (prasa, radio, telewizja), a około 22% respondentów uzyskało informacje z urzędów gminy, powiatu lub marszałkowskiego, 17% z biura lokalnej grupy działania i po około 15% z materiałów informacyjnych oraz od znajomych (rysunek 35). Opinie respondentów zostały wykorzystane do oceny działalności lokalnych grup działania i postrzegania programu Leader przez mieszkańców obszarów wiejskich.

Rysunek 34. Znajomość programu Leader wśród respondentów badań ankietowych

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Rysunek 35. Źródło informacji o programie Leader (%)

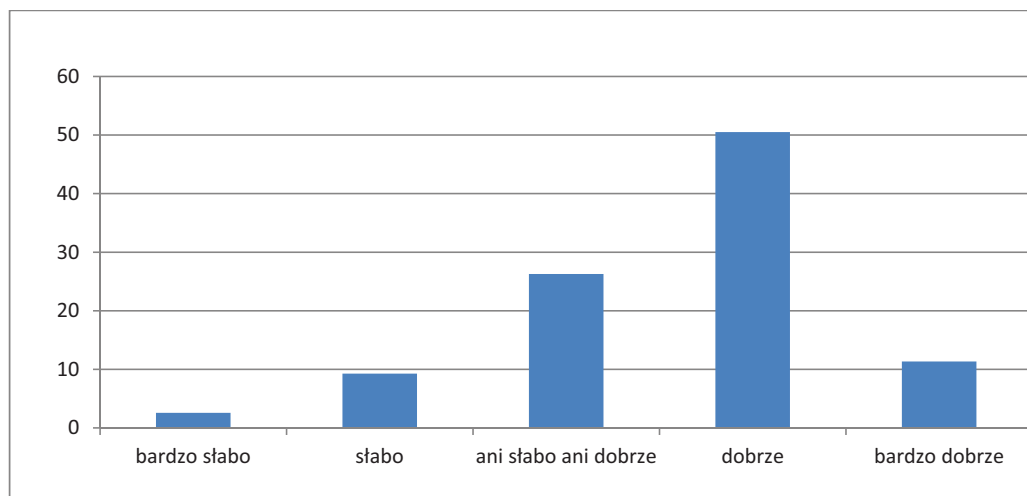

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 228.

Okolo połowa respondentów, którzy słyszeli o programie Leader zadeklarowała, że wie jakie programy zrealizowane były z tej inicjatywy i prawie wszyscy z nich (98% ankietowanych) uznali je za potrzebne. Pozytywna ocena zrealizowanych projektów pokrywa się z wysoką oceną działalności lokalnych grup. Chociaż z grupy osób, które zadeklarowały, że słyszały o programie Leader, niespełna 62% ocenia działalność lokalnych grup działania pozytywnie, to z pogłębionej analizy wynika, że są to te osoby, które potrafiły wskazać konkretnie zrealizowane projekty i oceniły wysoko ich zasadność. Okolo 25% respondentów nie potrafiło ocenić działalności lokalnych grup działania, a tylko słyszały o ich istnieniu. Osób, które oceniły program słabo i bardzo słabo było okolo 10% (rysunek 36).

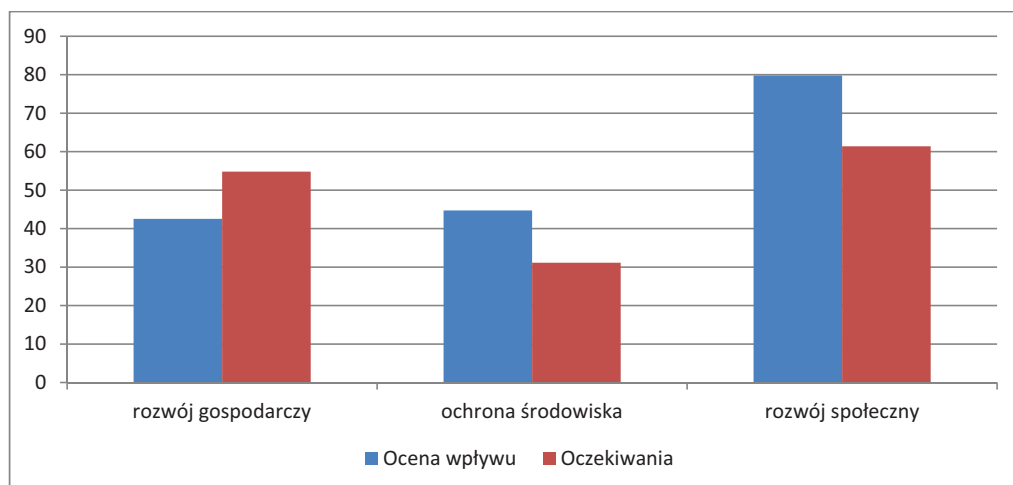
Konfrontując oceny bezpośrednich beneficjentów z ocenami przedstawicieli lokalnych grup działania (przedstawionymi w podrozdziale 5.1.1.), widać, że reprezentanci LGD szacują ocenę swojej działalności nieco lepiej niż mieszkańcy obszarów wiejskich (zdecydowana większość oceniła ją dobrze lub bardzo dobrze).

Rysunek 36. Ocena działalności LGD wśród respondentów badań ankietowych (% odpowiedzi)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 228.

Rysunek 37. Wpływ programu Leader na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich oraz oczekiwania respondentów względem programu (% w stosunku do liczby respondentów)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 228.

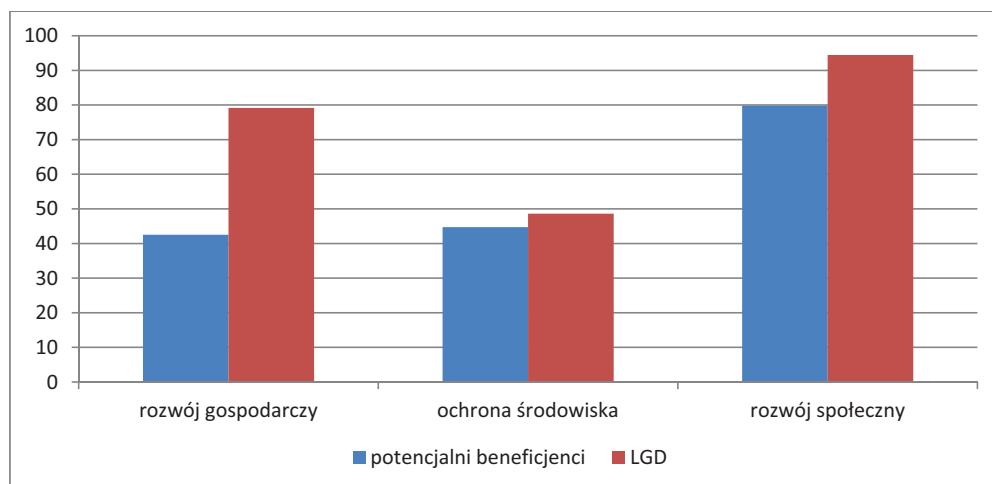
Ankietowani uznali, że program Leader miał pozytywny wpływ na wszystkie aspekty zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (rysunek 37).²⁹ Najwięcej (80% respondentów) wskazało wpływ programu na rozwój społeczny. Około 45% respondentów zauwa-

²⁹ Ponieważ pytanie było wielokrotnego wyboru, wyniki przedstawiono w % w stosunku do liczby respondentów.

żyło oddziaływanie programu na ochronę środowiska naturalnego i nieco mniej na poprawę sytuacji ekonomicznej. Analizując oczekiwania respondentów względem programu widać, że dominującym obszarem jego działalności miałyby być nadal rozwój społeczny, jednak w opiniach respondentów widoczna jest chęć większego ukierunkowania projektów na rozwój gospodarczy. Mniejsze znaczenie miałyby mieć natomiast aspekt środowiskowy zrównoważonego rozwoju.

Ciekawe wnioski wynikają z konfrontacji opinii respondentów dwóch, realizowanych w projekcie, badań ankietowych. Pytanie o wpływ programu Leader na zrównoważony rozwój zostało także zawarte w ankiecie skierowanej do przedstawicieli lokalnych grup działania. Na rysunku 38 przedstawiono zestawienie ocen, wpływu działań programu Leader 2007-2013 na zrównoważony rozwój, grupy potencjalnych beneficjentów programu (228 respondentów) oraz ankietowanych przedstawicieli lokalnych grup działania (98 respondentów). Natomiast na rysunku 39 zaprezentowano oczekiwany w latach 2014-2020 wpływ planowanych działań programu Leader na zrównoważony rozwój, w opiniach przedstawicieli lokalnych grup działania oraz potencjalnych beneficjentów.

Rysunek 38. Oceny wpływu działań programu Leader 2007-2013 na zrównoważony rozwój grupy potencjalnych beneficjentów programu oraz przedstawicieli lokalnych grup działania (% w stosunku do liczby respondentów)

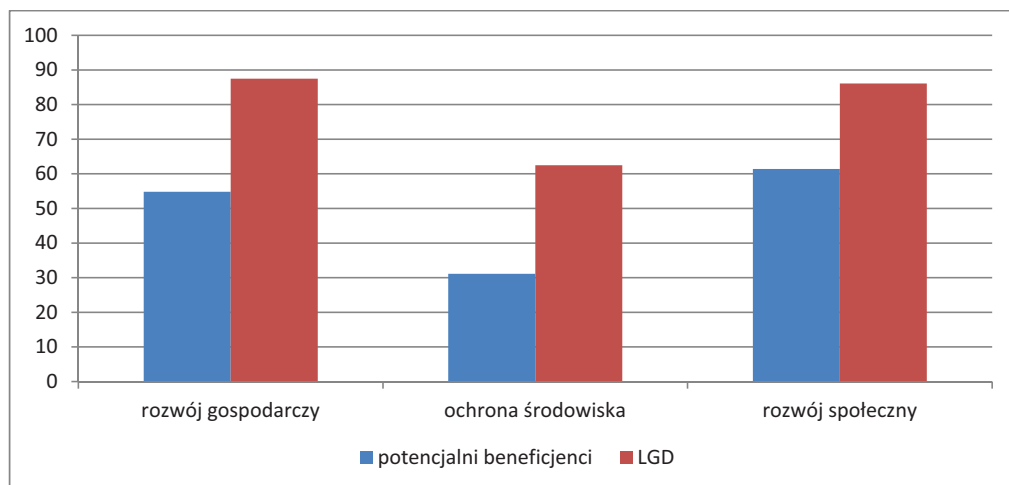
Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 228 i n=98.

Konfrontacja ocen wykazała, że reprezentanci lokalnych grup działania zdecydowanie częściej oceniali, że realizowane przez nich działania wpływały na rozwój gospodarczy. Aż 80% z nich wskazało na taką odpowiedź. Jest to dwukrotnie wyższy odsetek niż poten-

cjalnych beneficjentów. Można powiedzieć, że struktura wpływu pozostałych aspektów zrównoważonego rozwoju (ochrona środowiska i rozwój społeczny) jest porównywalna między ankietowanymi grupami, z tym że reprezentanci lokalnych grup działania częściej wskazywali pozytywny wpływ wdrażanych programów na te elementy.

Zdaniem przedstawicieli lokalnych grup działania, program Leader w perspektywie 2014-2020 ma w zasadniczy sposób wpłynąć na pobudzenie rozwoju gospodarczego i przyczynić się do rozwoju społecznego. Oczekiwany pozytywny wpływ Leadera na ochronę środowiska naturalnego wskazało około 62% respondentów (rysunek 39). Widać, wśród przedstawicieli lokalnych grup działania, chęć pewnej reorientacji programu w kierunku pobudzenia rozwoju gospodarczego. Taka tendencja zgodna jest z oczekiwaniami ankietowanej grupy mieszkańców obszarów wiejskich przedstawionymi wcześniej (rysunek 37). Wśród potencjalnych beneficjentów programu, dominującym obszarem wsparcia z programu Leader ma pozostać jednak rozwój społeczny (rysunek 39).

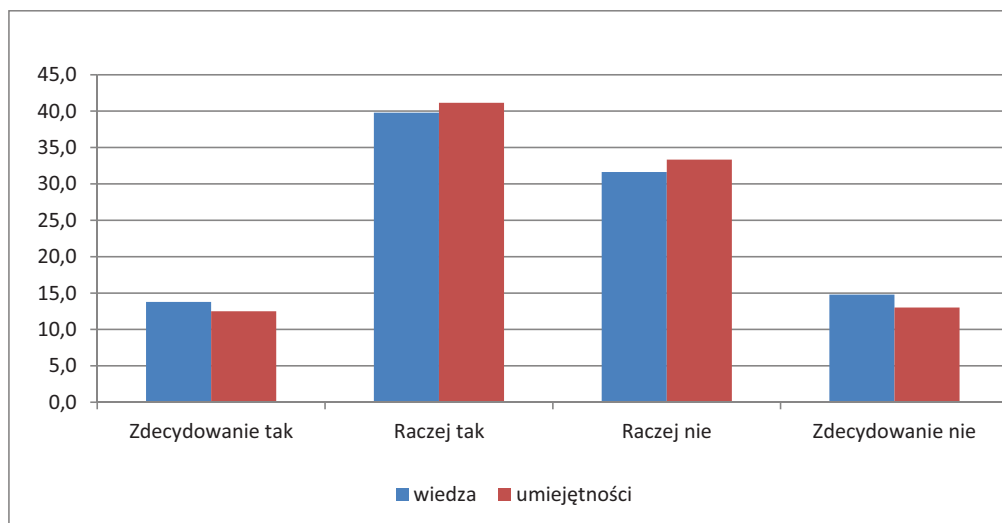
Rysunek 39. Oczekiwany wpływ planowanych w latach 2014-2020 działań programu Leader na zrównoważony rozwój, w opiniach przedstawicieli lokalnych grup działania oraz potencjalnych beneficjentów (% w stosunku do liczby respondentów)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 228 i n=98.

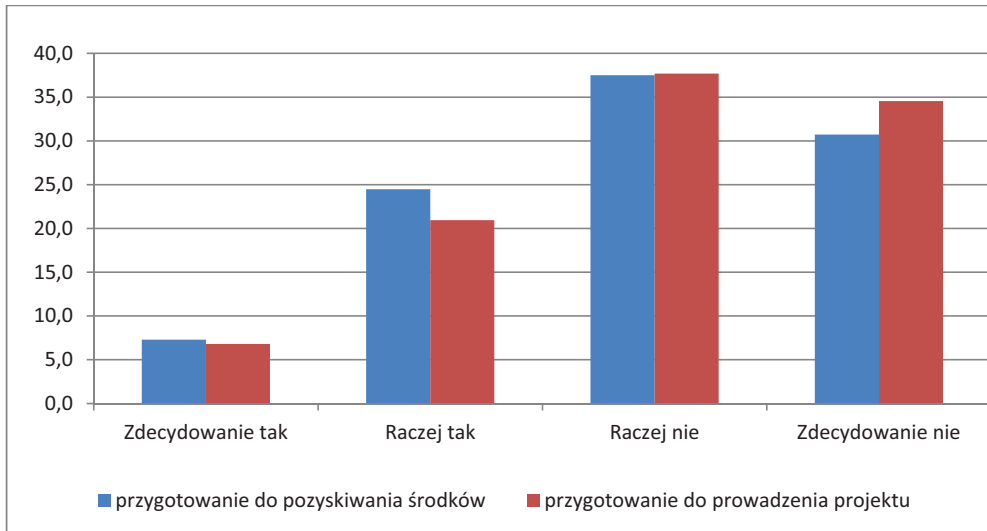
Spośród ankietowanych potencjalnych beneficjentów programu Leader, którzy słyszeli o programie, około połowa deklaruje, że posiada wiedzę i umiejętności niezbędne do pozyskiwania środków z tego programu, około 12% twierdzi tak z całą pewnością (rysunek 40). Tylko około 1/3 respondentów uznaje, że została przygotowana do pozyskiwania środków i prowadzenia projektów z programu Leader (rysunek 41). Pozostaje, więc szerokie grono osób, które o programie słyszały, jednak nie mają praktycznej wiedzy na temat możliwości skorzystania z tej formy wsparcia. Może być to wskazówką dla lokalnych grup działania, aby zwiększyć zaangażowanie w działalność edukacyjną potencjalnych beneficjentów. Jest to tym bardziej istotne, że odsetek osób, które zostały przygotowane do pozyskiwania środków pokrywa się z odsetkiem osób, które planują złożyć wnioski w programie 2014-2020 (rysunek 42). Widać więc, że działania zmierzające do przygotowywania potencjalnych beneficjentów do korzystania z programu w dużej mierze warunkują aktywność w pozyskiwaniu środków.

Rysunek 40. Wiedza i umiejętności potencjalnych beneficjentów niezbędne do pozyskiwania środków w zakresie pozyskiwania środków z programu Leader (%)

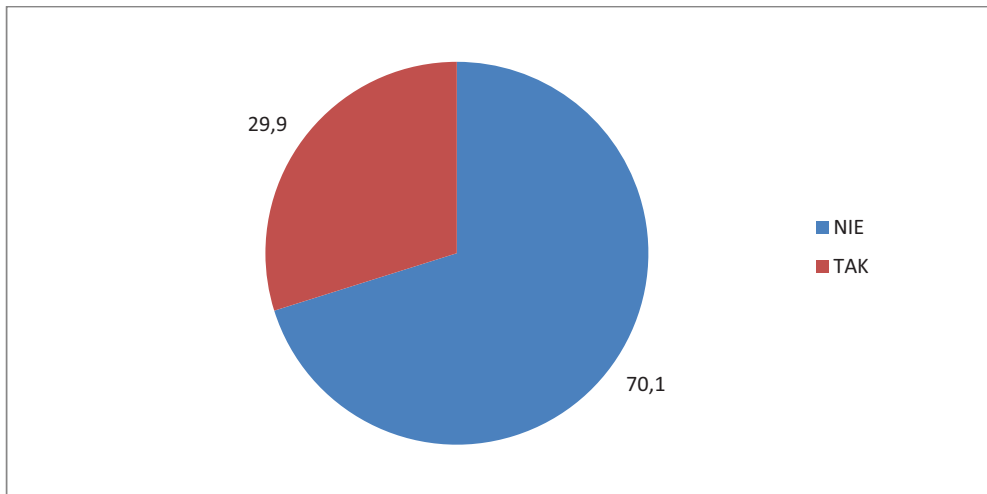
Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 228.

Rysunek 41. Przygotowanie potencjalnych beneficjentów do pozyskiwania środków i prowadzenia projektu z programu Leader (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 228.

Rysunek 42. Udział respondentów, którzy planują złożyć wniosek w programie Leader 2014-2020

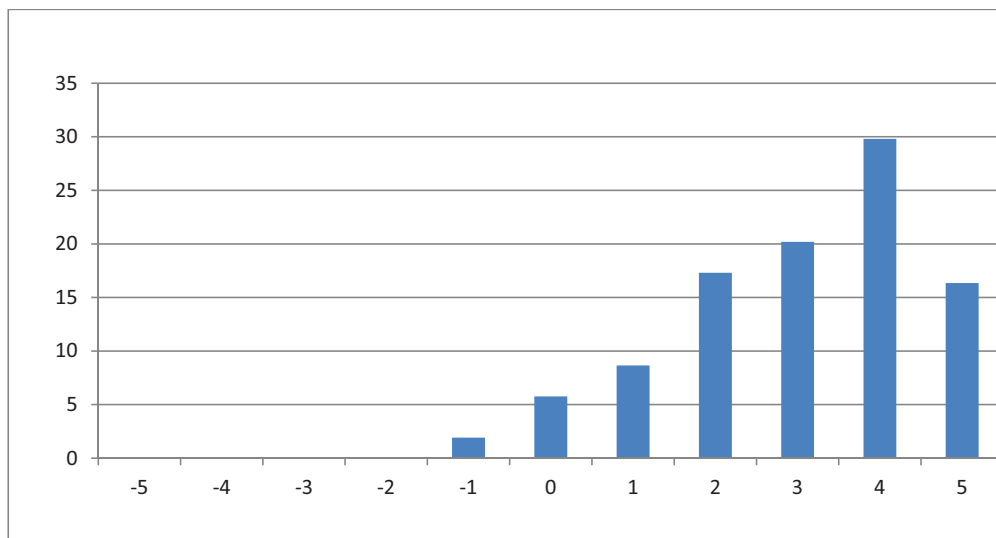

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 228.

Okolo 58% ankietowanych wiedziało, że lokalne grupy działania prowadzą doradztwo na temat możliwości pozyskiwania środków z Unii Europejskiej, a 48% było poinformowanych o możliwości uzyskania pomocy przy pisaniu wniosku. Osoby, które wiedziały o istnieniu

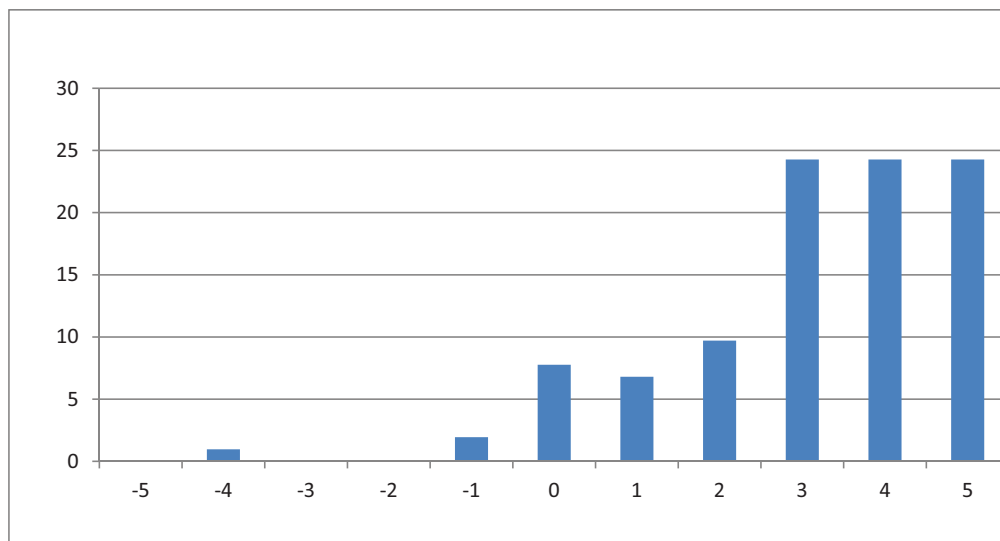
doradztwa (132 respondentów), w większości wykazywały zadowolenie z jego poziomu. Około 65% z nich oceniło poziom doradztwa na 3 i więcej w skali od -5 do 5 (rysunek 43). Również wysoko została oceniona jakość pomocy przy opracowywaniu wniosków w lokalnych grupach działania (rysunek 44). Oceny tej dokonało 110 osób, które słyszało o tej formie pomocy.

Rysunek 43. Ocena jakości doradztwa w lokalnych grupach działania w skali od -5 do 5 (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 132.

Rysunek 44. Ocena jakości pomocy przy opracowywaniu wniosków w lokalnych grupach działania w skali od -5 do 5 (%)

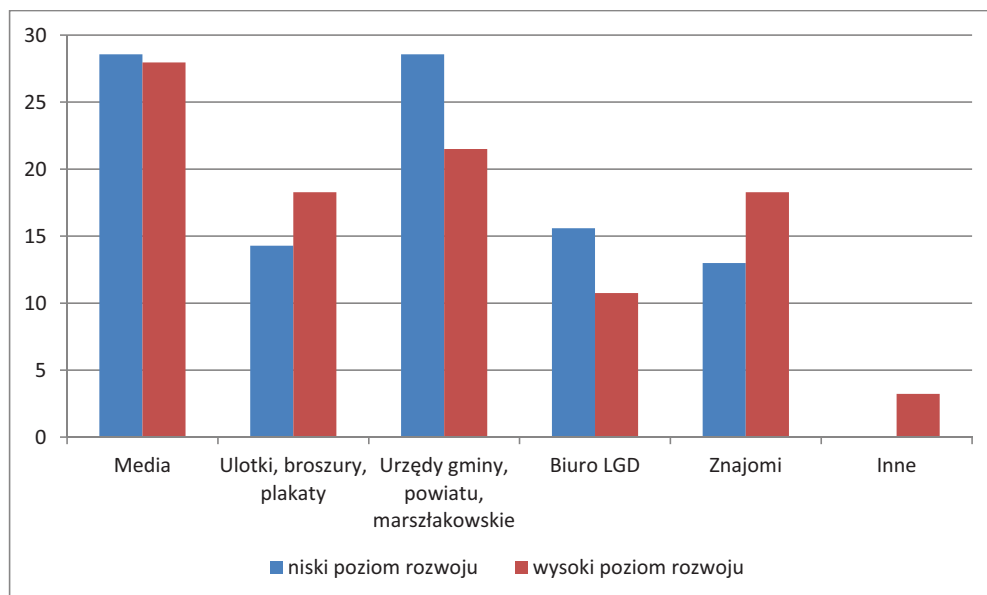

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 110.

Na podstawie wyników badań ankietowych, przeprowadzonych wśród grupy potencjalnych beneficjentów, oceniono czy na postrzeganie programu Leader ma wpływ miejsce zamieszkania w obszarach o wysokim lub niskim poziomie rozwoju. W tym celu z grupy respondentów, którzy słyszeli o programie Leader wydzielono potencjalnych beneficjentów zamieszkujących obszary o niskim oraz wysokim poziomie rozwoju. Ocena poziomu rozwoju obszarów oparta była na metodologii przyjętej w projekcie przy doborze próby.

Wyniki wykazały, że rozpoznawalność programu wśród obu grup respondentów była bardzo zbliżona i nie odbiegała od ogólnej wielkości w całej badanej próbie (60,5% w grupie o niskim poziomie rozwoju i 62,2% w grupie o wysokim). Różnice dotyczyły źródła informacji o programie. Na terenach o niższym poziomie rozwoju mieszkańcy częściej informacje zdobywali w urzędach gminy, powiatu, czy marszałkowskim oraz w mediach i lokalnych grupach działania (rysunek 45). Na tych obszarach aż 67,1% respondentów zadeklarowała, że wie jakie projekty były realizowane w ramach programu Leader. W gminach o wysokim poziomie rozwoju, gdzie mieszkańcy rzadziej uzyskiwali informacje w urzędach i biurach LGD, wiedzę na temat realizowanych projektów miało poniżej 50% ankietowanych (najwięcej z mediów). Mieszkańcy z obszarów o niskim poziomie rozwoju częściej uznawali wdrażane projekty, w ramach programu Leader, za potrzebne i lepiej oceniali działalność lokalnych grup działania.

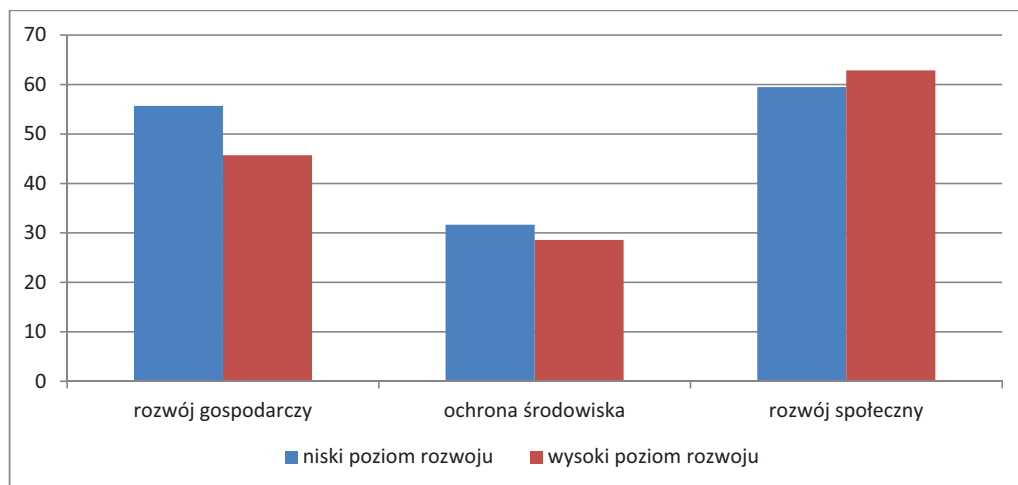
Rysunek 45. Źródło informacji o programie Leader wśród mieszkańców obszarów o niskim i wysokim poziomie rozwoju

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań ankietowych.

Tak, jak w całej badanej populacji uznano, że miał on największy wpływ na rozwój społeczny, a następnie na ochronę środowiska i rozwój ekonomiczny. Różnice dotyczyły natomiast oczekiwań mieszkańców, co do przyszłych kierunków działalności programu. Mieszkańcy obszarów o niskim poziomie rozwoju częściej oczekiwali, że program przyczyni się do poprawy sytuacji ekonomicznej tych terenów (rysunek 46).

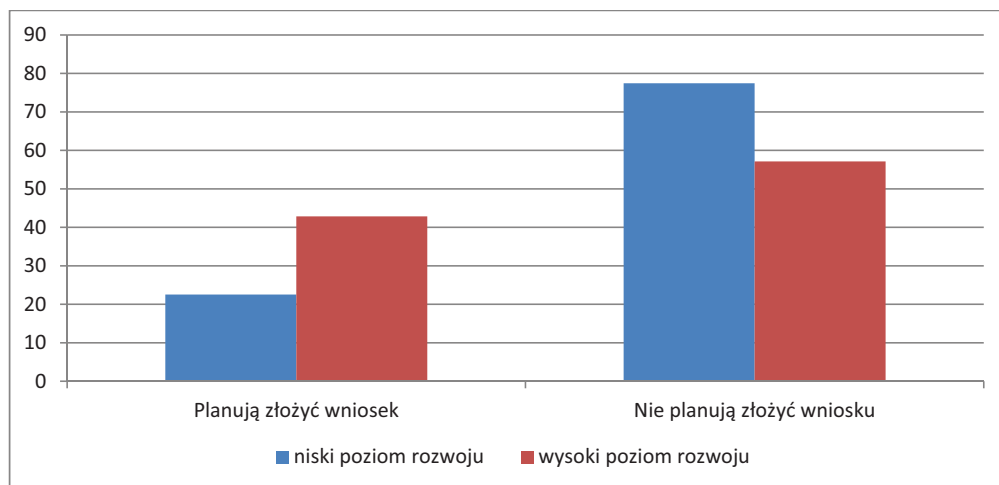
Rysunek 46. Oczekiwany wpływ programu Leader na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich (% w stosunku do liczby respondentów)

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań ankietowych.

Istotna różnica między dwoma grupami respondentów dotyczyła odsetka osób, które planują złożyć wniosek w programie Leader 2014-2020. Około 43% ankietowanych potencjalnych beneficjentów funkcjonujących na obszarach wiejskich, o wysokim poziomie rozwoju, zadeklarowała chęć złożenia wniosku. W drugiej grupie respondentów odsetek ten był o połowę mniejszy (rysunek 47).

Rysunek 47. Udział respondentów, którzy planują złożyć wniosek w programie Leader, w grupie mieszkańców z obszarów o niskim i wysokim poziomie rozwoju

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań ankietowych.

Można ocenić, że ankieterzy mieszkańcy terenów mniej rozwiniętych mają lepszą wiedzę na temat programu Leader, w większym stopniu oczekują również pobudzenia rozwoju gospodarczego przez wdrażane przez LGD projekty. Ze względu na gorszą sytuację ekonomiczną rzadziej deklarują jednak chęć złożenia wniosków w programie.

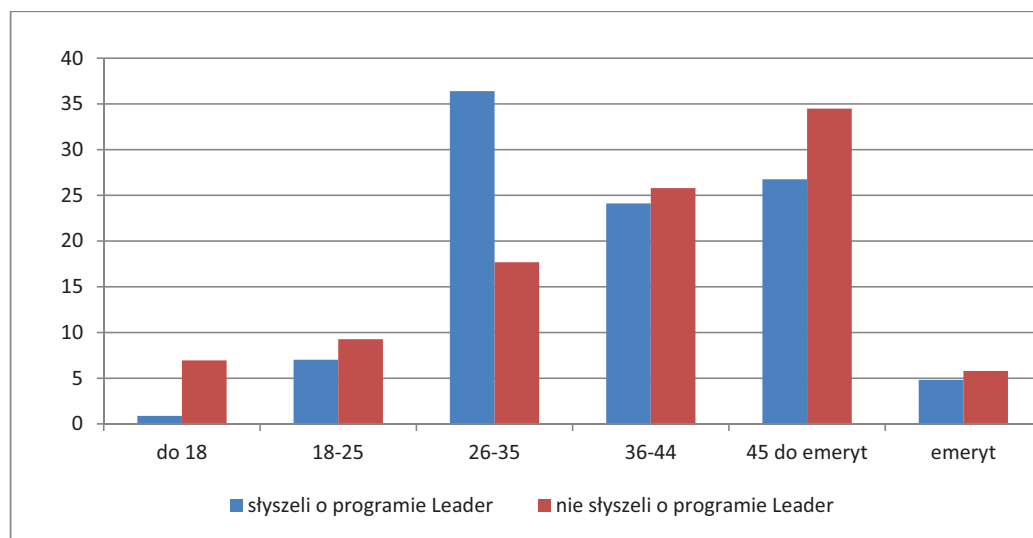
5.2.3. Porównanie wybranych cech demograficznych, ekonomicznych i społecznych respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader lub lokalnej grupie działania

Celem ostatniego etapu badań było porównanie wybranych cech potencjalnych beneficjentów, którzy słyszeli o programie Leader lub lokalnej grupie działania, z respondentami, którzy nie słyszeli o funkcjonowaniu programu na terenie ich miejsca zamieszkania. Wyniki badania mogą być, z jednej strony ważnym źródłem informacji dla lokalnych grup działania na temat osób i podmiotów wykazujących zainteresowanie programem, z drugiej są istotną wskazówką ukierunkowującą działalność promocyjną i informacyjną lokalnych grup działania na tych, którzy nie słyszeli o programie Leader.

Na rysunku 48 przedstawiono strukturę wieku respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader. W grupie osób, które słyszały o programie Leader dominowała grupa wiekowa od 26 do 35 lat (36,5% ankietowanych). W wieku 45 i więcej było 26%, a 24% w wieku 36 do 44. Wśród tych, którzy nie słyszeli o programie Leader przeważają osoby

w wieku 45 i więcej tj. 35%, w wieku 36-44 lata było 26%. Wyniki wykazują więc, że osoby które słyszały o programie Leader były relatywnie młodsze od tych, którzy nie słyszeli o funkcjonowaniu programu.

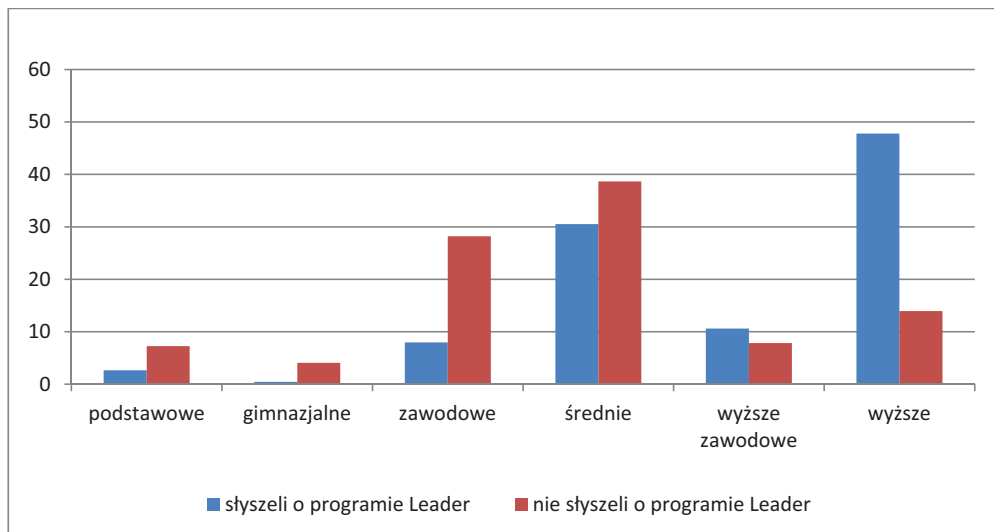
Rysunek 48. Struktura wieku respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Cechą, znacznie różnicującą dwie badane grupy respondentów, jest poziom wykształcenia. W grupie osób poinformowanych o programie Leader aż 58% posiadało wykształcenie wyższe, a 30% średnie. W drugiej badanej grupie respondenci byli zdecydowanie gorzej wykształceni. Dominowały osoby z wykształceniem średnim oraz zawodowym i niższym (rysunek 49).

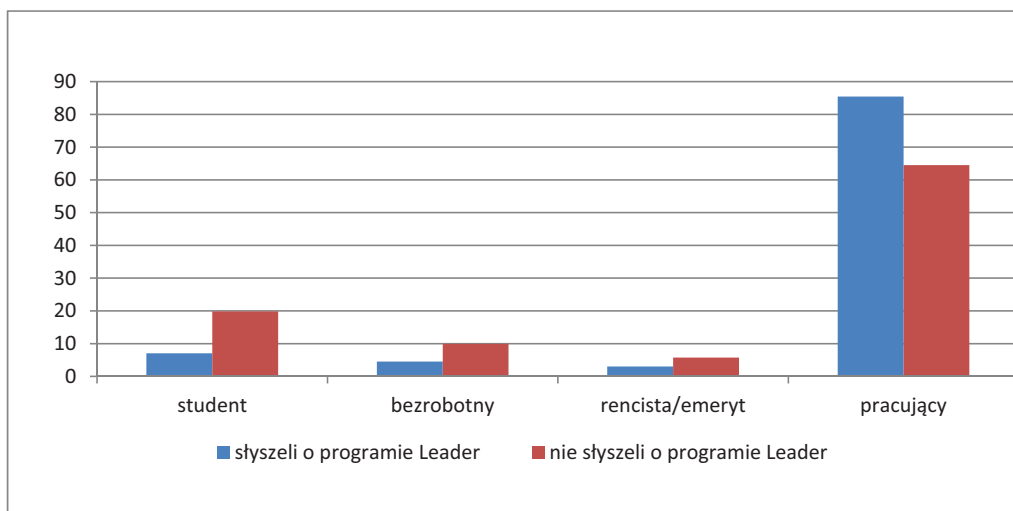
Rysunek 49. Struktura wykształcenia respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

W obu grupach respondentów dominowały osoby pracujące. Wśród osób, które słyszały o programie Leader było ich około 85%, a najmniejszą grupę stanowili renciści i emeryci. Wśród osób zatrudnionych znaczna część, bo ponad 60% nie słyszała o programie Leader (rysunek 50).

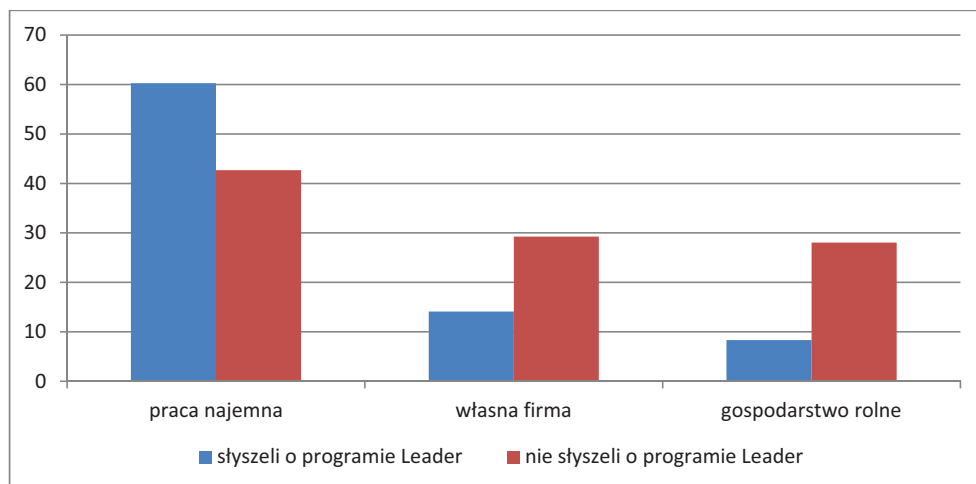
Rysunek 50. Aktywność społeczno-zawodowa osób, które słyszały i nie słyszały o programie Leader (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Niepokojący może być dość wysoki udział właścicieli przedsiębiorstw (ok. 30%) oraz rolników (ok. 30%), w grupie osób, które nie słyszały o programie Leader. Jest to o tyle niepokojące, że właśnie ci respondenci stanowili grupę potencjalnych beneficjentów programu, którzy mogli składać wnioski za pośrednictwem lokalnych grup działania (rysunek 51).

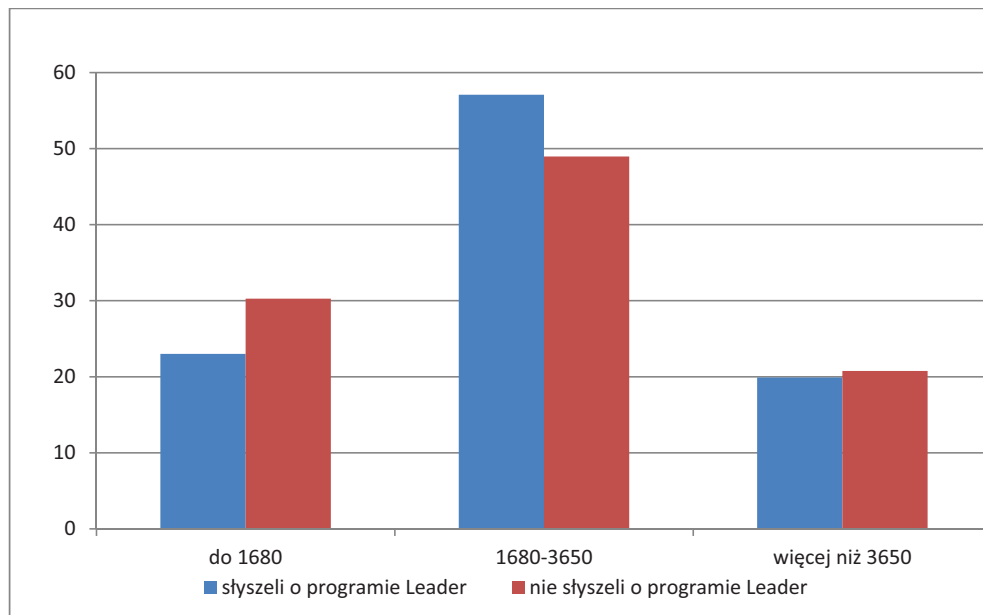
Rysunek 51. Forma zatrudnienia respondentów, którzy slyszyli i nie slyszyli o programie Leader (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Respondenci, którzy slyszyli o programie Leader zadeklarowali średnio wyższe miesięczne zarobki brutto niż osoby, które nie miały wiedzy na ten temat. Chociaż odsetek respondentów w górnym przedziale zarobków w obu grupach jest zbliżony, to różnice dotyczą dwóch pozostałych przedziałów. Osoby, które slyszały o programie Leader częściej deklarowały średni dochód, natomiast pozostali respondenci przedział pierwszy (do 1680 zł miesięcznie) (rysunek 52).

Rysunek 52. Rozkład średnich miesięcznych zarobków brutto respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

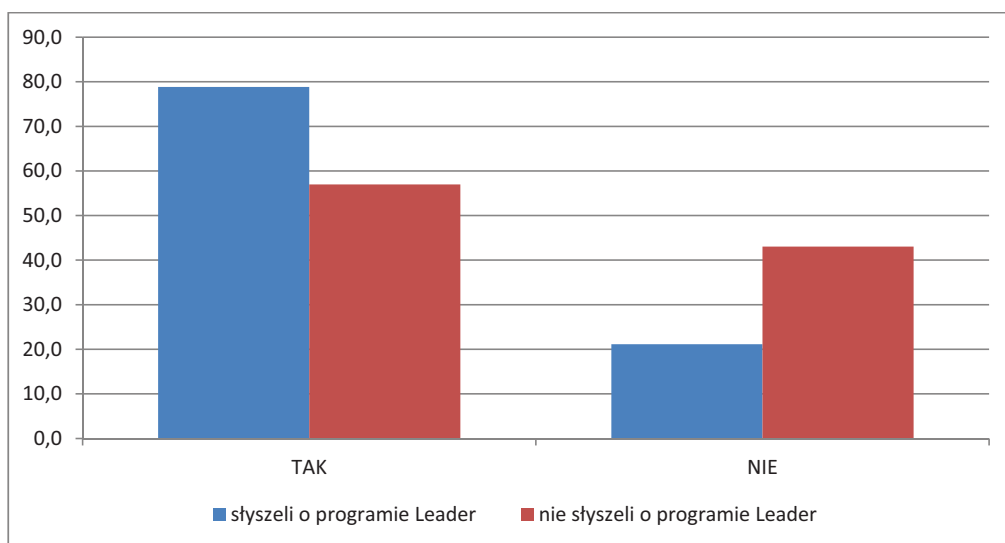
Respondenci, którzy deklarowali, że o programie Leader lepiej oceniają rozwój w gminie – aż 75% osób oceniło go co najmniej dobrze (tabela 10). Wśród tej grupy mniej jest także osób, które nie interesują się, bądź nie potrafią ocenić rozwoju lokalnego. Występuje znaczna różnica w zainteresowaniu nowymi inwestycjami w gminie. W grupie osób, które wiedziały o programie Leader, ponad 78% słyszało też o nowych inwestycjach realizowanych na terenie gminy. W drugiej grupie osób takich było około 55% (rysunek 53). Respondenci, którzy wiedzieli o programie Leader byli także bardziej zadowoleni z realizowanych w gminie inwestycji. W tej grupie ankietowanych zadowolonych z inwestycji, w stopniu dużym i bardzo dużym, było około 61,6%, natomiast w pozostałej grupie niespełna 45% (rysunek 54).

Tabela 10. Ocena rozwoju gminy przez respondentów badań ankietowych, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%)

Ocena rozwoju gminy	Grupa respondentów, która słyszała o programie Leader	Grupa respondentów, która nie słyszała o programie Leader
Bardzo słaba	3,1	1,7
Słaba	7,0	6,4
Ani dobra ani zła	15,4	22,7
Dobra	47,1	48,0
Bardzo dobra	27,3	21,2
Razem	100,0	100,0

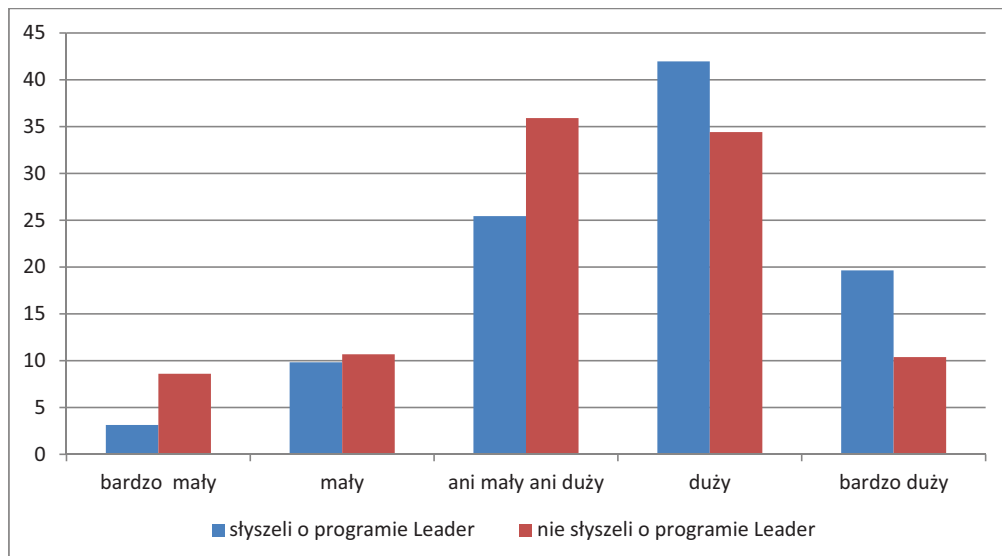
Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Rysunek 53. Wiedza o nowych inwestycjach realizowanych na terenie gmin zamieszkałych przez respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%)

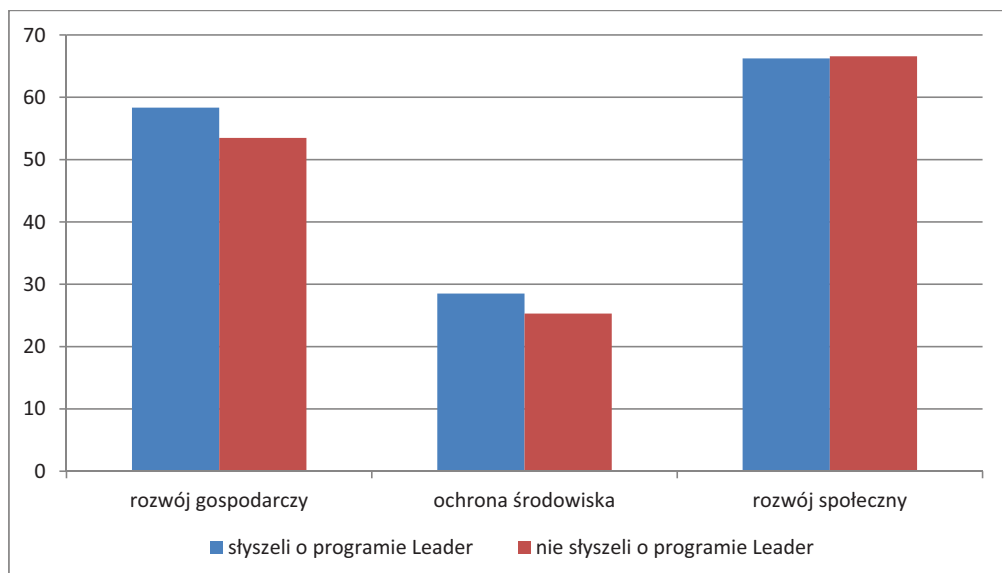
Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Rysunek 54. Stopień zadowolenia z inwestycji realizowanych na terenie gmin zamieszkałych przez respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Rysunek 55. Preferowane przez respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader, obszary inwestycji w gminie (% w stosunku do liczby respondentów)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Preferowane obszary inwestycji w gminie w znaczący sposób nie różnicowały dwóch analizowanych grup respondentów. Obie grupy wskazywały na konieczność inwestycji przede wszystkim w rozwój społeczny. Osoby, które słyszały o programie Leader nieco częściej natomiast wskazywały na konieczność inwestycji nastawionych również na rozwój gospodarczy i ochronę środowiska (rysunek 55).

W tabeli 11 przedstawiono czynniki wpływające na rozwój gminy w opiniach dwóch analizowanych grup respondentów (% w stosunku do liczby respondentów). Wyniki wskazują, że nie występują istotne różnice w dwóch analizowanych grupach. Większość respondentów uznaje zasoby finansowe i sposób sprawowania władzy za główne czynniki decydujące o rozwoju gminy. Ankietowani, którzy slyszezi o programie, silniej niż pozostali, akcentują natomiast rolę infrastruktury.

Tabela 11. Czynniki wpływające na rozwój lokalny w opiniach respondentów, którzy slyszezi i nie slyszezi o programie Leader (% w stosunku do liczby respondentów)*

Czynniki wpływające na rozwój lokalny	Grupa respondentów, która slyszezi o programie Leader	Grupa respondentów, która nie slyszezi o programie Leader
Sposób sprawowania władzy	56,6	56,7
Dostęp do zasobów finansowych	57,9	58,7
Inwestycje kapitałowe	32,5	35,8
Siła robocza (kwalifikacje)	33,3	23,5
Infrastruktura techniczna, ekonomiczna i społeczna	36,8	23,3
Współpraca lokalnej społeczności w podejmowanych działaniach	29,8	30,8
Występowanie zasobów naturalnych	7,0	11,6
Czyste środowisko przyrodnicze	16,7	16,3
Krajobraz gminy	13,6	9,6
Inne	0,9	0,0

* Ze względu na możliwość zaznaczania wielu odpowiedzi suma kolumn nie stanowi 100%.

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

W tabeli 12 przedstawiono bariery rozwoju lokalnego, które zidentyfikowali respondenci (% w stosunku do liczby ankietowanych). W obu analizowanych grupach, za główne bariery uznano wysokie bezrobocie oraz niedostatek kapitału. Około 37% respondentów, którzy słyszeli o programie Leader uznało, że istotną przeszkodą są także błędne unormowania prawno-administracyjne oraz niewystarczająca przedsiębiorczość mieszkańców gminy. Natomiast 25% osób, które nie słyszały o programie Leader, za jedną z podstawowych barier rozwoju traktuje, mało skuteczne przywództwo. Można powiedzieć, że respondenci ci w większym stopniu utożsamiają bariery rozwoju z czynnikami zewnętrznymi, mniej zależnymi od aktywności mieszkańców gminy.

Tabela 12. Bariery hamujące rozwój lokalny w opiniach respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (% w stosunku do liczby respondentów)*

Bariery hamujące rozwój lokalny w gminie	Grupa respondentów, która słyszała o programie Leader	Grupa respondentów, która nie słyszała o programie Leader
Wysokie bezrobocie	49,1	51,7
Niedostatek kapitału	51,8	45,9
Błędne unormowania prawno-administracyjne	36,8	28,5
Niewystarczająca przedsiębiorczość mieszkańców gminy	37,3	34,3
Stosowanie przestarzałych metod technicznych i technologicznych	12,3	14,0
Niedostosowanie infrastruktury	30,3	22,7
Niedostateczna ilość bądź jakość zasobów naturalnych	13,2	12,8
Mało skuteczne przywództwo	18,0	25,0
Inne	0,4	0,6

* Ze względu na możliwość zaznaczania wielu odpowiedzi suma kolumn nie stanowi 100%.

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Tabela 13. Jakość życia w gminie w opiniach respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (% w stosunku do liczby respondentów)

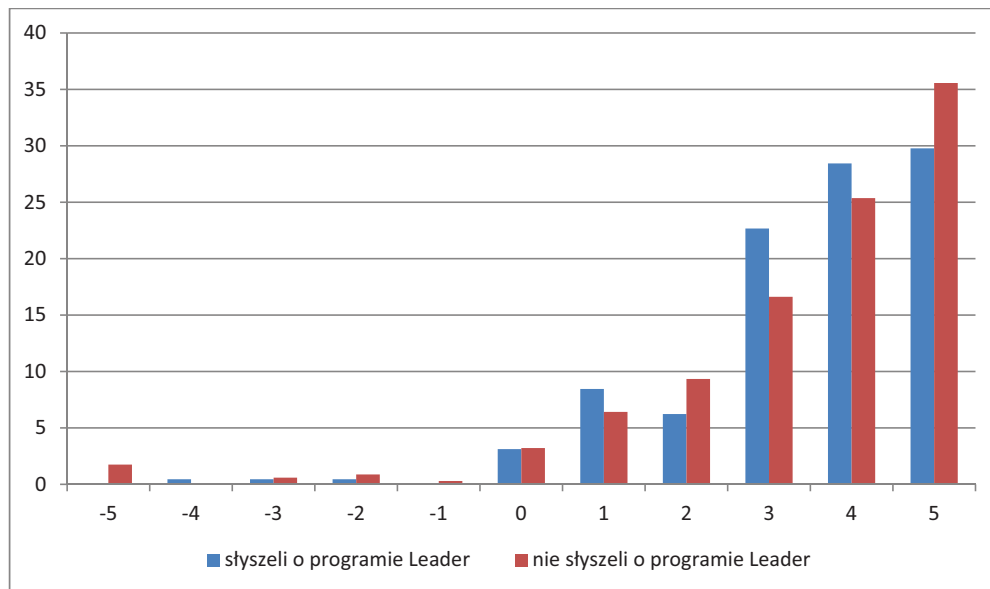
Skala ocen jakości życia	Grupa respondentów, która słyszała o programie Leader	Grupa respondentów, która nie słyszała o programie Leader
W 2009 roku		
-5	0,9	0,9
-4	1,8	0,3
-3	0,0	6,1
-2	2,6	4,4
-1	7,0	2,3
0	6,6	14,0
1	15,4	15,1
2	16,7	22,1
3	30,3	14,0
4	14,5	10,5
5	3,5	5,5
W 2014 roku		
-5	0,4	1,7
-4	0,0	2,9
-3	1,8	0,9
-2	0,0	0,0
-1	2,6	2,9
0	4,4	6,1
1	6,6	9,0
2	15,8	15,4
3	27,2	32,0
4	25,0	19,2
5	14,9	7,8

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Wśród całej grupy ankietowanych zauważalna jest poprawa oceny warunków życia w okresie badanych pięciu lat (tabela 13). W obu grupach odsetek osób oceniających jakość życia, jako niski lub bardzo niski, w latach 2009-2014, zmniejszył się blisko dwukrotnie. W grupie osób, które nie słyszały o programie Leader, odsetek ten pozostał jednak wyższy. W obu grupach zauważalny jest wzrost odsetka osób zadowolonych z warunków życia. W grupie osób, które słyszały o programie Leader wzrost ten jest bardziej dynamiczny. Grupa ta wykazywała się także relatywnie wyższym poziomem zadowolenia z warunków życia w każdym z analizowanych okresów, w porównaniu do pozostałych respondentów.

Wszyscy respondenci wykazywali wysoki stopień związania z miejscem zamieszkania. Około 80% w obu ankietowanych grupach oceniła poczucie związania z miejscem zamieszkania na 3 i więcej, w skali od -5 do 5. Wśród osób, które nie słyszały o programie Leader, wyższy odsetek jest tych, którzy najwyżej (ocena 5) oszacowali swoje przywiązanie do miejsca zamieszkania (rysunek 56).

Rysunek 56. Ocena poczucia więzi z miejscem zamieszkania (w skali od -5 do 5) respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (% odpowiedzi)

Źródło: obliczenia własne na podstawie wyników badań ankietowych n= 595.

Podsumowując można stwierdzić, że poziom wiedzy potencjalnych beneficjentów na temat programu Leader wydaje się być niewystarczający. O programie Leader słyszały przede wszystkim osoby relatywnie młode, lepiej wykształcone i pracujące. Warto podkreślić jednak, że respondenci, którzy mieli wiedzę na temat programu wysoko ocenili jego celowość oraz istotność realizowanych projektów. Podobnie jak przedstawiciele LGD uznali oni, że program Leader w latach 2007-2013 wpłynął na wszystkie obszary zrównoważonego rozwoju, przy czym w największym zakresie na rozwój społeczny. W ocenach tych dwóch grup widoczne są jednak pewne różnice. Reprezentanci lokalnych grup działania zdecydowanie częściej oceniali, że realizowane przez nich działania wpływały na rozwój gospodarczy. Ponadto, przedstawiciele lokalnych grup działania częściej niż potencjalni beneficjenci wskazywali pozytywny wpływ wdrażanych programów na wszystkie elementy zrównoważonego rozwoju. Nie zmienia to jednak faktu, że ogólna ocena wpływu programu na zrównoważony rozwój, oparta na wynikach dwóch niezależnie przeprowadzonych badań ankietowych, jest pozytywna.

5.3. Dobre praktyki w zakresie realizacji idei zrównoważonego rozwoju w programie Leader

Na podstawie przeprowadzonych badań ankietowych zidentyfikowano działania, które można zakwalifikować, jako przykłady dobrych praktyk programu Leader w kontekście realizacji idei zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Działania te zostały wyróżnione przez respondentów w odpowiedzi na pytanie 15 i 16 w ankiecie skierowanej do reprezentantów lokalnych grup działania. Pierwsze z nich dotyczyło wskazania dobrych praktyk, bądź projektów w ramach funkcjonowania programu Leader, które miały duże znaczenie dla rozwoju gospodarczego, społecznego (w tym dotyczące przedsiębiorczości), zachowania i ochrony dziedzictwa kulturowego polskiej wsi lub zachowania i ochrony środowiska, krajobrazu przyrodniczego i bioróżnorodności. Uzupełnieniem było wskazanie w kolejnym pytaniu, który z wymienionych projektów jest szczególnie ważny z punktu widzenia upowszechniania jego rezultatów i dlaczego? W efekcie uzyskane odpowiedzi na postawione pytania umożliwiły zidentyfikowanie projektów będących przykładami dobrych praktyk. Poniżej zaprezentowano projekty, które były najczęściej wskazywane przez respondentów.

5.3.1. Projekt 1. Organizacja szkoleń, warsztatów podnoszących świadomość ekologiczną oraz promujących segregację odpadów komunalnych

Beneficjent

Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej Spółka z ograniczoną odpowiedzialnością w Pińczowie

Lokalna Grupa Działania *PONIDZIE*

ul. Złota 7, 28-400 Pińczów, woj. Świętokrzyskie, biuro@lgdponidzie.pl

Prezes Zarządu: Janusz Zieliński

Film rozpoczyna się od krótkiego przedstawienia pięknego naturalnego środowiska Poniidzia i okolic, którymi jest objęty projekt. Następnie pokazano te miejsca, które zostały zaśmiecone, dzięki wysypiska. Kolejnym punktem filmu była prezentacja PSZOKu t.j. Punktu Selektywnego Zbierania Odpadów Komunalnych w Pińczowie ul. Słabska. Pokazano jakie odpady można tam oddawać. Zaprezentowano kilka przykładów przywozu np. mebli, zużytego sprzętu elektrycznego i elektronicznego, opakowań ze szkła, plastiku, itd. Pokazano w ten sposób, że odpady segregowalne nie są komasowane na składowisku, lecz dostarczane na taśmę sortowniczą. W filmie ujęto również prezentację ręcznej segregacji (na linii sortowniczej) wstępnie posegregowanych przez mieszkańców odpadów. Pokazano, że odpady są rozdzielane i oddzielnie pakowane do Big Bagów, że niektóre są belowane (prasowane) w specjalnym urządzeniu, następnie odbierane przez firmę recyklingową. Ta prezentacja miała rozwiązać wątpliwości mieszkańców, co do sensowności segregacji u źródła, czyli w poszczególnych domach. Następnie przedstawiono krótką prezentację, na jakie frakcje dzielimy odpady na terenie gminy Pińczów, zgodnie z obowiązującym regulaminem utrzymania czystości i porządku, stanowiącym miejscowe prawo. Na koniec przedstawiono nowoczesny Punkt Selektywnego Zbierania Odpadów Komunalnych oraz Centrum Ekologiczne Barycz. Jako ciekawostkę zaprezentowano najnowsze rozwiązania technologiczne w dziedzinie segregacji. Zaprezentowano najnowszą linię sortowniczą obsługiwaną przez komputery. Pokazano kompostownię, wykorzystanie biogazów do wytwarzania energii elektrycznej.

Szkolenia trwały od 21 sierpnia 2014 do 3 września 2014. Na szkoleniach uczestnicy otrzymywali materiały dydaktyczne w postaci ulotki o segregacji śmieci, skryptu szkolenia, a także notatnik i długopis.

Na koniec szkoleń zostały zorganizowane warsztaty podsumowujące. Warsztaty w 12 grupach odbyły się w Kozubowie dnia 7 września 2014 r. Każda grupa miała swojego opiekuna, który prowadził praktyczną naukę segregacji odpadów.

Na podsumowanie warsztatów zorganizowany został konkurs na najlepiej posegregowane odpady. Wszystkie grupy biorące udział w konkursie otrzymały taki sam zestaw przygotowanych wcześniej odpadów – celem było rozdzielenie na odpady tzw. zmieszane i segregowane, czyli nadające się do recyklingu. Kryterium oceny był czas oraz prawidłowa segregacja. 5 najlepszych zespołów otrzymało nagrody w postaci 120 litrowego pojemnika na odpady segregowane. Wszyscy uczestnicy otrzymali nagrody pocieszenia w postaci kubeczków porcelanowych z ekologicznym motywem.

Na podsumowanie projektu odbyło się wspólne spotkanie przy ognisku oraz koncert zespołu Trebunie Tutki z Podhala.

Autorkami relacji są p. Maria Rusak oraz p. Urszula Sroka-Kurek.

Fot. p. Maria Rusak, materiały projektu.

„Zrównoważony” wymiar projektu

Spółeczny

- Integracja, praca w grupie, nauka połączona z dobrą zabawą w gronie sąsiadów, promocja LGD i spotkanie mieszkańców na imprezie plenerowej.

Środowiskowy

- Wzrost wiedzy dot. przemysłowych technologii recyklingu i segregacji, nowe umiejętności w zakresie segregacji śmieci w gospodarstwie domowym, większa świadomość potrzeby ochrony środowiska i krajobrazu.

Ekonomiczny

- Ograniczenie kosztów utylizacji/recyklingu śmieci w gminie poprzez prawidłową ich segregację w gospodarstwach domowych oraz wykazanie zasadności ekonomicznej i potrzeby takich działań.

5.3.2. Projekt 2. Organizacja czasu wolnego i wspieranie rozwoju dzieci z obszaru LGD Leader Suchy Las

Beneficjent

Mieszkaniec gminy Suchy Las

Lokalna Grupa Działania

Lokalna Grupa Działania Leader Suchy Las
ul. Szkolna 13, 62-002 Suchy Las, woj.
Wielkopolskie, leadersuchylas@wp.pl
Prezes Zarządu: Elżbieta Ławicka-Poplewska

Działanie:

Projekt dofinansowany w ramach Działania 413
Wdrażanie lokalnych strategii rozwoju objętego
Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata
2007-2013 w zakresie małych projektów.

Budżet (wniosek o dofinansowanie):

Wartość całkowita projektu: 37 638,00 zł

Kwota dofinansowania: 25 000,00 zł

Okres realizacji: 2011 - 2012 r.

Cel operacji:

organizacja czasu wolnego dzieci i mieszkańców terenu LGD

Opis projektu:

Beneficjentem projektu była osoba fizyczna, nie prowadząca działalności gospodarczej, zamieszkująca na terenie gminy Suchy Las.

Projekt dotyczył zorganizowania zajęć dla dzieci i ich rodziców, przy jednoczesnej realizacji celów związanych z zachowaniem i ochroną środowiska przyrodniczego oraz rozwoju gospodarczego.

W ramach komponentu społecznego w projekcie zrealizowano działania w zakresie organizacji czasu wolnego dzieci i mieszkańców terenu Lokalnej Grupy Działania Leader Suchy Las, przez:

- Organizację imprez kulturalnych, rekreacyjnych i sportowych. Zorganizowano w ramach projektu zajęcia sportowe dla dzieci w wieku przedszkolnym i szkolnym. Uczestnicy mieli do dyspozycji boisko, bądź salę, na której podczas regularnych, cotygodniowych zajęć ćwiczyli różne dyscypliny sportowe pod nadzorem wykwalifikowanej kadry instruktorskiej. Jednocześnie prowadzone były zajęcia dla chętnych dzieci obejmujące podstawy gry na instrumentach muzycznych oraz śpiewu. Podczas zajęć prowadzonych dla dzieci ich opiekunowie mieli okazję do spotkań i nawiązywania osobistych kontaktów. Działania

te sprzyjały integracji mieszkańców, rodziły również nowe pomysły w różnych dziedzinach aktywności społecznej.

- **organizacja czasu wolnego dzieci i mieszkańców terenu LGD**
 - przez organizację imprez plenerowych
 - organizacja imprez kulturalnych, rekreacyjnych, sportowych
 - zajęć pobudzających aktywność dzieci
- **poprawa jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich**

Cel społeczny:

- **600 uczestników**

W ramach projektu zorganizowano:

- **zajęcia muzyczne,**
- **zajęcia rozwoju fizycznego**
- **naukę pływania**
- **zajęcia kreatywne**
- **konkurs plastyczny**
- **festyn rodzinny**

- Przygotowanie zajęć pobudzających kreatywność i aktywność dzieci z terenu Suchego Lasu. Zajęcia prowadzone były przez zespół wykwalifikowanych pedagogów z długoletnim doświadczeniem zawodowym. Podczas cyklicznie odbywających się zajęć, w ciągu półrocza uczestnicy mieli okazję doświadczyć różnych twórczych gier i działań, które przyczyniły się ich osobistego rozwoju.
- Organizacja imprez plenerowych. W tym celu zorganizowano w dniu 29 maja 2012 roku imprezę dla ponad 600 osób, podczas której realizowane były różne aktywności dla uczestników (dzieci, młodzieży i dorosłych). Kulminacyjnym punktem imprezy był konkurs plastyczny dla dzieci i młodzieży, w którym uczestnicy mieli zaprezentować prace plastyczne wykonane dowolną techniką, dotyczące tematyki związanej z potrzebą ochrony i zachowania środowiska przyrodniczego. Wskazuje to na osiągnięcie dodatkowych celów projektu w zakresie komponentu rozwoju zrównoważonego, a mianowicie środowiska.

- **zwiększenie świadomości ekologicznej i potrzeby dbałości o środowisko przyrodnicze**

Cel środowiskowy:

- 100 uczestników

W ramach projektu zorganizowano:

- **zajęcia kreatywne, których zakres obejmował edukację ekologiczną**
- **konkurs plastyczny promujący dbałość o środowisko przyrodnicze i postawy proekologiczne**

Przedstawione działania bezpośrednio wpływały na poprawę jakości życia uczestników zajęć - mieszkańców obszarów wiejskich. Można przyjąć, że w ten sposób silny akcent w projekcie skierowany był na kwestie rozwoju społecznego, przy czym również pozostałe aspekty rozwoju zrównoważonego były tam uwzględnione.

Projekt przyczynił się do **zwiększenia świadomości ekologicznej i potrzeby dbałości o środowisko przyrodnicze mieszkańców** obszaru funkcjonowania Lokalnej Grupy Działania Leader Suchy Las. W ramach tego komponentu zrównoważonego rozwoju uczestnicy zajęć brali udział w prelekcjach na temat konieczności ochrony zasobów przyrody. Przedstawiano przykłady dobrych praktyk związanych z segregacją odpadów. Ważnym elementem kształtującym postawy proekologiczne, u najmłodszych mieszkańców Suchego Lasu, był konkurs plastyczny, tematycznie związany z kwestiami dbałości o środowisko przyrodnicze.

Ostatni komponent zrównoważonego rozwoju, związany z gospodarką, zrealizowany został w projekcie poprzez umożliwienie **lokalnym przedsiębiorcom świadczenia usług edukacyjnych, kulturalnych i sportowych**. Przyjęto, że zajęcia zaplanowane w ramach projektu prowadzone były przez osoby prowadzące działalność gospodarczą na terenie gminy Suchego Lasu.

- wsparcie lokalnych przedsiębiorców świadczących usługi edukacyjne, kulturalne i sportowe

Cel gospodarczy:

- 10 uczestników (osoby prowadzące działalność gospodarczą)

W ramach projektu przedsiębiorcy z terenu LGD przeprowadzili :

- zajęcia muzyczne,
- zajęcia rozwoju fizycznego
- naukę pływania
- zajęcia kreatywne
- festyn rodzinny

5.3.3. Projekt 3. Targi Rzemiosła, Usług i Twórczości Artystycznej „Świniński Kogel-Mogel”³⁰

Beneficjent

Lokalni artyści i mieszkańcy gmin: Świnnej, Ślemienia, Gilowic i Łękawicy.

Lokalna Grupa Działania

Fundacja Partnerstwo Dorzecza Kocierzanki i Koszarawy
ul. Wspólna 1, 34-331 Świnna

Działanie:

Projekt dofinansowany w ramach Działania 431
Funkcjonowanie lokalnej grupy działania,
nabywanie umiejętności i aktywizacja.

Budżet (wniosek o dofinansowanie):

Kwota dofinansowania: 6 500,00 zł
Czas realizacji: 2011-2015

³⁰ Opracowano na podstawie publikacji pt. *Dobre Praktyki Lokalnych Grup Działania z terenu województwa śląskiego* współfinansowanej ze środków UE w ramach pomocy technicznej Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013.

Cel operacji:

Promocja lokalnego rzemiosła, usług oraz twórczości artystycznej.

Opis projektu:

Targi Rzemiosła, Usług i Twórczości Artystycznej „Świniński Kogel-Mogel” odbywają się corocznie, od 2011 roku, w drugiej połowie czerwca, w Świnnej k. Żywca. Impreza połączona jest z festynem ludowym i ma na celu promocję lokalnego rzemiosła, usług oraz twórczości artystycznej. Organizatorem targów jest Fundacja „Partnerstwo Dorzecza Kocierzanki i Koszarawy” przy współpracy z Gminnym Ośrodkiem Kultury w Świnnej oraz lokalnymi rękodzielnikami. Nazwa targów „Świniński Kogel-Mogel” wynika ze zróżnicowanego charakteru wystawianych prac, łączących twórczość artystyczną z rzemiosłem.

Projekt rozpoczął się od małej wystawy prac lokalnych rękodzielników. Ze względu na duże zainteresowanie wśród lokalnych artystów oraz odwiedzających, wystawa została przekształcona w otwartą imprezę, która z roku na rok zwiększa swój zasięg. Z każdą edycją rośnie jej rozpoznawalność, liczba uczestników oraz wystawców.

Targi mają otwarty charakter wystawienniczo-handlowy. Swoje wyroby prezentują zakłady rzemieślnicze, rzemieślnicy indywidualni, rękodzielnicy, twórcy ludowi, artyści amatorzy oraz przedstawiciele branż usługowych. Dużym atutem targów jest możliwość bezpośredniego kontaktu z artystami. Można poznać twórców, ich warsztat oraz dokonać zakupu wystawionych produktów. Dla wielu odwiedzających jest to również świetna okazja do zapoznania się z lokalną kulturą i twórczością oraz rozwinięcia własnych zdolności. Niektórzy z wystawców prowadzą warsztaty dla odwiedzających, przybliżając im tym samym tajniki ręcznego wykonywania niektórych produktów.

Targi przyczyniają się do wdrażania idei zrównoważonego rozwoju we wszystkich jego aspektach. **W wymiarze społecznym** są okazją do spotkań, integracji lokalnej społeczności, promowania kultury, wymiany doświadczeń i pomysłów oraz nawiązania współpracy. Dla twórców, rękodzielników i artystów ludowych są doskonałą okazją do zaprezentowania swoich dzieł oraz poznania innych twórców w regionie. Dla odwiedzających stanowią atrakcję kulturalną, dają możliwość osobistego poznania artystów oraz mogą być inspiracją do rozwinięcia własnych talentów. Projekt przyczynia się także do promocji całego regionu i jest atrakcją turystyczną.

W wymiarze ekonomicznym targi przyczyniają się do promocji dzieł lokalnych twórców, dają możliwość: prezentacji oferty, bezpośredniego kontaktu z potencjalnym klientem, sprzedaży produktów oraz nawiązania współpracy handlowej. Klientom dają natomiast możliwość negocjacji cen. Ponadto, pomysł promowania drobnych, lokalnych twór-

ców ma duże znaczenie dla pobudzania aktywności ekonomicznej mieszkańców obszarów wiejskich. Może przyczynić się do przełamywania mentalnych barier aktywności ekonomicznej. Pozytywnym efektem może być w tym wymiarze naśladownictwo. Prezentowanie efektów działalności prowadzonej na małą skalę może być inspiracją do rozpoczęcia działalności dla innych.

Promowanie produkcji wyrobów lokalnych twórców ma również **wymiar ekologiczny**. Produkcja ta nie ma charakteru masowego, nie pochodzi z dużych zakładów przemysłowych, jest w dużej mierze wykonana z materiałów przyjaznych środowisku, częściowo z recyklingu. Promowanie tego typu produktów ma także wymiar edukacyjno-ekologiczny dla odwiedzających.

6. Podsumowanie i rekomendacje, co do wdrażania programu Leader w perspektywie finansowej 2014-2020

Obszary wiejskie do niedawna były traktowane, jako tereny gospodarcze, gdzie produkuje się żywność. Jeszcze w latach 70. XX w. **Kostrowicki** (1976) zdefiniował obszary wiejskie, jako obszary o dominacji rolnictwa oraz w mniejszym zakresie innych form działalności ludzkiej, jak leśnictwa czy rybołówstwa, wraz ze związanym z tymi funkcjami osadnictwa. Obecnie dostrzega się inne walory tych terenów, związane z pozarolniczą aktywnością, zarówno w sferze społecznej, jak i gospodarczej, są one podstawowym rezerwuarem zasobów naturalnych, a także obszarem intensywnej współpracy partnerskiej. Zatem rozwój obszarów wiejskich, to przede wszystkim kształtowanie ich siły ekonomicznej, wspieranie rozwoju społecznego i zachowanie środowiska przyrodniczego. Działania te powinny być realizowane zgodnie z koncepcją wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich i dążyć do osiągnięcia konkurencyjności.

Istotnym kierunkiem wsparcia kwestii wielofunkcyjności i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich są kwestie polityczne. W tym szczególnie istotne są działania podejmowane w tym zakresie przez Unię Europejską. W strategii Europa 2020 (**Europa 2020** – Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu, **Komisja Europejska** 2010), będącej wieloletnim programem rozwoju społecznego i gospodarczego Unii Europejskiej, wyznaczono priorytetowe kierunki rozwoju między innymi w zakresie stymulowania reform społeczno-gospodarczych, które zapewnią osiągnięcie stabilnego wzrostu przy racjonalnym wykorzystaniu dostępnych zasobów.

Analiza dokumentów programowych na szczeblu krajowym i wspólnotowym wskazuje, że istotnego znaczenia w rozwoju obszarów wiejskich nabierają kwestie zrównoważonego rozwoju lokalnego.

W dokumencie strategia Europa 2020 przedstawiono założenia rozwoju krajów członkowskich w kolejnej perspektywie finansowej na lata 2014-2020. Analiza celów strategicznych ujawnia ważne priorytety związane z rozwojem zrównoważonym i wielofunkcyjnym. Komisja Europejska (2010) zaproponowała wytyczenie kilku nadrzędnych, wymiernych celów Unii Europejskiej, które na poziomie obszarów wiejskich mogą zapewnić trwałą, zrównoważony rozwój i przyczynią się do wielofunkcyjnego rozwoju tych terenów. Planuje się do 2020 r. osiągnąć w ramach celu 1.) Zatrudnienie: wskaźnik zatrudnienia osób w wieku 20-64 lat powinien wynosić 75%; 2.) Badania i rozwój: na inwestycje w badania i rozwój należy

przeznaczać 3% PKB Unii; 3.) Zmiany klimatu i energia: należy osiągnąć cele „20/20/20” w zakresie klimatu i energii, czyli ograniczyć emisje gazów cieplarnianych o 20 proc. w stosunku do poziomu z 1990 r. (w tym ograniczenie emisji dwutlenku węgla nawet o 30%, jeśli pozwolą na to warunki), 20 proc. energii powinno pochodzić ze źródeł odnawialnych, efektywność energetyczna powinna wzrosnąć o 20 proc.; 4.) Edukacja: liczbę osób przedwcześnie kończących naukę szkolną należy ograniczyć do 10%, a co najmniej 40% osób z młodego pokolenia (w wieku 30-34) powinno zdobywać wyższe wykształcenie; 5.) Ubóstwo i wykluczenie społeczne: liczbę osób zagrożonych ubóstwem należy zmniejszyć o 20 mln.

W tym zakresie najważniejsze wyzwania stojące przed Polską dotyczą dalszej decentralizacji procesów rozwojowych i zwiększenia roli samorządów lokalnych w inwestowaniu w infrastrukturę techniczną i społeczną oraz w gospodarczy rozwój regionów i wykorzystanie potencjału lokalnego, a także rozwój obszarów wiejskich. Wynikające z tego postulaty w zakresie rozwoju lokalnego mają konotacje w rozwoju obszarów wiejskich w sferze ekonomiczno-społecznej i środowiskowej, w których wykorzystuje się dostępne zasoby. W Strategii Rozwoju Kraju 2007-2015 (przyjętej przez Radę Ministrów w dniu 29 listopada 2006 r.), zgodnie z ustawą o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (art. 10) określono, że główne kierunki polityki regionalnej w Polsce w latach 2007-2015, koncentrować się mają na tworzeniu warunków dla wzrostu konkurencyjności, związanej ze spójnością ekonomiczną, społeczną i terytorialną przy zachowaniu zasady zrównoważonego rozwoju. Realizacja tych założeń wcale nie jest prosta, bowiem obszary wiejskie charakteryzuje zróżnicowana struktura społeczno-gospodarcza, na co nakładają się problemy wynikające z różnicy poziomu rozwoju gospodarczego i stosowania różnych instrumentów przekształcania nieefektywnych struktur i stymulowania pozytywnych zmian. Charakterystyczne jest występowanie, na obszarach o niższym poziomie rozwoju, zmniejszonej aktywności gospodarczej i odwrotnie. W końcowym rozrachunku powoduje to pogłębianie się dysproporcji i ostatecznie podupadanie niektórych regionów (**Poczta i Wysocki 2002**). Do czynników niekorzystnie wpływających na rozwój obszarów wiejskich, a tym samym sprzyjających powstawaniu rozpiętości w rozwoju, często traktowanym w ujęciu regionalnym, można zaliczyć między innymi: peryferyjne położenie, warunki naturalne regionów, niedostatek kapitału w sferze produkcyjnej, niski poziom kwalifikacji zawodowych ludności, niekorzystną strukturę gospodarczą, gdzie dominujące znaczenie odgrywa rolnictwo, a także wysoką stopę bezrobocia (**Seidel 1999**).

W tych obszarach pojawiają się najistotniejsze wyzwania w nowej perspektywie finansowej Unii Europejskiej. Działania te mają zapewnić wzrost zatrudnienia, zwiększenie produktywności oraz zwiększenie spójności społecznej. Główną cechą rozwoju powinien być

jego trwały charakter, który uwzględnia zarówno aspekty gospodarcze, społecznej spójności, jak również ochronę i zachowanie środowiska naturalnego (Piasecki, 2003), odwołuje się tym samym do pojęcia **rozwój zrównoważony**.

Program Leader w kolejnych okresach programowania (Leader I, Leader II, Leader+, Leader) zyskiwał na znaczeniu i rozwija się w kierunku głównego instrumentu programowania rozwoju obszarów wiejskich. W nowej perspektywie coraz większą wagę przykładana się do zrównoważonego i wielowymiarowego rozwoju obszarów wiejskich. Świadczą o tym propozycje Komisji Europejskiej w zakresie wzmocnienia polityki aktywizacji obszarów wiejskich poprzez oddolne działania oparte na lokalnych zasobach. Celem jest zwiększenie efektywności polityki rozwoju, stąd program wdrażany jest na poziomie lokalnym. Taka formuła jest bardziej adekwatna do miejscowych problemów, bardziej innowacyjna i sprawniej wprowadzana. To założenie przekłada się na wymierne skutki, bowiem Leader wymusza aktywność i współdziałanie, wspiera budowę kapitału społecznego, rozwój lokalnej demokracji i budowę społeczeństwa obywatelskiego. Współpraca uświadamia całą społeczność, że prawdziwą podstawą rozwoju jest poczucie wspólnego dobra, jednoczące mieszkańców wokół konkretnych interesów duchowych i materialnych (Duriasz-Bulhak, Milewski 2003).

Z przedstawionego w pracy przeglądu literatury wynika, że proces zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich wiąże się ze współistnieniem wielu czynników, w tym: indywidualnej przedsiębiorczości mieszkańców, aktywności władz lokalnych, dobrego doradztwa dla podmiotów gospodarczych, odpowiedniego wykształcenia mieszkańców, oraz kompleksowego rozwoju infrastruktury.

Wśród czynników rozwoju zrównoważonego na poziomie lokalnym, coraz częściej akcentuje się zasadę partycypacji, jako podstawy budowania kapitału społecznego oraz wykorzystania ładu społecznego, ekonomicznego i przyrodniczo-kulturowego do tworzenia nowych miejsc pracy i poprawy jakości życia na wsi. Wyraźnie wyodrębnia się tu zasadę oddolnej partycypacji, w myśl której proces planowania i podejmowania decyzji musi umożliwiać powszechny i czynny udział obywateli. W tym kontekście program Leader wpisuje się koncepcję zrównoważonego rozwoju.

Z przedstawionego w pracy zestawienia czynników oraz barier rozwoju lokalnego, opracowanego na podstawie wyników badań ankietowych wynika, że obszary wiejskie wymagają, poza większym dostępem do zasobów finansowych i polepszeniem stanu infrastruktury, pobudzania lokalnych społeczności w kierunku zwiększenia przedsiębiorczości i współpracy w podejmowanych w gminie działaniach. Można zatem powiedzieć, że potrzeby zidentyfikowane w badaniach przez respondentów pokrywają się z tymi wymienionymi w literaturze.

Z punktu widzenia pobudzania aktywności na terenach wiejskich, ważna jest ocena stopnia zainteresowania mieszkańców tych obszarów problematyką rozwoju lokalnego oraz ich akceptacji inicjatyw podejmowanych przez władze lokalne. Na podstawie wyników badań ankietowych, przeprowadzonych wśród grupy potencjalnych beneficjentów programu Leader, można stwierdzić, że większość respondentów pozytywnie ocenia stopień rozwoju swojej gminy oraz zmiany zachodzące na ich obszarze zamieszkania. Widoczny jest jednak pewien brak spójności w ocenach respondentów, dotyczący dość pozytywnej oceny rozwoju gminy a zdecydowanie mniej pozytywnej opinii na temat realizowanych tam inwestycji. Jedynie połowa respondentów była zadowolonych z inwestycji realizowanych w gminach. Wydaje się więc, że ankietowani mieszkańcy obszarów wiejskich nie utożsamiają rozwoju wyłącznie z inwestycjami. Niepokojący może być fakt, że blisko 1/3 respondentów nie umiała ocenić celowości inwestycji w gminie, co może wskazywać na ich niski stopień zainteresowania problematyką rozwoju lokalnego.

Można powiedzieć, że respondenci byli świadomi czynników, które wpływają na rozwój obszarów wiejskich. Potrafili też wskazać jego bariery. Wśród czynników, które w zasadniczy sposób, zdaniem respondentów, wpływają na rozwój w gminie, są przede wszystkim: sposób sprawowania władzy oraz dostęp do zasobów finansowych. Ważną wskazówką dla lokalnych grup działania może być fakt, że około 1/3 respondentów za jeden z głównych czynników rozwoju uznała wpływ współpracy lokalnej społeczności w podejmowaniu decyzji. Świadczy to o pewnym potencjale mieszkańców obszarów wiejskich, którzy nie upatrują rozwoju lokalnego jedynie w czynnikach od siebie niezależnych. Wśród barier rozwoju lokalnego w gminie, respondenci wskazywali przede wszystkim na brak miejsc pracy oraz kapitału. Ponad 1/3 respondentów za barierę uznała także niewystarczającą przedsiębiorczość mieszkańców gminy. Wskazuje to na konieczność aktywizacji mieszkańców obszarów wiejskich w kierunku promowania przedsiębiorczości.

Z analizy wskazań respondentów dotyczących celowości wydatków inwestycyjnych wynika, że obszarem najbardziej wymagającym inwestycji jest rozwój społeczny. Konkretnymi dziedzinami wymagającymi wsparcia rozwoju społecznego są, wysoko uplasowane w hierarchii potrzeb inwestycyjnych respondentów - oświata, opieka zdrowotna, kultura i sport czy pomoc społeczna. Rozwój gospodarczy znalazł się na drugim miejscu w strukturze preferowanych wydatków inwestycyjnych. Wśród głównych kierunków inwestycyjnych mogących mieć wpływ na ten czynnik, znalazły się: tworzenie miejsc pracy oraz rozwój infrastruktury technicznej. Najmniej ważna, z punktu widzenia nakładów inwestycyjnych jest zdaniem respondentów ochrona i zachowanie środowiska naturalnego, co świadczyć może o ciągle ni-

skiej świadomości ekologicznej mieszkańców obszarów wiejskich. Zgodnie więc z preferencjami mieszkańców obszarów wiejskich należałoby wydatki inwestycyjne ukierunkowywać na zrównoważony rozwój, w którym aspekt społeczny miałby mieć największe znaczenie.

Wśród ankietowych mieszkańców obszarów wiejskich 38,3% respondentów (228 osób) słyszało o programie Leader lub działalności lokalnej grupy działania, jednak jedynie połowa z nich miała wiedzę na temat wdrażanych projektów.

Respondenci, którzy mieli wiedzę na temat wdrażanych projektów, bardzo wysoko ocenili ich istotność oraz celowość funkcjonowania lokalnych grup działania. Ankietowane osoby uznały, że program Leader miał pozytywny wpływ na wszystkie aspekty zrównoważonego rozwoju, w największym stopniu jednak na poprawę warunków życia ludności. Na drugim miejscu ankietowani wskazywali ochronę środowiska naturalnego i dopiero na trzecim, na poprawę sytuacji ekonomicznej.

Analizując oczekiwania respondentów względem programu Leader na lata 2014-2020 można powiedzieć, że chociaż dominującym obszarem działalności programu miałby być nadal rozwój społeczny, to widoczna w opiniach respondentów jest chęć większego ukierunkowania projektów również na rozwój gospodarczy. Taki kierunek zmian widoczny jest na podstawie analizy wyników badania ankietowego wśród przedstawicieli lokalnych grup działania. Należy więc ocenić go pozytywnie.

Spśród ankietowanych mieszkańców obszarów wiejskich, którzy słyszeli o programie Leader, około 50% oceniła, że posiada wiedzę i umiejętności niezbędne do pozyskiwania środków z programu. Jednak tylko około 1/3 respondentów uznaje, że została przygotowana do pozyskiwania środków i prowadzenia projektu z programu. Można zatem powiedzieć, że istnieje szerokie grono osób, które o programie słyszało, jednak nie ma praktycznej wiedzy na temat możliwości skorzystania z tej formy wsparcia. Jest więc to ogromne wyzwanie dla lokalnych grup działania, tym bardziej, że odsetek osób, które zostały przygotowane do pozyskiwania środków pokrywa się z odsetkiem osób, które planują złożyć wniosek w programie 2014-2020. Należy więc przypuszczać, że zwiększenie osób przeszkolonych w zakresie możliwości korzystania z programu Leader powinno pozytywnie wpłynąć na aktywność aplikacyjną potencjalnych beneficjentów.

Dokonując porównania cech demograficznych, ekonomicznych i społecznych osób, które słyszały i nie słyszały o programie Leader lub działalności lokalnych grup działania, można powiedzieć, że pierwsza grupa respondentów była relatywnie młodsza, charakteryzowała się wyższym stopniem wykształcenia i więcej spośród jej członków posiadało status pracującego. Respondenci, którzy słyszeli o programie Leader zadeklarowali również średnio wyższe

miesięczne zarobki brutto, niż osoby, które nie miały wiedzy na temat programu. W grupie osób, które nie słyszały o programie Leader jest relatywnie wysoki udział właścicieli przedsiębiorstw oraz rolników. Ponieważ są to potencjalni beneficjenci, którzy mogli składać wnioski w programie Leader, można to uznać za czynnik niepokojący i wymagający podjęcia na szerszą skalę działań promocyjnych przez lokalne grupy działania.

Respondenci, którzy słyszeli o programie Leader lepiej oceniają rozwój w gminie, więcej z nich słyszało również o nowych inwestycjach i jest bardziej zadowolona z warunków życia. Cechą różnicującą obie grupy była także hierarchia wskazywanych przez nich barier rozwoju gminy. Osoby, które słyszały o programie Leader w mniejszym stopniu utożsamiają bariery rozwoju z czynnikami zewnętrznymi, mniej zależnymi od aktywności mieszkańców gminy, wskazują natomiast, oprócz braku kapitału i wysokiego bezrobocia, błędne unormowania prawno-administracyjne oraz niewystarczającą przedsiębiorczość mieszkańców gminy.

Na podstawie przedstawionych wyników badań sformułowano następujące rekomendacje dla lokalnych grup działania:

1. Istnieje konieczność zwiększenia stopnia znajomości programu Leader i działalności lokalnych grup działania na obszarach wiejskich:
 - a. większy nacisk należy kłaść na promocję programu, w tym w urzędach gminy, powiatu i marszałkowskich, które powinny stanowić główne źródło informacji na temat programu Leader;
 - b. należy rozszerzyć zakres promocji wśród rolników oraz mikroprzedsiębiorców, którzy jako potencjalni beneficjenci warunkują efektywność wdrażania programu;
 - c. zaleca się ukierunkowanie promocji lokalnych grup działania również na grupę osób do mniej wykształconych i starszych. Informacje promocyjne na temat programu Leader powinny być przystępne i zrozumiałe dla wszystkich mieszkańców obszarów wiejskich. Nawet, jeśli nie jest to grupa, która złoży wniosek w programie Leader, może stanowić pośrednie źródło informacji dla potencjalnych beneficjentów.
2. Istnieje konieczność aktywizacji mieszkańców obszarów wiejskich w kierunku promowania przedsiębiorczości. Badania wykazują, że wśród ludności wiejskiej jest potencjał rozwojowy. Brakuje jednak informacji na temat źródeł pozyskiwania środków finansowych.

3. Sugeruje się większe ukierunkowanie projektów programu Leader na rozwój ekonomiczny. Mieszkańcy obszarów wiejskich oczekują, że w latach 2014-2020 projekty lokalnych grup działania w większym stopniu pobudzać będą rozwój gospodarczy niż w latach poprzednich.
4. Istnieje potrzeba zwiększenia zakresu szkoleń dotyczących możliwości składania wniosków oraz prowadzenia projektu w ramach programu Leader. Ponieważ zauważono silną zależność pomiędzy liczbą osób przeszkolonych, a tych, które planują złożyć wniosek w programie 2014-2020, należy przypuszczać, że szkolenia były skuteczne, ale prowadzone na zbyt małą skalę.
5. Zaleca się zwiększenie informacji o możliwości skorzystania z doradztwa prowadzonego przez lokalne grupy działania. Zbyt mała liczba potencjalnych beneficjentów, nawet tych którzy słyszeli o programie Leader, była poinformowana o możliwości skorzystania z doradztwa oraz pomocy przy pisaniu wniosków.

Uwzględnienie powyższych rekomendacji powinno wpłynąć na zwiększenie pozytywnego oddziaływania programu Leader na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich.

Literatura

- Ackrill R. (2000). *The Common Agricultural Policy*. Sheffield Academic Press. UACES. New York.
- Adamowicz M. (2004). Rola projektów europejskich w rozwoju lokalnym i regionalnym. Wydawnictwo SGGW. Warszawa.
- Adamowicz M. (2004;1). Wielofunkcyjność rolnictwa jako podstawa zmian we Wspólnej Polityce Rolnej. *Więś i Rolnictwo* nr 4.
- Adamowicz M. (2005). Przesłanki rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i zmian we Wspólnej Polityce Rolnej. *Zagadnienia ekonomiki rolnej*. nr 1.
- Adamowicz M. (2010). Ewaluacja i impact assessment jako sposoby oceny interwencji publicznych ze środków Unii Europejskiej. (w:) red. A. Grzelak A., A. Sapa. *Agroekonomia w warunkach rynkowych. Problemy i wyzwania. Zeszyty Naukowe UE w Poznaniu*.
- Alier J., L. (2002). Planowanie i zarządzanie rozwojem z perspektywy uczestnictwa i świadomości lokalnej: stosunki między administracją publiczną i uniwersytetem. Politechnika Madrycka. Uniwersytet im. Alfonso X El Sabio. Polonia. Twinning Project.
- Arak P., Ivanov A., Peleah M., Płoszaj A., Rakocy K., Rok J., Wyszkowski K. (2012). *Krajowy Raport o Rozwoju Społecznym. Polska 2012. Rozwój regionalny i lokalny*. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego - Biuro Projektowe UNDP w Polsce.
- Bache I. (1998). *The Politics of European Union Regional Policy. Multi-level Governance or Flexible Gatekeeping*. Sheffield Academic Press.
- Bański J., Chmieliński P., Czapiewski K., Mazur M., Szymańska M., Wilkin J. (2015). *Przedsiębiorczość na wsi – współczesne wyzwania i koncepcje rozwoju*. FDPA. MRiRW. Warszawa.
- Bański J., Stola W. (2002). *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*. *Studia Obszarów Wiejskich*. 12. IGiPZ PAN. PTG. Warszawa.
- Bartkowiak R. (2003). *Historia myśli ekonomicznej*. Warszawa: PWE.
- Batorczak A. (2013). *Edukacja dla Zrównoważonego Rozwoju w Polsce i w Wielkiej Brytanii*. Rozprawa doktorska. Uniwersytet Warszawski.
- Blakely J., E. Bradshaw T.K. (2002). *Planning local economic development. Theory and practice*. SAGE publications nr 04/2002.
- Borys T. (2005). *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju*. Warszawa. Białystok: Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko.
- Borys T. (2011). *Zrównoważony rozwój – jak rozpoznać ład zintegrowany*. *Problemy ekorozwoju*. Vol. 6. No. 2. 2011.
- Brdulak J. (2011). *Cechy rozwoju lokalnego*. (w:) *Demografia przedsiębiorstw. „Praktyczna teoria”* KNOP SGH. Warszawa. <http://www.praktycznateoria.pl/cechy-rozwoju-lokalnego>.
- Brol R., Sztando A. (2011). *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu* nr 179. Wrocław.
- Brol R. (1998). *Zarządzanie rozwojem lokalnym. Definicje, cele, zasady i procedury*. (w:) red. R. Brol. *Zarządzanie rozwojem lokalnym. Studium przypadków*. Wrocław: AE Wrocław. (10).
- Brundtland G. H. (1987). *Our Common Future*. New York. Geneva: United Nations. World Commission on Environment and Development.
- Bryden J. (2001). *Section 3: Rural Development*. Luxembourg: Landsis g.e.i.e. *Proposal on Agri-Environmental Indicators PAIS*.

Buttoud G. (2001). Multipurpose management of mountain forests : which approaches ? Forest Policy and Economics.

Chądzyński J., Nowakowska A., Przygodzki Z. (2007). Region i jego rozwój w warunkach globalizacji. CeDeWu Wydawnictwa Fachowe. Warszawa.

Chmieliński P. (2011). Social capital and the policy – local development under the Leader programme in Poland. Economics of Agriculture. Special Issue 1(4)/2011.

Chmieliński P. (2012). Rola Programu Leader w procesie akumulacji kapitału społecznego. (w:) materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej pt. Zrównoważony Rozwój Lokalny na obszarach wiejskich – Europa inwestująca w obszary wiejskie 18-21 maja 2012. Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny. Szczecin.

Chmieliński P. (2013). Ludność wiejska na rynku pracy. Zarobkowanie, bezrobocie, przedsiębiorczość i praca za granicą w latach 2005 – 2011. red. nauk. A. Sikorska. IERiGŻ-PIB. Warszawa.

Chmieliński P., Dudek M., Karwat-Woźniak B., Wrzochalska A. (2011). Uwarunkowania rozwoju kapitału ludzkiego w rolnictwie i na obszarach wiejskich. seria Program Wieloletni 2011-2014. nr 1. IERiGŻ-PIB. Warszawa.

Chmieliński P., Karwat Woźniak B. (2014). Zmiany w strukturze społeczno-demograficznej mieszkańców wsi i zatrudnieniu w rolnictwie indywidualnym. (w:) red. A. Kowalski, M. Wigier, M. Dudek. Nowa polityka rolna UE – kontynuacja czy rewolucja?. Raport Programu Wieloletniego 2011-2014 nr 99. IERiGŻ-PIB. Warszawa.

Chmieliński P., Otłowska A., (2007). Zmiany w strukturze społeczno-demograficznej ludności nierolniczej w latach 2000-2005, seria Program Wieloletni 2005-2009. nr 81. IERiGŻ-PIB. Warszawa.

Chojnicki Z., Czyż T. (2004). Główne aspekty regionalnego rozwoju społeczno-gospodarczego. (w:) red. J.J. Parysek. Rozwój regionalny i lokalny w Polsce w latach 1989-2002. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe. UAM Poznań.

Ciamaga L. (1999). Polityka regionalna. (w:) Unia Europejska. Wyd. PWN. Warszawa.

Ciepielewska M. (1981). Wspólna Polityka Rolna EWG. PWN. Warszawa.

Ciepielewska M. (2000). Fundusze Strukturalne w Unii Europejskiej. FAPA. Warszawa.

Ciepielewska M., Jahns H. (2004). Polityka regionalna i strukturalna. (w:) red. E. Kawecka-Wyrzykowska., E. Synowiec. Unia Europejska. Tom I. Instytut Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego. Warszawa.

Czudec A. (2001). Niektóre wskaźniki zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Zeszyty Naukowe AR w Krakowie 373. Kraków.

Czykier-Wierzba D. (1995). Rolnictwo polskie a integracja z Unią Europejską. Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego. Gdańsk.

Czykier-Wierzba D. (2010). Wpływ integracji na spójność gospodarczą i społeczną Polski z Unią Europejską (w:) red. A. Grzelak, A. Sapa. Agroekonomia w warunkach rynkowych. Problemy i wyzwania. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu. Poznań.

Czyżewski A., Henisz - Matuszczak A. (2004). Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych. Wyd. AE Poznań.

Dacko M. (2011). Koncepcja zrównoważonego rozwoju w naukach ekonomicznych - inspiracje, ewolucja, perspektywy. (w:) red. M. Kłodziński, A. Bartłomiuk. *Natura 2000 jako czynnik zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich regionu Zielonych Płuc Polski*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa Polskiej Akademii Nauk.

Dobrzańska B. M. (2009). Wskaźniki zrównoważonego rozwoju. (w:) red. M. Skup. Zrównoważony rozwój - aspekty rozwoju społeczności lokalnych. Fundacja Forum Inicjatyw Rozwojowych. Białystok.

- Duczowska-Małysz K., Duczkowska-Piasecka, M. (2002). *Wieś i rolnictwo perspektywy rozwoju-programowanie rozwoju lokalnego w świetle regionalnej polityki strukturalnej Unii Europejskiej*. Warszawa: IERiGŻ. IRWiR PAN. SGH.
- Dudek M. (2012). *Wybrane uwarunkowania zmian poziomu wykształcenia ludności wiejskiej w Polsce*. SERiA. Roczniki Naukowe. tom XIV. zeszyt 3. Warszawa-Poznań-Białystok.
- Duriasz-Buňhak J., Milewski R. (2003). *Partnerstwo w rozwoju lokalnym*. Wydawnictwo Fundacja Wspomagania Wsi. Warszawa.
- Dz. U. UE. L (2013) 347/487. Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 z dnia 17 grudnia 2013 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) i uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 1698/2005.
- Dz.U. 2006 nr 227 poz. 1658. Ustawa z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju.
- Encyklopedia Agrobiznesu. (1998). red. A. Woś. Warszawa: Fundacja Innowacja. Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna.
- EURES (2015). http://www.eures.praca.gov.pl/zal/podstawy_prawne/Traktat_rzymski.pdf.
- Europa 2020 (2010). Komunikat Komisji Europejskiej. Bruksela 3.3.2010 Strategia Europa 2020 na rzecz inteligentnego, zrównoważonego rozwoju, sprzyjającego włączeniu społecznemu. KOM (2010) 2020 Wersja Ostateczna.
- Fiedor B. (2001). *Ochrona środowiska – ile rynku, ile państwa*. PWN. Warszawa.
- Furmankiewicz M. (2006). *Współpraca międzysektorowa w ramach partnerstw terytorialnych na obszarach wiejskich w Polsce*. Studia Regionalne i Lokalne. 2(21).
- Furmankiewicz M., Janc K. (2011). *Wpływ Programu Pilotażowego LEADER+ na aktywność mieszkańców gmin należących do partnerstw terytorialnych w województwie dolnośląskim*. Wieś i Rolnictwo.
- Furmankiewicz M., Królikowska K. (2010). *Partnerstwa terytorialne na obszarach wiejskich w Polsce w latach 1994-2006*; Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu. Wrocław.
- Furmankiewicz M., Stefańska J. (2010). *Partnerstwa terytorialne jako sieci organizacyjne. Analiza powiązań w trzech wybranych „lokalnych grupach działania” w Polsce*. Studia Regionalne i Lokalne.
- Godlewska J. (2009). *Edukacja dla zrównoważonego rozwoju*. (w:) red. M. Skup. *Zrównoważony rozwój - aspekty rozwoju społeczności lokalnych*. Fundacja Forum Inicjatyw Rozwojowych. Białystok.
- Gorzelał G., Jałowiecki B. (1998). *Dylematy europejskie*. (w:) *Jaka Europa? Regionalizacja a integracja*. Wyd. WSB. Poznań.
- Grosse T. G., Hardt Ł. (2010). *Sektorowa czy zintegrowana czyli o optymalnej strategii rozwoju polskiej wsi. “Pro Oeconomia”*. Fundacja Ewaluacji i Badań Ekonomicznych na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego. Warszawa.
- GUS (2011), *Dojazdy do pracy w 2010 roku na podstawie BAEL*, Warszawa.
- GUS (2011). *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski*. pod kier. E. Czarskiego. US Katowice. http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/oz_wskazniki_zrownowazonego_rozwoju_Polski_us_kat.pdf.
- GUS (2004). *Bank Danych Lokalnych*. <http://www.stat.gov.pl>.
- GUS (2014): *Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej 2014*.
- Hadyński J. (2011). *Ocena podejścia Leader jako czynnika aktywizującego społeczności wiejskie*. konferencja „Przyszłość podejścia Leader w Polsce”. Rokosowo.

- Hadyński J., Borucka K. (2015). Efekty polityki rozwoju obszarów wiejskich UE w kontekście programu Leader w Wielkopolsce. *Journal of Agribusiness and Rural Development*. Poznań.
- Hadyński J. (2006). red. *Strategie zarządzania współpracą*. Wyd. Akademia Rolnicza w Poznaniu. Centralna Baza Danych. Poznań.
- Hadyński J. (2013). *Monitoring programu Leader w gminie Suchy Las. Materiały wewnętrzne Lokalnej Grupy działania Leader Suchy Las*. Suchy Las- Poznań.
- Hadyński J. (2015). *Regionalna konkurencyjność obszarów wiejskich*. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Hadyński J., Kiryluk-Dryjska E., Chmieliński P., Beba P. (2015). *Efekty programu Leader w świetle badań ankietowych. Raport podsumowujący badania w projekcie Program Leader w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich. Projekt zrealizowano na zlecenie FAPA 2014. Fundacja Centrum Inicjatyw Edukacyjnych*. Poznań.
- Halamska M., Michalska S., Śpiewak R. (2010). LEADER w Polsce. Drogi implementacji programu. *Więś i Rolnictwo*. 4(149).
- Haniotis T. (2010). The „Health Check” of the CAP Reform: Lessons from its Impact Assessment (in:) V.E. Ball, R. Fanfani, L. Gutierrez (eds.) *The Economic Impact of Public Support to Agriculture. Studies in Productivity and Efficiency 7*. Springer Science+Business Media. 2010.
- Hanke K. (2008). *Koncepcje kapitału społecznego a doświadczenia lokalnych grup działania*. (w:) red. H. Podedworna, P. Ruskowski. *Społeczne aspekty zrównoważonego rozwoju wsi w Polsce. Partycypacja lokalna i kapitał społeczny*. Wydawnictwo Naukowe Scholar. Warszawa.
- Hanke K. (2009). *Lokalna grupa działania - sieć czy podsieci? Problemy funkcjonowania LGD z perspektywy teorii wymiany*. (w:) red. K. Wasielewski. *Tworzenie partnerstw lokalnych i ich sieci na obszarach wiejskich. Doświadczenia z funkcjonowania programu LEADER w Polsce w latach 2004-2009*. Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy. Bydgoszcz.
- Hanke K., Psyk-Piotrowska E. (2006). *Analiza SWOT wdrażania pilotażowego programu LEADER+ na podstawie badań w dwóch gminach*. *Więś i Rolnictwo*. 4(133).
- <http://www.viamichelin.de>.
- Hunek T. (2000). *Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju gospodarki obszarów wiejskich w Polsce. W FAPA. Dylematy polityki rolnej Integracja polskiej wsi i rolnictwa z UE*. Warszawa.
- Hunek T. (2000). *Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju gospodarki obszarów wiejskich w Polsce*. (w:) FAPA. *Dylematy polityki rolnej Integracja polskiej wsi i rolnictwa z UE*. Warszawa: FAPA.
- Januszewska M. (2006). *Współpraca między sektorem publicznym i prywatnym w uzdrowiskach*. (w:) red. A. Nowakowska, M. Przydział. *Turystyka w badaniach naukowych. Prace ekonomiczne*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie.
- Kamerschen D., McKenzie R., Nardinelli C. (1991). *Ekonomia*. Gdańsk: Fundacja Gospodarcza NSZZ Solidarność.
- Kamiński R. (2007). *Odnowa wsi i LEADER: komplementarność metod rozwoju obszarów wiejskich*. (w:) red. M. Kłodziński, M. Błąd, R. Wilczyński. *Odnowa wsi w integrującej się Europie*. IRWiR PAN. Warszawa.
- Kamiński R. (2008). *Aktywność społeczności wiejskich. Lokalne inicjatywy organizacji pozarządowych*. IRWiR PAN. Warszawa.
- Kamiński R. (2011). *Oddolnie czy odgórnie - jak program LEADER wpływa na społeczności wiejskie?* (w:) red. I. Bukraba-Rylska. *Między interwencją a interakcją. Lokalne grupy działania w społecznościach wiejskich*. Wydawnictwo Naukowe Scholar. Warszawa.

- Kamiński R., Kwatera K. (2005). Jak budować Zintegrowaną Strategię Rozwoju Obszarów Wiejskich w ramach Pilotażowego Programu Leader+. Wydawnictwo Fundacja Fundusz Współpracy. Warszawa.
- Karcagi Kovats A., Katona-Kovacs J. (2012). Factors of population decline in rural areas and answers given in EU member states' strategies. *Studies in Agricultural Economics*. Volume 114. Number 1.
- Karwat-Woźniak B., Chmieliński P. (2013). Ludność wiejska oraz jej aktywność zawodowa i sytuacja na rynku pracy (w:) red. M. Kiełkowska. *Rynek pracy wobec zmian demograficznych. Zeszyty demograficzne*. Instytut Obywatelski. Warszawa.
- Karwat-Woźniak B., Sikorska A. (2013). *Migracje ludności wiejskiej w latach 2005-2011*. IERiGŻ-PIB. Warszawa 2013.
- Karwowski J. (2006). *Partnerstwo szansą rozwoju regionu- praca zbiorcza*. Wydawnictwo Instytutu Przedsiębiorczości i Samorządności. Warszawa.
- KE (2001). Komunikat Komisji Wspólnot Europejskich. *Zrównoważona Europa Dla Lepszego Świata: Strategia Zrównoważonego Rozwoju Unii Europejskiej*. Bruksela. 15.5.2001 COM (2001) 264 Final.
- KE (2005). *The Common Agricultural Policy Review*. ISSN 1681-7192. Office for Official Publications of the European Communities. Luksemburg.
- KE (2009). Decyzja Komisji z dnia 7 lipca 2009 r. ustalająca podział na poszczególne lata według państw członkowskich kwot, o których mowa w art. 69 ust. 2a rozporządzenia Rady (WE) nr 1698/2005 w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich, i zmieniająca decyzję Komisji 2006/636/WE (2009/545/WE).
- KE (2010). Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów *Polityka regionalna jako czynnik przyczyniający się do inteligentnego rozwoju w ramach strategii Europa 2020*. COM/2010/0553 wersja ostateczna.
- Kiryłuk- Dryjska E., Baer-Nawrocka A. (2014). *Polityka rolna Unii Europejskiej - kierunki zmian i konsekwencje dla rolnictwa polskiego*. Wydawnictwo UP w Poznaniu.
- Kiryłuk-Dryjska E. (2014). *Formalizacja decyzji wyboru publicznego. Zastosowanie do alokacji środków strukturalnych Wspólnej Polityki Rolnej UE w Polsce*. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa.
- Klepcki B., Stańko S. (2010). *Formy wsparcia rozwoju rolnictwa i wsi w Polsce*. *Postępy Nauk Rolniczych* nr 2/2010.
- Kłodziński M (2005). *Rola rolnictwa i pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich. Wieś wielofunkcyjna*. (w:) red. M. Kłodziński, W. Dzun. *Rolnictwo a rozwój obszarów wiejskich*. Wyd. IRWiR PAN. Warszawa.
- Kłodziński M. (2008). Czynniki warunkujące wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w Polsce. *Centr. Bibl. Roln., Rolniczy Magazyn Elektroniczny*. 27/2008.
- Kłodziński M. (2001). *Ochrona środowiska w procesie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce i krajach Unii Europejskiej*.(w) red. M. Kłodziński. *Gospodarka, człowiek, środowisko na obszarach wiejskich*. IRWiR PAN. Warszawa.
- Kłodziński M., Wilkin J. (1998). *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce*. FAPA. Warszawa.
- Komisja Europejska (2001). *The Community budget facts in figures*. European Commission 2001.
- Korenik S. (2003). *Dysproporcje w rozwoju regionów Polski – wybrane aspekty*. Wrocław. Wydawnictwo AE Wrocław.
- Korol J. (2007). *Wskaźniki zrównoważonego rozwoju w modelowaniu procesów regionalnych*. Toruń: Adam Marszałek.

- Kostrowicki J. (1976). Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne. Przegląd Geograficzny. t. XLVIII. z. 4, Warszawa.
- Kozłowski S. (1989). Koncepcja ekorozwoju w warunkach polskich. Polska 6/1989. Warszawa.
- KSIS. (2013). Krajowa strategia inteligentnej specjalizacji. Ministerstwo Gospodarki. Warszawa
- Kruk H. (2011). Zrównoważony rozwój regionów – ujęcie teoretyczne. (w:) red. B. Kryk. Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju. Uniwersytet Szczeciński.
- Krysiak-Sochacka H. (2003). Zarządzanie gospodarką i finansami gminy. Warszawa. SGH.
- Majewski T. (2005). red. Studium oceny końcowej Programu Aktywizacji Obszarów Wiejskich. Wyd. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa. Warszawa.
- Marquardt D. (2011). Rural networks in the funding period 2007-2013: A critical review of the EU policy instrument. Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO). IAMO Discussion Papers ISSN 1438-2172.
- Matuszczak A. (2013). Zróżnicowanie rozwoju rolnictwa w regionach Unii Europejskiej w aspekcie jego zrównoważenia. PWN Warszawa 2013
- Mikołajewicz Z. (1995). Strategiczne problemy rozwoju regionalnego w procesie integracji europejskiej. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
- Montesor E., Pecci F., Pontarollo N. (2011). The convergence process of the European regions: the role of Regional Policy and the Common Agricultural Policy, Studies in Agricultural Economics. Volume 113. Number 2. October 2011. ISSN 1418 2106.
- Narodowa Strategia Edukacji Ekologicznej. Przez edukację do zrównoważonego rozwoju. (2001). Ministerstwo Środowiska. Warszawa.
- OECD (1994). Territorial Indicators of Employment. Focusing on Rural Development. Paryż. <http://www.oecd.org/>.
- Oręziak L. (2004). Finanse Unii Europejskiej. PWN. Warszawa.
- Parysek J. J. (2001). Podstawy gospodarki lokalnej. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Pejovich S. (1990). The economics of property rights: towards a theory of comparative systems. Seria: International Studies in Economics and Econometrics. Vol. 22. Kluwer Academic Publishers. Dordrecht, Boston.
- Piasecki R. (2003). Rozwój gospodarczy a globalizacja. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Piontek B. (2002). Koncepcja zrównoważonego rozwoju i trwałego Polski. PWN. Warszawa.
- Piotrowski R. (2010). Efektywność stanowiąca prawa, systemu wymiaru. sprawiedliwości i praw konsumenta warunkiem sprawnego państwa. Ekspertyz wykonana dla MRR. Warszawa. (https://www.mir.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_rozwoju/SRK/Ekspertyzy_aktualizacja_SRK__1010/Documents/Ekspertyza_dr_Piotrowskiego_PRAWO_12012011.pdf)
- Pocza W., Hadyński J. (2002). Podstawowe problemy polityki regionalnej Unii Europejskiej. (w:) red. W. Pocza F. Wysocki. Zróżnicowanie regionalne gospodarki żywnościowej w Polsce w procesie integracji z Unią Europejską. Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu.
- Pocza W., Wysocki F. (2002). Zróżnicowanie regionalne gospodarki żywnościowej w Polsce w procesie integracji z Unią Europejską. Poznań: Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. A. Cieszkowskiego w Poznaniu.
- Pocza W. (2010). Wspólna Polityka Rolna UE po 2013 roku- uzasadnienie, funkcje, kierunki rozwoju w kontekście interesu polskiego rolnictwa. Wieś i Rolnictwo. 3 (148).
- Poskrobko B. (2010). Ekonomia zrównoważonego rozwoju. Białystok: Wyższa Szkoła Ekonomiczna.

- Potoczek A. (2003). *Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna*. Toruń: Agencja TNOiK.
- PROW. (2009). *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 (PROW 2007-2013)*. Warszawa. lipiec 2007 r. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, z uwzględnieniem zmian merytorycznych zaakceptowanych przez KE w dniu 22 czerwca 2009 r.
- Psaltopoulos D., Efstratoglou S. (2000). *An Empirical Evaluation of EU and National Structural Policies in Remote Rural Areas: The Case of Evrytania*. *Agricultural Economics Review*. Volume 01. Issue 1.
- Psyk-Piotrowska E., Zajda K. (2013). *LEADER w Małopolsce u progu nowego okresu programowania*. *Wieś i Rolnictwo*. 1(158).
- Rakowska J., Wojewódzka-Wiewiórska A. (2010). *Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich w Polsce - stan i perspektywy rozwoju w kontekście powiązań funkcjonalnych*. Ekspertyza wykonana na zamówienie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego. Warszawa.
- Rezsohazy R. (1988). *Le développement des communautés*. Louvain-la-Neuve: CIACO Editeur.
- Rowiński J. (2000). *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej*. FAPA. Warszawa 2000.
- Rowiński J. (2004). *Wspólna polityka rolna*. (w:) red. E. Kawecka- Wyrzykowska, E. Synowiec. *Unia Europejska*. Instytut Koniunktur i Cen Handlu Zagranicznego. Warszawa.
- Rozporządzenie (WE) nr 1888/2005 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 26 października 2005 r. zmieniające rozporządzenie (WE) nr 1059/2003 w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) z powodu przystąpienia Czech, Estonii, Cypru, Łotwy, Litwy, Węgier, Malty, Polski, Słowenii i Słowacji do Unii Europejskiej.
- Rozporządzenie Komisji (UE) nr 31/2011 z dnia 17 stycznia 2011 r. zmieniające załączniki do rozporządzenia (WE) nr 1059/2003 Parlamentu Europejskiego i Rady w sprawie ustalenia wspólnej klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NUTS) (Dz. Urz. UE L 13 z 18.01.2011).
- Rozporządzenie Rady (WE) 1698/2005 z dnia 20 września 2005 określa wsparcie rozwoju obszarów wiejskich przez Europejski Fundusz Rolny na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich, opublikowane w Dz. U. UE L 277, w dniu 21.10.2005 r.
- RR 141 (2004). *Rozporządzenie Rady (WE) nr 141/2004 z dnia 28 stycznia 2004 r. ustanawiające zasady stosowania rozporządzenia Rady (WE) nr 1257/1999 w odniesieniu do przejściowych środków wsparcia rozwoju obszarów wiejskich*. 2004. Rada UE. Bruksela.
- Runowski H. (2005). *Systemy rolnictwa w scenariuszu przyszłości*. (w:) red. J. Wilkin. *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*. Fundusz Współpracy. Warszawa.
- Runowski H. (2001). *Zrównoważony rozwój gospodarstw i przedsiębiorstw rolniczych*. (w:) red. M. Kłodziński. *Gospodarka, człowiek, środowisko na obszarach wiejskich*. IRWiR PAN. Warszawa.
- Sadowski A. (2012). *Zrównoważony rozwój gospodarstw rolnych z uwzględnieniem wpływu wspólnej polityki rolnej Unii Europejskiej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu.
- Salvioni C., Sciuilli D. (2011). *Impact of Rural Development Policy and Less Favored Areas Scheme: A Difference in Difference Matching Approach*, European Association of Agricultural Economists. International Congress. August 30-September 2. 2011. Zurich.
- Serafin R., Kazior B., Jarzębska A. (2005). *Grupy partnerskie od idei do współdziałania, praktyczny poradnik*. Wydawnictwo Fundacja Partnerstwo dla Środowiska. Kraków.
- Siekierski J. (2003). *Zrównoważony rozwój rolnictwa i wsi w świetle Narodowego Planu Rozwoju i Traktatu Akcesyjnego do Unii Europejskiej (Tomy Acta Agraria et Silvestria. Series Agraria. Sekcja Ekonomiczna)*. Kraków: PAN Kraków.
- Sikorska A. (2001). *Zmiany strukturalne na wsi i w rolnictwie w latach 1996-2000 a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich*. Synteza. IERiGŻ. Warszawa.

- Słodowa-Hełpa M. (2006). Partnerstwo: pojęcie, przedmiot, cele. (w:) red. J. Hadyński. Strategie zarządzania współpracą. Wyd. Akademia Rolnicza w Poznaniu. Centralna Baza Danych. Poznań.
- Stiglitz J.E., Sen A., Fitoussi J.P. (2013). Błąd pomiaru. Dlaczego PKB nie wystarcza. Raport Komisji ds. Pomiaru Wydajności Ekonomicznej i Postępu Społecznego. PTE Warszawa.
- Stoner J.A.F., Wankel Ch. (1992). Kierowanie. PWE. Warszawa.
- Szczupak J., Binecki B. (2003). Strategiczne myślenie o przyszłości gminy. Katowice. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie.
- Szewczuk A., Kogut-Jaworska M., Ziolo M. (2011). Rozwój lokalny i regionalny. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck.
- Szlachta J. (1997). Programowanie rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej. PAN. Warszawa.
- Sztando A. (2010). Polityka intraregionalna -pojęcie, podmioty, cele i instrumenty. (w:) red. R. Brol. Problemy rozwoju regionalnego. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Nr 110.
- Sztumski W. (2008). Refleksje na temat rozwoju zrównoważonego (Czy rozwój zrównoważony jest fikcją, utopią, iluzją czy oszustwem?). Problemy ekorozwoju. Vol. 3. No. 2.
- Sztumski W. (2006). Idea zrównoważonego rozwoju a możliwości jej urzeczywistnienia. Problemy ekorozwoju. Vol. 1. No. 2. Warszawa.
- Tkaczuk M. (2000). Polityka gospodarcza (Wybrane zagadnienia). Nisko. Wyższa Szkoła Ekonomiczna.
- Tomczak F. (2009). Ewolucja wspólnej polityki rolnej UE i strategia rozwoju rolnictwa polskiego. Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej nr 125. IERiGŻ. Warszawa.
- Tonnyson R. (2003). Poradnik partnerstwa. Wydawnictwo Fundacja Partnerstwo dla Środowiska. Kraków.
- Tracy M. (1997). Polityka rolno-żywnościowa w gospodarce rynkowej. Wprowadzenie do teorii i praktyki. Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego. Olympos. Warszawa.
- Traktat z Maastricht (1992). Z dnia 7 02 1992 Komisja Europejska.
- Traktaty Rzymskie (1957). Akt Końcowy Konferencji międzyrządowej w sprawie wspólnego rynku i Euratomu. Rzym 25 marca 1957.
- Wiatrak A. (2003). Rozwój zrównoważony w strategii rozwoju gminy. (w) red. Wiatrak. Strategie rozwoju regionalnego. Wyd. Nauk. PWN. Warszawa.
- Wigier M. (1995). Od Mansholta do Mac Sharry'ego ewolucja polityki strukturalnej UE. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 2-3.
- Wigier M., Szczepaniak I. (2000). Małe i średnie przedsiębiorstwa przemysłu spożywczego a zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Warszawa, Poznań, Zamość: Roczniki Naukowe SERiA TII. Z.3.
- Wilkin J. (2007). Uwarunkowania rozwoju polskiego rolnictwa w kontekście europejskim i globalnym. Implikacje teoretyczne i praktyczne. Referat przygotowany na VIII Kongres Ekonomistów Polskich: „Polska w gospodarce światowej – szanse i zagrożenia rozwoju”. 29-30 listopada.
- Winiarski B. (2000). Polityka gospodarcza. PWN. Warszawa.
- Wojewodzic T. (2003). Próba konstrukcji miary zrównoważenia rozwoju na poziomie jednostki samorządu terytorialnego. Acta Agraria et Silvestria, series Agraria, Sekcja Ekonomiczna. Vol. XL. PAN. Kraków.
- Wrzochalska A. (2013). The international mobility of the rural population after the EU accession, Agrarian University Plovdiv. Scientific Works vol. LVII.

Zarębski M. (2001). Koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju terenów wiejskich. (w:) red. P. Jaworowski, C. Sobków, M. Zarębski. Agrobiznes - problemy negocjacji z Unią Europejską. Toruń: UMK.

Zarębski M. (2003). Stopień wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich regionu konińskiego. (w:) red. C. Sobków, M. Zarębski. Obszary wiejskie w Polsce a integracja z Unią Europejską. Toruń.

Zatorska-Sadurska J. (1995). Ekorozwój w polityce regionalnej i lokalnej. (w) red. J. Zatorska-Sadurska. Polityka rozwoju regionalnego i lokalnego w okresie transformacji systemowej. UMK Toruń.

Zegar J. (2005). Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym. (w:) red. S. Zegar. Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym. seria PW 2005-2009. nr 11. IERiGŻ-PIB. Warszawa.

Spis tabel

Tabela 1. Powiaty o najwyższym i najniższym Lokalnym Wskaźniku Rozwoju Społecznego (2010 r.)	11
Tabela 2. Podział kraju wg klasyfikacji NUTS 1 i NUTS 2.	12
Tabela 3. Charakterystyka wybranych lokalnych grup działania pod względem przyjętych do badań kryteriów.	14
Tabela 4. Charakterystyka gmin wchodzących w skład Lokalnych Grup Działania.....	16
Tabela 5. Usystematyzowanie badanych jednostek w klasyfikacji NUTS 1 i NUTS 2.....	21
Tabela 6. Cechy rozwoju lokalnego.....	27
Tabela 7. Finansowanie rolnictwa w UE w latach 2007-2013 i 2014-2020 (ceny stałe 2011 r.).....	62
Tabela 8. Dane charakteryzujące prezesów LGD	86
Tabela 9. Forma zatrudnienia prezesów w LGD (%).	86
Tabela 10. Ocena rozwoju gminy przez respondentów badań ankietowych, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%)	123
Tabela 11. Czynniki wpływające na rozwój lokalny w opiniach respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (% w stosunku do liczby respondentów)	125
Tabela 12. Bariery hamujące rozwój lokalny w opiniach respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (% w stosunku do liczby respondentów)	126
Tabela 13. Jakość życia w gminie w opiniach respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (% w stosunku do liczby respondentów).....	127

Spis rysunków

Rysunek 1. Wybrane do badania obszary LGD wg przyjętych kryteriów.....	15
Rysunek 2. Kontinuum rozwoju w modelu centralny – lokalny.....	35
Rysunek 3. Kontinuum rozwoju w modelu centralny – lokalny uzupełniony o nowe kierunki polityki rozwoju	35
Rysunek 4. Udział wydatków o charakterze strukturalnym w rolnictwie w całkowitych wydatkach przeznaczonych na politykę rolną UE w latach 1968-2020.....	61
Rysunek 5. Czynniki wpływające na rozwój w gminie w opiniach przedstawicieli LGD (% w stosunku do liczby respondentów).....	87
Rysunek 6. Bariery rozwoju lokalnego w gminie w opiniach przedstawicieli LGD (% w stosunku do liczby respondentów).....	88
Rysunek 7. Kierunki działalności lokalnych grup działania (% w stosunku do liczby respondentów)	89
Rysunek 8. Kierunki inwestycji podejmowanych przez lokalne grupy działania (% w stosunku do liczby respondentów).....	89
Rysunek 9. Czy program Leader przyczynia się do rozwoju zrównoważonego obszaru wdrażania LSR (%)?	90
Rysunek 10. Jakość życia na terenie LGD w roku 2014 (% odpowiedzi)	91
Rysunek 11. Porównanie jakości życia na terenie LGD w roku 2014 i 2009 (% odpowiedzi)	91
Rysunek 12. Najczęściej stosowane formy promocji LGD i programu Leader (%).....	92
Rysunek 13. Grupa beneficjentów wykazujących się aktywnością w pozyskiwaniu środków z programu Leader w ocenie przedstawicieli LGD (%).....	92
Rysunek 14. Ocena działalności lokalnych grup działania przez przedstawicieli LGD.....	93
Rysunek 15. Ocena jakości udzielanego doradztwa w zakresie pozyskiwania wsparcia z programu Leader przez przedstawicieli LGD (%).	94
Rysunek 16. Szacunki LGD na temat znajomości programu Leader (%)	94
Rysunek 17. Współpraca LGD z jednostkami ze sfery B+R (%)	95
Rysunek 18. Czy LGD pozyskuje środki poza programem Leader ? (%)	95
Rysunek 19. Środki finansowe LGD pozyskane poza programem Leader (%).....	96
Rysunek 20. Plany LGD dotyczące złożenia wniosków o dotację w ramach programu Leader w latach 2014-2020 (%)	97

Rysunek 21. Czy LGD planuje w latach 2014-2020 rozszerzyć obszar działania na inne gminy?	98
Rysunek 22. Czy LGD planuje w latach 2014-2020 połączyć się z inną LGD ?	98
Rysunek 23. Ocena rozwoju gminy przez respondentów badań ankietowych (%).	100
Rysunek 24. Wiedza o nowych inwestycjach realizowanych na terenie gmin zamieszkałych przez respondentów (%).	101
Rysunek 25. Stopień zadowolenia respondentów z inwestycji realizowanych na terenie gminy (%).	101
Rysunek 26. Ocena poczucia więzi z miejscem zamieszkania respondentów badań ankietowych w skali od -5 do 5 (% odpowiedzi).	102
Rysunek 27. Ocena poziomu życia w gminie w 2014 roku w opiniach respondentów badań ankietowych w skali od -5 do 5 (% odpowiedzi).	103
Rysunek 28. Różnica w ocenie poziomu życia w gminie w 2014 i 2009 roku w opiniach respondentów badań ankietowych w skali od -5 do 5 (% odpowiedzi).	103
Rysunek 29. Czynniki najbardziej wpływające na rozwój gminy w opiniach respondentów badań ankietowych (% w stosunku do liczby respondentów).....	104
Rysunek 30. Bariery rozwoju lokalnego w gminie w opiniach respondentów badań ankietowych (% w stosunku do liczby respondentów)	105
Rysunek 31. Preferowane przez respondentów obszary inwestycji w gminie (% w stosunku do liczby respondentów).....	106
Rysunek 32. Preferowane przez respondentów kierunki inwestycji w gminie (% w stosunku do liczby respondentów).....	106
Rysunek 33. Planowane kierunki działań przez lokalne grupy działania oraz oczekiwania potencjalnych beneficjentów w tym zakresie (% w stosunku do liczby respondentów).....	107
Rysunek 34. Znajomość programu Leader wśród respondentów badań ankietowych	108
Rysunek 35. Źródło informacji o programie Leader (%).....	109
Rysunek 36. Ocena działalności LGD wśród respondentów badań ankietowych (% odpowiedzi).	110
Rysunek 37. Wpływ programu Leader na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich oraz oczekiwania respondentów względem programu (% w stosunku do liczby respondentów)	110

Rysunek 38. Oceny wpływu działań programu Leader 2007-2013 na zrównoważony rozwój grupy potencjalnych beneficjentów programu oraz przedstawicieli lokalnych grup działania (% w stosunku do liczby respondentów).....	111
Rysunek 39. Oczekiwany wpływ planowanych w latach 2014-2020 działań programu Leader na zrównoważony rozwój, w opiniach przedstawicieli lokalnych grup działania oraz potencjalnych beneficjentów (% w stosunku do liczby respondentów).....	112
Rysunek 40. Wiedza i umiejętności potencjalnych beneficjentów niezbędne do pozyskiwania środków w zakresie pozyskiwania środków z programu Leader (%).	113
Rysunek 41. Przygotowanie potencjalnych beneficjentów do pozyskiwania środków i prowadzenia projektu z programu Leader (%).....	114
Rysunek 42. Udział respondentów, którzy planują złożyć wniosek w programie Leader 2014-2020.	114
Rysunek 43. Ocena jakości doradztwa w lokalnych grupach działania w skali od -5 do 5 (%).	115
Rysunek 44. Ocena jakości pomocy przy opracowywaniu wniosków w lokalnych grupach działania w skali od -5 do 5 (%).	115
Rysunek 45. Źródło informacji o programie Leader wśród mieszkańców obszarów o niskim i wysokim poziomie rozwoju	116
Rysunek 46. Oczekiwany wpływ programu Leader na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich (% w stosunku do liczby respondentów)	117
Rysunek 47. Udział respondentów, którzy planują złożyć wniosek w programie Leader, w grupie mieszkańców z obszarów o niskim i wysokim poziomie rozwoju.....	118
Rysunek 48. Struktura wieku respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%)	119
Rysunek 49. Struktura wykształcenia respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%)	120
Rysunek 50. Aktywność społeczno-zawodowa osób, które słyszały i nie słyszały o programie Leader (%)	120
Rysunek 51. Forma zatrudnienia respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%)	121
Rysunek 52. Rozkład średnich miesięcznych zarobków brutto respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%)	122

Rysunek 53. Wiedza o nowych inwestycjach realizowanych na terenie gmin zamieszkałych przez respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%).	123
Rysunek 54. Stopień zadowolenia z inwestycji realizowanych na terenie gmin zamieszkałych przez respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (%).	124
Rysunek 55. Preferowane przez respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader, obszary inwestycji w gminie (% w stosunku do liczby respondentów)	124
Rysunek 56. Ocena poczucia więzi z miejscem zamieszkania (w skali od -5 do 5) respondentów, którzy słyszeli i nie słyszeli o programie Leader (% odpowiedzi)	128

Aneks I. Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski³¹

Ład gospodarczy

Rozwój gospodarczy

- Wzrost produktu krajowego brutto na 1 mieszkańca
- Nakłady brutto na środki trwałe w relacji do PKB
- Dyspersja regionalnego PKB na 1 mieszkańca (NTS 3)
- Relacja długu publicznego do PKB
- Energochłonność gospodarki
- Wodochłonność gospodarki
- Transportochłonność PKB (transport towarowy oraz transport pasażerski)
- Energochłonność transportu w relacji do PKB

Zatrudnienie

- Wskaźnik zatrudnienia osób w wieku 20-64 lata
- Średni wiek dezaktywizacji zawodowej
- Wskaźnik zatrudnienia osób w wieku 55-64 lata

Innowacyjność

- Produkty innowacyjne
- Zasoby ludzkie dla nauki i techniki
- Wydajność pracy
- Nakłady na działalność badawczo-rozwojową w relacji do PKB

Transport

- Przewozy intermodalne ładunków transportem kolejowym normalnotorowym

Zrównoważone wzorce produkcji

- Wydajność zasobów
- Powierzchnia gospodarstw ekologicznych
- Organizacje ze środowiskowym Systemem Ekozarządzania i Audytu EMAS

³¹ opracowano na podstawie: Wskaźniki zrównoważonego rozwoju Polski, pod kierownictwem dr Edmunda Czarskiego, GUS, US Katowice 2011.

Ład społeczny

Zmiany demograficzne

- Współczynnik przyrostu naturalnego
- Współczynnik dzietności
- Przeciętne dalsze trwanie życia osób w wieku 65 lat
- Wskaźnik migracji zagranicznych

Zdrowie publiczne

- Trwanie życia noworodka w zdrowiu
- Zgony niemowląt
- Oczekiwane trwanie życia osób w wieku 65 lat w zdrowiu
- Standaryzowane współczynniki umieralności z powodu chorób układu krążenia oraz nowotworów złośliwych
- Europejski Konsumencki Indeks Zdrowia EHCI

Integracja społeczna

- Zagrożenie ubóstwem trwałym
- Zagrożenie ubóstwem lub wykluczeniem społecznym
- Nierówność rozkładu dochodów
- Zadłużenie gospodarstw domowych

Edukacja

- Kształcenie ustawiczne dorosłych
- Dzieci w wieku 3-5 lat objęte wychowaniem przedszkolnym na wsi
- Wydatki publiczne na edukację w relacji do PKB

Dostęp do rynku pracy

- Osoby w gospodarstwach domowych bez osób pracujących
- Stopa bezrobocia długotrwałego
- Stopa bezrobocia
- Wskaźnik zatrudnienia osób niepełnosprawnych
- Zróżnicowanie wynagrodzeń ze względu na płeć

Bezpieczeństwo publiczne

- Wskaźnik wykrywalności sprawców przestępstw
- Ofiary śmiertelne wypadków drogowych na 1 mln ludności

Zrównoważone wzorce konsumpcji

- Liczba samochodów osobowych na 1000 ludności
- Zużycie energii elektrycznej w gospodarstwach domowych na 1 mieszkańca
- Spożycie warzyw na 1 osobę w gospodarstwach domowych

Ład środowiskowy

Zmiany klimatu

- Emisja gazów cieplarnianych (w ekwiwalencie CO₂) do roku bazowego protokołu z Kioto
- Emisja gazów cieplarnianych według sektorów
- Emisja gazów cieplarnianych na jednostkę zużytej energii

Energia

- Energia ze źródeł odnawialnych w końcowym zużyciu energii brutto
- Biopaliwa w zużyciu paliw w transporcie
- Samowystarczalność energetyczna
- Nakłady na środki trwałe w zakresie niekonwencjonalnych źródeł energii

Ochrona powietrza

- Stopień redukcji zanieczyszczeń gazowych (bez CO₂) w urządzeniach oczyszczających zakładów szczególnie uciążliwych dla czystości powietrza
- Stopień redukcji zanieczyszczeń pyłowych w urządzeniach oczyszczających zakładów szczególnie uciążliwych dla czystości powietrza
- Emisja zanieczyszczeń powietrza przez środki transportu
- Średnia emisja CO₂ na kilometr z nowych samochodów

Ekosystemy morskie

- Wielkość floty rybackiej

Zasoby słodkiej wody

- Wodochłonność przemysłu
- Zużycie wody na potrzeby gospodarki narodowej i ludności
- Ludność korzystająca z oczyszczalni ścieków

Użytkowanie gruntów

- Powierzchnia zabudowana i zurbanizowana
- Grunty zdewastowane i zdegradowane
- Lesistość

Bioróżnorodność

- Powierzchnia obszarów chronionych
- Uszkodzenia drzewostanów

Gospodarka odpadami

- Odpady niemineralne wytworzone na 1 mieszkańca
- Odpady komunalne wytworzone na 1 mieszkańca
- Odpady komunalne unieszkodliwiane poprzez składowanie na 1 mieszkańca
- Recykling odpadów opakowaniowych

Aneks II. Ankieta część 1 i 2

Ankieta część 1: lokalne grupy działania

Metryczka dla ankietera	
Makroregion	
LGD	

„Program Leader w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich”

-kwestionariusz do badania lokalnych grup działania cz.1

Szanowni Państwo,

Fundacja Centrum Inicjatyw Edukacyjnych na zlecenie Fundacji Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA realizuje projekt badawczy pt.: „Program Leader w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich”. Projekt realizowany jest w ramach Planu działania Sekretariatu Centralnego Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014-2015.

Badania prowadzone są na obszarze całego kraju i obejmują lokalne grupy działania położone na terenie Polski. Kwestionariusz ankiety ma na celu zbadanie znajomości programu Leader, jego efektów i wpływu na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Udział każdego respondenta jest dla nas bardzo ważny, dlatego zwracamy się z prośbą o wypełnienie ankiety oraz o udzielanie przemyślanych i szczerych odpowiedzi na nasze pytania.

Badania są anonimowe i nie pozwalają na zidentyfikowanie osoby wypełniającej ankietę. Zapewniamy, że informacje, zgodnie z ustawą o ochronie danych osobowych, objęte są tajemnicą i służyć będą wyłącznie do opracowania zbiorczych wyników badań.

Zespół Centrum Badawczego
Fundacji Centrum Inicjatyw Edukacyjnych
Ul. Sochaczewska 9/10
60-645 Poznań
edu_fun@wp.pl

„Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie.”

Projekt opracowany przez Fundację Centrum Inicjatyw Edukacyjnych.

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Pomocy Technicznej Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013

Institucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 -
Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi

Ankieta

Odpowiedzi na pytania proszę zaznaczyć znakiem X. W pytaniach dotyczących wyrażenia opinii proszę wpisać odpowiedzi w wykropkowane pola.

1. Proszę podać nazwę lokalnej grupy działania (LGD)

2. W jakich dziedzinach LGD

podjęta działania w latach 2007-2013	planuje podjąć działania w latach 2014-2020
☐ rozwój gospodarczy ☐ ochrona i zachowanie środowiska naturalnego ☐ rozwój społeczny W tym głównie (proszę zaznaczyć wielokrotnie): ☐ oświata ☐ infrastruktura techniczna ☐ opieka zdrowotna ☐ pomoc społeczna ☐ kultura i sport ☐ turystyka ☐ tworzenie miejsc pracy ☐ ochrona środowiska przyrodniczego ☐ inne, (proszę wskazać)	☐ rozwój gospodarczy ☐ ochrona i zachowanie środowiska naturalnego ☐ rozwój społeczny W tym głównie (proszę zaznaczyć wielokrotnie): ☐ oświata ☐ infrastruktura techniczna ☐ opieka zdrowotna ☐ pomoc społeczna ☐ kultura i sport ☐ turystyka ☐ tworzenie miejsc pracy ☐ ochrona środowiska przyrodniczego ☐ inne, (proszę wskazać)

3. Proszę określić w jakim stopniu działania realizowane w ramach programu Leader w latach 2007-2013 wpłynęły na :

(wg skali: -3: zdecydowanie pogorszyły się, -2: pogorszyły się, -1: w niewielkim stopniu pogorszyły się, 0: brak wpływu, 1: w niewielkim stopniu poprawiły się, 2: poprawiły się, 3: zdecydowanie poprawiły się)

Poprawę sytuacji ekonomicznej	
Poprawę środowiska naturalnego	
Poprawę warunków życia ludności	

4. Które czynniki uważa Pan/Pani za najbardziej wpływające na zrównoważony rozwój na terenie LGD?

(proszę zaznaczyć 3 najważniejsze):

- sposób sprawowania władzy przez władze gminne
- dostęp do zasobów finansowych
- inwestycje kapitałowe
- siła robocza (kwalifikacje)
- infrastruktura techniczna, ekonomiczna, społeczna
- współpraca lokalnej społeczności w podejmowanych działaniach
- występowanie zasobów naturalnych
- czyste środowisko przyrodnicze
- krajobraz
- inne

5. Jakie bariery Pana/Pani zdaniem w największym stopniu hamują rozwój obszaru LGD?
(proszę zaznaczyć 3 najważniejsze):
- wysokie bezrobocie
 - niedostatek kapitału
 - błędne unormowania prawno-administracyjne
 - niewystarczająca przedsiębiorczość mieszkańców
 - stosowanie przestarzałych metod technicznych i technologicznych
 - niedostosowanie infrastruktury
 - brak lub niedostateczna jakość zasobów naturalnych
 - istnienie mało skutecznego przywództwa
 - inne
6. Czy poza programem Leader zna Pan/Pani możliwości uzyskania pomocy finansowej z Unii Europejskiej?
- Nie
 - Tak, proszę wymienić:
.....
7. Jak określiliby Pan/Pani rozwój zrównoważony?
.....
.....
8. Czy program Leader przyczynia się do rozwoju zrównoważonego obszaru wdrażania LSR?
- Tak
 - Nie
- Jakie występują ewentualne bariery w tym zakresie?:.....
9. Jak ocenia Pan/Pani jakość życia na terenie LGD w 2014 r. i 5 lat wcześniej (w 2009 r.)?
- 2014**
najniższa | -5 | -4 | -3 | -2 | -1 | 0 | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | najwyższa
- 2009**
najniższa | -5 | -4 | -3 | -2 | -1 | 0 | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | najwyższa
10. Proszę wskazać najczęściej stosowane formy/środki promocji LGD i programu Leader?

Formy / środki promocji	Od 10 do 1, gdzie 10 oznacza najczęściej stosowaną formę/środek
Media, w tym:	
telewizja,	
prasa,	
Internet	
radio	
Materiały drukowane:	
ulotki,	
broszury,	
plakaty	
informowanie w biurze LGD	
Informacje przekazywane do urzędów, w tym:	
gminy,	
powiatu,	
marszałkowskiego,	
Inne formy	
proszę wskazać jakie?	

11. Czy można wskazać grupę potencjalnych beneficjentów, którzy wykazali się szczególną aktywnością w pozyskiwaniu środków w ramach programu Leader:

- osoby fizyczne nie prowadzące działalności gospodarczej
- mikroprzedsiębiorstwa
- organizacje społeczne
 - fundacje
 - stowarzyszenia
 - inne organizacje (jakie?)
- rolnicy/ przedstawiciele rolników
- gminy/ samorządy lokalne
- inne (jakie?)

12. Proszę oszacować jak mieszkańcy terenu LGD:

oceniają działalność LGD	
☐ bardzo słabo	
☐ słabo	
☐ ani słabo ani dobrze	
☐ dobrze	
☐ bardzo dobrze	
oceniają doradztwo nt. możliwości uzyskania dofinansowania	
☐ bardzo słabo	
☐ słabo	
☐ ani słabo ani dobrze	
☐ dobrze	
☐ bardzo dobrze	
oceniają pomoc przy opracowaniu wniosków o dofinansowanie	
☐ bardzo słabo	
☐ słabo	
☐ ani słabo ani dobrze	
☐ dobrze	
☐ bardzo dobrze	
Jaka część mieszkańców słyszał o działalności LGD? [od 0% do 100%]%

13. Czy LGD współpracuje z:

- a. jednostkami ze sfery B+R (uczelnie wyższe, instytuty naukowe)?
 - Nie
 - Tak, w jakim zakresie?
- b. innymi organizacjami badawczymi?
 - Nie
 - Tak, w jakim zakresie?

14. Czy LGD pozyskuje środki poza programem Leader?

- Nie
 - Dlaczego?
- Tak, w tym w ramach:
 - PROW
 - Programów Operacyjnych, jakich:
 - Regionalnego Programu Operacyjnego
 - Innych środków z Unia Europejska
 - Innych środków zagranicznych, jakich? :
 - Innych środków krajowych, jakich?

15. Proszę wskazać dobre praktyki/projekty w ramach funkcjonowania programu Leader, które mają duże znaczenie dla:
- a) rozwoju gospodarczego
 - dotyczące przedsiębiorczości
 - b) rozwoju społecznego
 - dotyczące przedsiębiorczości
 - c) zachowania i ochrony dziedzictwa kulturowego polskiej wsi
 - d) zachowania i ochrony środowiska, krajobrazu przyrodniczego i bioróżnorodności)
16. Który z wyżej wymienionych projektów jest szczególnie ważny z punktu widzenia upowszechniania jego rezultatów i dlaczego?:

17. Czy LGD planuje w przyszłości (tzn. w ramach PROW 2014-2020) złożyć wniosek o przyznanie pomocy w ramach programu Leader?
 Nie
 Tak
18. Czy LGD planuje w przyszłości (tzn. w ramach PROW 2014-2020) rozszerzyć obszar o inne gminy?
 Nie
 Tak, ile gmin?
19. Czy LGD planuje w przyszłości (tzn. w ramach PROW 2014-2020) połączyć się z inną LGD
 Nie
 Tak, dlaczego?

Metryczka

M. 0. Struktura zarządu

Stanowisko	pleć	wiek	wykształcenie	zatrudnienie	miejsce pracy
Prezes					
I					
II					
III					
IV					
Osoba ankietowana					

Proszę wpisać: **Pleć:** K-kobieta, M-mężczyzna; **Wiek:** liczbę lat; **Wykształcenie:** W-wyższe magisterskie, WL-wyższe licencjackie/inżynierskie, S-średnie, Z-zasadnicze zawodowe, G-gimnazjalne, P-podstawowe; **Zatrudnienie:** UP-umowa o pracę na pełen etat, UPP-umowa o pracę w niższym wymiarze niż cały etat, UZ-umowa cywilno-prawna, I-inna forma zatrudnienia (proszę podać jaka?); **Miejsce pracy:** PM-LGD jest podstawowym i jedynym miejscem pracy, PMD-LGD jest podstawowym ale nie jedynym miejscem pracy, DM-LGD jest dodatkowym miejscem pracy, I- inne

Uwagi do ankiety lub do działalności LGD

.....

Dziękujemy za udział w ankiecie

Ankieta części 2: potencjalni beneficjenci

Metryczka dla ankietera	
Makroregion	
Obszar LGD	
Gmina	

„Program Leader w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich”

-kwestionariusz do badania potencjalnych beneficjentów programu Leader cz.2

Szanowni Państwo,

Fundacja Centrum Inicjatyw Edukacyjnych na podstawie umowy zawartej z Fundacją Programów Pomocy dla Rolnictwa FAPA realizuje projekt badawczy pt.: „Program Leader w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich”. Projekt realizowany jest w ramach Planu działania Sekretariatu Centralnego Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich na lata 2014-2015.

Badania prowadzone są na obszarze wybranych lokalnych grup działania położonych w sześciu makroregionach na poziomie NUTS 1 w Polsce. Kwestionariusz ankiety ma na celu zbadanie znajomości programu Leader, jego efektów i wpływu na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Udział każdego respondenta jest dla nas bardzo ważny, dlatego zwracamy się z prośbą o wypełnienie ankiety oraz o udzielanie przemyślanych i szczerych odpowiedzi na nasze pytania.

Badania są anonimowe i nie pozwalają na zidentyfikowanie osoby wypełniającej ankietę. Zapewniamy, że informacje, zgodnie z ustawą o ochronie danych osobowych, objęte są tajemnicą i służyć będą wyłącznie do opracowania zbiorczych wyników badań.

Zespół Centrum Badawczego
Fundacji Centrum Inicjatyw Edukacyjnych
Ul. Sochaczewska 9/10
60-645 Poznań
edu_fun@wp.pl

„Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie.”

Projekt opracowany przez Fundację Centrum Inicjatyw Edukacyjnych.

Projekt współfinansowany ze środków Unii Europejskiej w ramach Pomocy Technicznej Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013

Institucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013 -
Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi

Ankieta

Odpowiedzi na pytania proszę zaznaczyć znakiem X. W pytaniach dotyczących wyrażenia opinii proszę wpisać odpowiedzi w wykropkowane pola.

1. W jakiej gminie Pan/Pani mieszka?

.....

2. Czy Pana/Pani zdaniem gmina rozwija się:

- 2 (bardzo słabo)
- 1 (słabo)
- 0 (ani słabo ani dobrze)
- 1 (dobrze)
- 2 (bardzo dobrze)

Dlaczego? (proszę uzasadnić)

.....

3. Czy słyszał/a Pan/Pani o nowych inwestycjach na terenie gminy?

- Nie
- Tak; jeśli tak to proszę wymienić:

.....

.....

.....

4. W jakim stopniu jest Pan/Pani zadowolony/a z inwestycji realizowanych na terenie gminy:

- bardzo małym
- małym
- ani małym ani dużym
- dużym
- bardzo dużym

5. W jakie dziedziny powinno zainwestować się najwięcej środków Pani/Pana gminie?

- rozwój gospodarczy
- ochrona i zachowanie środowiska naturalnego
- rozwój społeczny

W tym głównie (proszę zaznaczyć wielokrotnie):

- oświata
- infrastruktura techniczna
- opieka zdrowotna
- pomoc społeczna
- kultura i sport
- turystyka
- tworzenie miejsc pracy
- ochrona środowiska przyrodniczego
- inne, (proszę wskazać)

12. Czy słyisał/a Pan/Pani o programie Leader?

- Nie
- Tak , skąd Pan/Pani o tym słyisał/a
 - Media (Internet, telewizja, prasa)
 - Ulotki, broszury, plakaty
 - Informacje uzyskane w urzędzie (gminy, powiatu, marszałkowskim),
 - Biurze LGD
 - Znajomi, rodzina
 - Inne źródła

13. Czy słyisał/a Pan/Pani o Lokalnej Grupie Działania (LGD) działającej na terenie gminy?

- Nie
- Tak, *proszę wymienić nazwę:*

14. Czy wie Pan/Pani jakie projekty zostały zrealizowane na terenie gminy/ LGD z programu Leader?

- Nie
- Tak, *proszę wymienić:*
.....
.....

15. Czy uznaje je Pan/Pani za potrzebne z punktu widzenia rozwoju obszaru?

- Tak
- Nie
- Nie ma to dla mnie znaczenia

16. Proszę określić w jakim stopniu działania realizowane w ramach programu Leader w latach 2007-2013 wpłynęły na :

(wg skali: -3: zdecydowanie pogorszyły się, -2: pogorszyły się, -1: w niewielkim stopniu pogorszyły się, 0: brak wpływu, 1: w niewielkim stopniu poprawiły się, 2: poprawiły się, 3: zdecydowanie poprawiły się)

- poprawę sytuacji ekonomicznej
- poprawę środowiska naturalnego
- poprawę warunków życia ludności

17. Jakie dziedziny Pana/Pani zdaniem powinien wspierać program Leader?

- rozwój gospodarczy
 - ochrona i zachowanie środowiska naturalnego
 - rozwój społeczny
- W tym głównie *(proszę zaznaczyć wielokrotnie):*
- oświata
 - infrastruktura techniczna
 - opieka zdrowotna
 - pomoc społeczna
 - kultura i sport
 - turystyka
 - promocja
 - tworzenie miejsc pracy
 - ochrona środowiska przyrodniczego
 - inne, *(proszę wskazać)*

18. Jak ocenia Pan/Pani swoje predyspozycje w zakresie pozyskiwania środków z programu Leader?

Czy według własnej oceny:	Zdecydowanie tak	Raczej tak	Raczej nie	Zdecydowanie nie
posiada Pan/Pani wiedzę na temat pozyskiwania środków				
posiada Pan/Pani umiejętności niezbędne do pozyskania środków				
został/a Pan/Pani przygotowany/a do pozyskiwania środków				
został/a Pan/Pani przygotowany/a do prowadzenia projektu				

19. Czy planuje Pan/Pani w przyszłości złożyć wniosek o przyznanie pomocy w ramach programu Leader?

- Nie
 Tak

20. Czy planuje Pan/Pani w przyszłości uzyskać pomoc finansową z Unii Europejskiej poza programem Leader?

- Nie
 Tak

21. Czy Lokalna Grupa Działania funkcjonująca na tym terenie realizuje:

a. **doradztwo** nt. możliwości uzyskania wsparcia ze środków UE

- Tak, proszę ocenić jakość tego doradztwa:

najniższe | -5 | -4 | -3 | -2 | -1 | 0 | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | najwyższe

- Nie
 Nie wiem

b. **pomoc przy opracowywaniu wniosków**

- Tak, proszę ocenić jakość tej pomocy:

najniższe | -5 | -4 | -3 | -2 | -1 | 0 | 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | najwyższe

- Nie
 Nie wiem

22. Proszę wskazać dobre praktyki/projekty w ramach programu Leader, które mają duże znaczenie dla rozwoju:

- a) rozwoju gospodarczego,
 b) rozwoju społecznego,
 c) zachowania i ochrony dziedzictwa kulturowego polskiej wsi,
 d) zachowania i ochrony środowiska, krajobrazu przyrodniczego i bioróżnorodności

23. Jak ocenia Pan/Pani działalność LGD na terenie gminy?

- bardzo słabo
 słabo
 ani słabo ani dobrze
 dobrze
 bardzo dobrze

Metryczka

M. 0. Miejsce zamieszkania: gmina

M. 1. Grupa potencjalnych beneficjentów programu Leader:

- osoba fizyczna nie prowadząca działalności gospodarczej
- przedstawiciel mikroprzedsiębiorstwa
- przedstawiciel organizacji społecznej
 - fundacja
 - stowarzyszenie
 - inna organizacja (jaka?)
- rolnik/ przedstawiciele rolnika
- przedstawiciel gminy/ samorządu lokalnego
- inna (jaka?)

M.2. Rok urodzenia

M.3. Płeć:

- kobieta
- mężczyzna

M.4. Wiek:

- do 18 lat
- 18 – 25
- 26 – 35
- 36 – 44
- 45 – do wieku emerytalnego
- wiek emerytalny (kobiety 60, mężczyźni 65 lat)

M.5. Proszę wskazać poziom wykształcenia:

- podstawowe
- gimnazjalne
- zasadnicze zawodowe
- średnie
- wyższe zawodowe (licencjat/inżynier)
- wyższe (magister)

M.6. Proszę wskazać średnie miesięczne zarobki

brutto:

- poniżej najniższego wynagrodzenia (1750 zł brutto)
- powyżej najniższego do średniego wynagrodzenia
- powyżej średniego wynagrodzenia (3 650 zł brutto)

M.7. Proszę podać jakie jest Pana/ Pani główne zaję-

cie:

- uczę się/ studiuję
- jestem bezrobotna/y
- jestem rencistą/emerytem
- pracuję, w tym:
 - praca najemna
 - własna firma
 - gospodarstwo rolne

Uwagi do ankiety lub do działalności LGD

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Dziękujemy za udział w ankiecie

Autorzy publikacji: Wstęp. Cel, zakres i metodyka badań, Rozdział 1, 4: Jakub Hadyński; Rozdział 2: Paweł Chmieliński; Rozdział 3, 5.2: Ewa Kiryluk-Dryjska; Rozdział 5.1., 5.3., 6.: Jakub Hadyński, Ewa Kiryluk-Dryjska